

**NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA
MİLLİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI MUZEYİ**

ISSN 2522-4808 (Print)

ISSN 2702-0034 (Online)

RİSALƏ
Elmi araşdırmalar jurnalı
№ 2 (29)

Bakı – “Elm və təhsil” – 2025

**Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
Elmi Şurasının 16 may 2025-ci il tarixli (protokol № 5)
qərarı ilə çap olunur**

Baş redaktor:
Rafael Hüseynov,
akademik

Redaksiya heyəti:

Kamil Allahyarov, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Xatirə Bəşirli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Şəfəq Əlibəyli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Aida Qasımova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Tofiq Məlikli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Rəhilə Qeybullayeva, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan
Mehdi Kazımov, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan
Ali Yavuz Akpınar, professor, doktor, Boğaziçi Universiteti, Türkiyə
Hasan Cavadi, professor, doktor, Kaliforniya Universiteti, ABŞ
Firuzə Melvil, doktor, Kembric Universiteti, Böyük Britaniya
Özgen Felek, professor, doktor, Yel Universiteti, ABŞ
Campiyero Bellinceri, doktor, Venesiya Ka Foskari Universiteti, İtaliya
Mbaye Lo, professor, doktor, Dyuk Universiteti, ABŞ
Hendrik Boeşoten, professor, doktor, Maynz Universiteti, Almaniya
Nataliya Çalisova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Rusiya Dövlət Humanitar Universiteti, Rusiya Federasiyası
Gulbahar Aşurova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Alişir Navai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti, Özbəkistan
Şodimaxammad Sufiyev, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Tacikistan Respublikası Elmlər Akademiyası, Tacikistan
Zemfira Səfərova, akademik, AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, Azərbaycan
Cəfər Qiyasi, AMEA-nın müxbir üzvü, Azərbaycan
Məryəm Əlizadə, sənətsünaslıq doktoru, professor,
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Azərbaycan
Marko Realini, professor, doktor, İtaliya Milli Tədqiqat Şurası, İtaliya

Risalə. Elmi araşdırmalar jurnalı. № 2 (29)
Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2025, 136 s.

Orta əsrlərdə müsəlman Şərqiində yaradılan elmi əsərlər “risalə” adlanırdı. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin klassik ənənəyə riayətlə “Risalə” adlandırılmış, ədəbiyyatşünaslıq və mədəniyyətşünaslıq problemlərinin elmi araşdırmalarından ibarət məqalələr toplusu ildə iki dəfə (yaz və payız) nəşr edilir. Bu elmi araşdırmalar jurnalı məzmunu etibarlı ilə filologiya (Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi təhlil və tənqid, folklorşünaslıq, mətnşünaslıq) və sənətsünaslıq (muzeyşünaslıq) sahələri üzrə məqalələri əhatə edir. “Risalə” elmi araşdırmalar jurnalı filologiya və sənətsünaslıq elm sahələri üzrə Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi dövrü elmi nəşrlər siyahısındadır. 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin “Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir (Reyestr № 4216). Eyni zamanda, “Risalə” elmi araşdırmalar jurnalı 05 aprel 2018-ci ildən EBSCO beynəlxalq elektron məlumat bazasına daxil edilmişdir (Müqavilə № 46516).

OXUYACAQLARINIZ:

KLASSİK İRS: TARİXİ VƏ NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

HÜSEYNOV Rafael. Şərqsünas Böyükağa Hüseynovun elmi və ədəbi irsi	7
KƏRİMOVA Leyla. Ədalət anlayışı Nizami Gəncəvinin poetik dünyagörüşündə	38
NARIMANOVA Chinara. Nasimi through Gibb’s eyes: the transmission of hurufi mysticism to the west	47

YENİ VƏ MÜASİR DÖVRDƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ PROSES

ABİDQIZI Göyərçin. Cənubi Azərbaycandan gələn mühacirlərin Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında yeri	61
HÜSEYNOVA Aytən. “Məktəb” jurnalının Azərbaycan elmi-pedaqoji fikrində və maarifçilik tarixində rolu (1911-1920)	71
HÜSEYNOVA Məleykə. Naşide Gökbudakın “Fəraye” romanında ekotənqid	82
QƏHRƏMANOVA Ulduz. Bədii əsərlərdəki süjet problemi ədəbiyyatşünaslıq müstəvisində.....	89

TARİXİ-MƏDƏNİ ABİDƏLƏRİN QORUNMASI VƏ TƏDQIQI. MUZEYŞÜNASLIQ

ƏLİYEVƏ Zenfira. Tofiq Bakıxanov yaradıcılığından səhifələr	103
İBRAHİMLİ Nigar. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin müasir ekspozisiya tərtibatı və muzeylərarası inteqrasiya	111
SADIQOVA Rəhilə. Qarabağ mədəni irsinin hüquqi və elmi müstəvidə mühafizəsi: Nizami muzeyinin konseptual rolu.....	123

KLASSİK İRS: TARİXİ VƏ NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

UOT 82.09

DOI:

Rafael HÜSEYNOV
Akademik
rafaelhuseyn@yahoo.com

ŞƏRQŞÜNAS BÖYÜKAĞA HÜSEYNOVUN ELMİ VƏ ƏDƏBİ İRSİ

Açar sözlər: *şərqsünaslıq, fars poeziyası, yeni şeir, “Kirpi” jurnalı, İran filologiyası, rəssamlıq, elmi təşkilatçılıq, tərcümə*

Keywords: *Oriental studies, Persian poetry, Iranian philology, modern poetry, Kirpi magazine, translation, Oriental studies education, scientific organization*

Ключевые слова: *востоковедение, персидская поэзия, иранская филология, новая поэзия, журнал «Кирпи», перевод, востоковедческое образование*

Giriş

XX əsr Azərbaycan şərqsünaslığının görkəmli nümayəndələrindən olmuş Böyükağa Hüseynovun elmi yaradıcılığı əsas etibarlı ilə müasir İran poeziyasının nəzəri məsələləri ilə bağlı idi və onun fars şeirində ənənə və novatorluq mövzusunda həsr etdiyi monoqrafiyası təqribən yarım əsr əvvəl yaransa da, bir çox cəhətdən elmi dəyərini saxlamaqdadır və həmin problemlər dairəsi haqqındakı ən mötəbər araşdırmalar cərgəsindədir. Böyükağa Hüseynovun yaradıcılığının bir səmti İran ədəbiyyatının problemləri ilə bağlı idisə, digər qanadı həmin ədəbiyyatın seçmə nümunələrini tərcümə edərək Azərbaycan insanına daha yaxşı tanımaq məqsədi daşıyırdı. Alimin yaradıcılığının digər istiqaməti isə onun özünün əruz və heca vəzlərində qələmə aldığı, formaca klassik, məzmunca müasir olan şeirləri idi. Əslində bu, XX əsrdə Azərbaycan şərqsünaslığının aparıcı simalarına xas olan keyfiyyət idi və həmin dövrün görkəmli alimləri olmuş Əkrəm Cəfər (1905–1991), Ziya Bünyadov (1921–1997), Mübariz Əlizadə (1911–1994), Rəhim Sultanov (1912–2000), Məmmədəğa Sultanov (1910–1991), Tahir Məhərrəmov (1916–2013), Xəlil Yusifli (1935–2022) və digərlərinə belə universallıq, hər üç istiqamətdə ardıcıl olaraq çalışmaq səciyyəvi idi.

Böyükağa Hüseynovun bilinən və bilinməyən əsərləri

Şərq həmişə gizli cazibəsi ilə insanları özünə doğru çəkib. Ən uzaq keçmişlərdə də belə olub, indi də bu cürdür və yəqin ki, elə gələcəkdə də həmin maraq sönməyəcək, keçmişlərdə olduğu kimi qalacaq. Hər zaman insanlar Şərqi tarixini, bu xalqların daxili aləmini, dünyaya bəxş etdikləri mədəni irsin gizlincələrini öyrənməyə nail olub. Həm də yalnız qərblilər deyil, elə şərqilər özləri də Şərqi daha yaxşı bilməyə, daha yaxşı tanımağa çalışıblar. Azərbaycan da böyük Şərqi bir parçasıdır və o maraq Azərbaycanda da həmişə olub. Əgər Azərbaycan düşüncə adamlarının Şərqi öyrənmək yoluna nə zaman çıxdıqlarını arayacaq olsaq, vaxt bizi 8-9-10 əsr əvvələ aparacaq.

Ancaq keçmişlərdən, salnamə və risalələrdən gələn soraqlar öz yerində, yeni zaman yetişdi və XX əsrdə dünya, o sıradan Azərbaycan da Şərqi daha yeni yüksəkliklərdən seyr etməyə başladı və vaxta uyğun olaraq da daha çağdaş elmi əsaslarla öyrənməyə can atdı.

1964-cü ildə Bakıda bir kitabça işıq üzü görüb – “Sovet Azərbaycanında şərqsünaslıq” [22] və həmin kitabda müəllif göstərilmədiyindən, yalnız məsul redaktor kimi akademik Əlisöhbət Sumbatzadənin adı getdiyindən [22, 2] belə təsəvvür yaranır ki, bu, Elmlər Akademiyasının bir dəstə aliminin müştərək zəhmətlə araya-ərsəyə gətirdiyi işdir. Azərbaycanda Şərqə, şərqsünaslığa meyil və ardıcıl araşdırıcılıq həvəsi nə qədər çox olsa da, 1964-cü ildən bəri həmin balaca kitabçadan savayı bu barədə ayrı bir sanballı əsər ortaya qoyulmayıb. O kitabçada Azərbaycan şərqsünaslığının vaxtın uzaqlarında əriyib itən keçmişinə də nəzər salınırdı. Amma daha çox XX yüzilə diqqət yönəldilirdi. Çünki güclü alimlərin bir məktəb olaraq yaratdıqları Azərbaycan şərqsünaslıq elmi məhz XX yüzildə özünün ən böyük uğurlarına çatıb. Müəllifi göstərilməyən, bir dəstə araşdırıcının ortaq qələmə aldığı kimi düşünülmən həmin əsərin yazarı Böyükağa Hüseynov idi. Hərçənd 1964-cü ildə o hələ cavan idi, şərqsünaslıqda qazanacağı ciddi uğurların çoxu hələ qarşıdaydı, amma ciddi araşdırmanın bəhrəsi olan bu kitab da onun elmi bioqrafiyasının nailiyyətlərindən sayılmalıdır. İlk dəfə idi ki, ayrıca bir kitabda Azərbaycan şərqsünaslıq elmi və təhsilinin keçdiyi möhtəşəm yol təsvir edilirdi və həmin kitabçanın müəllifi Böyükağa Hüseynov da o irsi yarıdanlardan biri idi. Bu araşdırmanın məhz Böyükağa Hüseynova aid olduğunu hələ 1970-ci illərin sonlarından şifahi şəhadət əsasında bilsəm də, bunu daha sonralar danılmaz yazılı mənbə əsasında da yəqinləşdirdim. Tale elə gətirdi ki, 1970-ci illərin sonları və 1980-ci illərin əvvəllərində görkəmli alim Böyükağa Hüseynovla bir kollektivdə işləməli olduq. Vaxtın yaratdığı bu imkan sayəsində onu bir insan olaraq da yaxından tanıdım və alim kimi yaradıcılığına da dərindən bələd olmaq fürsəti ortaya çıxdı. Günlərin birində təsadüfən həmin kitabçadan söz düşəndə özü söyləmişdi ki, yazanı mənəm. Bunun təsdiqini də artıq Böyükağa Hüseynovun həyatda olmadığı illərdə tapdım. Salman Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivində Böyükağa Hüseynova aid fondada alimin işıq üzü görən və görməyən irsi qalmaqdadır. Böyükağa Hüseynovun yadigarı olan əlyazmaların sırasında “Azərbaycanda şərqsünaslıq” adlı bir qovluq da var ki, həmin nəşr edilmiş kitabın tam məzmunu buradadır [19].

Vərəq-vərəq çevirdikcə görürsən ki, bu əsər bir günə, üç günə, beş günə yazılmayıb, alim uzun həftələr, bəlkə aylar boyu araşdırmalar aparıb, nələrisə pozub, nələrisə dəqiqləşdirib, əsər üzərində çox işləyib.

Vaxtilə Şərqsünaslıq İnstitutunda həmin müəllifi göstərilməyən kitabçadan söz düşəndə, Böyükağa Hüseynov deyəndə ki, müəllifi odur, dəqiqləşdirməyə çalışmışdım ki, bəs niyə ad göstərilməyib? Cavab vermişdi ki, rəhbərlikdən belə məsləhət oldu və bunu da əlavə etmişdi ki, mənim o qədər bu cür imzası göstərilməyən yazılarım olub ki...

Böyükağa Hüseynov Azərbaycan şərqsünaslığının mərkəzi olan Elmlər Akademiyasının Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunda işə başlamazdan əvvəl uzun müddət həm Azərbaycanda, həm də Moskvada partiya işində çalışmışdı, çox məsul vəzifələr tutmuşdu (Arxivində qalan yazılar arasında 3 səhifəlik bir tərcümə-yi halı var ki, orada həm həyat yolunun az bilinən məqamları, həm də müxtəlif illərdə tutduğu vəzifələr dəqiqliklə əks olunub. Orada göstərilir ki, Böyükağa 1941-ci ildə Bakı

şəhərindəki 150 sayılı məktəbin VIII sinfini bitirmiş, Bakı Xalq Təhsili Şöbəsinin nəzdindəki məktəbin II kursuna daxil olmuş, oranı da 1943-cü ildə fərqlənmə ilə başa vurmuşdur. 1944-cü ildə daxil olduğu Azərbaycan Dövlət Universiteti Şərqsünaslıq fakültəsinin birinci kursunu “əla” qiymətlərlə bitirdikdən sonra növbəti ildə Moskva Asiya Xalqları İnstitutunun Şərq fakültəsi İran şöbəsinin ikinci kursuna köçürülmüş, oranı 1949-cu ildə İran üzrə referent-tərcüməçi kimi tamamladıqdan sonra həmin ilin iyulundan dekabrınadək Azərbaycan Elmlər Akademiyası Dil İnstitutunda kiçik elmi işçi kimi işləmiş, 1949-cu ilin dekabrında Sovet ordusu sıralarına çağırılaraq 53669 sayılı hərbi hissənin Siyasi şöbəsində İran üzrə ədəbiyyatçı-təlimatçı vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Belə anlaşılır ki, bu təyinat bilavasitə SSRİ Müdafiə Nazirliyi Baş Kəşfiyyat İdarəsinin xətti ilə gerçəkləşmişdir. Bunu ona görə ehtimal edirik ki, orduda 5 ildən artıq qulluq etdikdən sonra, 1954-cü ilin fevralında partiya işinə keçməsi ilə əlaqədar olaraq ehtiyata buraxılır və elə həmin ilin martında Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Təbliğat və təşviqat şöbəsinə beynəlxalq mühazirəçi vəzifəsinə işə götürülür. Çünki adətən orduda o qədər xidmət etmirlər, ikincisi, orduda xidmət keçdiyi sahə də sırf siyasi məzmunlu idi, üstəlik, ordudakı işindən ayrılan kimi də Azərbaycanda birbaşa Mərkəzi Komitəyə yönəldilir. Təbii ki, belə karyera irəliləyişləri heç də təsadüfi baş vermir. 1956-cı ilin iyunundan Siyasi və elmi biliklərin yayılması üzrə Respublika Cəmiyyəti Rəyasət Heyətinin üzvü, İdarə heyətinin məsul katibi seçilir, 1957-ci ilin yanvarından Mərkəzi Komitədə məsul təşkilatçı vəzifəsinə irəli çəkilir. Yol yuxarıya doğru gedirdi – 1958-ci ilin iyulunda isə Böyükağa Moskvaya dəvət edilərək Sov.İKP MK Məlumat şöbəsində referent vəzifəsinə yüksəldilir. 1959-cu ilin martında həmin şöbə bağlananda rəğbət bəslənən gənc kadri yenə işsiz qoymurlar, onu Sov.İKP MK-nın müttəfiq respublikalar üzrə Təbliğat-təşviqat şöbəsinin nəşriyyat bölməsinə təlimatçı vəzifəsinə gətirirlər [8, 1-3].

Bütün bunlar Böyükağa Hüseynovun artıq dövlətin diqqətində olduğunun, sovetin ali idarəçiliyinin kadr bankında güvənliyi bir işçi kimi nəzərdə saxlandığının əyani göstəricisidir. Elə 1961-ci ilin noyabrında onun SSRİ Asiya Xalqları İnstitutuna birbaşa baş elmi işçi, Elmi Məlumat şöbəsinin Yaxın və Orta Şərq qrupunun rəhbəri vəzifəsinə göndərilməsi də [8, 2] həmin xəttin davamı idi).

Ayrı-ayrı yazılı mənbələrə istinad etməklə yanaşı, mən, canlı xatirə daşıyıcısı, illərcə Böyükağa Hüseynovla yaxın təmasda olmuş şəxs kimi özümü də onunla bağlı məlumat qaynaqlarından sayıram və ona görə də ara-sıra digər yazılı məxəzlərlə bərabər yadımda dəqiq qalanları bura əlavə edirəm. Böyükağa müəllim söyləyirdi ki, çalışdığı partiya və dövlət vəzifələrinin xüsusiyyəti belə idi ki, mütəmadi olaraq ayrı-ayrı məsələlər, o cümlədən, Şərqlə bağlı, bilavasitə İranla əlaqədar da müfəssəl arayışlar hazırlamaq istənilirdi. O arayışların hər biri mahiyyətə elmi əsər idi. Hər birini yazmaq üçün ciddi tədqiqat aparılır, mənbələr üzərində iş gedir, sırf elmi tədqiqat əsərlərinə aid araşdırıcılıq vasitə və mexanizmlərindən istifadə edilirdi. Ancaq bu arayışların altında tədqiqatı aparmanın imzası qoyulmazdı. Ona görə də Böyükağa Hüseynovun məlum əsərlərinin sırasında onun indi də arxivlərdə saxlanan, ancaq kimin qələmindən çıxdığı naməlum qalan və respublikamızda şərqsünaslığın tarixinə həsr edilmiş həmin müəllifsiz kitabça kimi xeyli sanballı araşdırmaları da var ki, onların da ayrıca siyahısının tutulmasına, alimin elmi əsərlərinin ümumi siyahısına əlavə edilməsinə ehtiyac var.

Böyükağa Hüseynovun siyasi karyeradan böyük elmə yönələn yolu

Sonraların görkəmli şərqsünas alimi Böyükağa Hüseynov əslən qarabağlı idi. Atası Murtuza Baba oğlu 1898, anası Kübra Kərim qızı isə 1906-cı ildə Şuşada doğulub böyümüşdülər [8, 1]. 1922-ci ildə onlar dolanışıq ardınca Bakıya köçürlər, atası bir müddət yerli tacirin yanında satıcı, daha sonra fəhlə işləyir və 1928-ci ildə, oğlu Böyükağanın dünyaya gəlməsindən 2 il sonra dünyadan köçür. Dul qalmış Kübranı Murtuzanın doğma qardaşı, hesabdar işləyən Rəsul alır və Böyükağa atalığı olan əmisinin himayəsində yaşamağa başlayır. Ancaq 1941-ci ildə İkinci Dünya müharibəsinə Sovet İttifaqı da qatılanda Böyükağanın əmisi də əsgər gedir və elə həmin ilin axırlarında onun “qara kağız”ı gəlir [8, 1].

1930-cu illərin sonlarının, dava illərinin bütün sıxıntıları balaca Böyükağanın həyatından keçmişdi. Ancaq bütün çətinliklərə baxmayaraq, ömrünün sonuna qədər onunla qalacaq çalışqanlıq Böyükağa ilə idi. Dərslərini əla oxuyurdu, 1941-ci ildə Bakı şəhərindəki 150 sayılı orta məktəbin VII sinfini bitirərək Bakı Xalq Təhsili Şöbəsi nəzdindəki pedaqoji məktəbin ikinci kursuna daxil olur, buranı da 1943-də fərqlənmə attestatı ilə başa vurur. Böyükağa 1944-cü ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsinə daxil olur və İran filologiyası şöbəsini seçir [8, 1].

Şərqsünaslıq fakültəsi Azərbaycan Dövlət Darülfünununda hələ 1922-ci ildə yaranmışdısa və fakültənin qurucuları, işini irəlilədənələr o çağın böyük alimləri idisə də, 1940-cı illər həmin fakültənin həyatında yeni bir yüksəliş mərhələsi hesab olunmalıdır. Şərqsünaslıq fakültəsi yaradılarkən yalnız yerli alimlərin iştirakı kafi sayılmamış, o çağlarda Sovet İttifaqının ən aparıcı təhsil, elm mərkəzlərində çalışan bir çox görkəmli şərqsünas alim də Bakıya dəvət edilmişdi. Onların bir qismi Azərbaycan Dövlət Darülfünununda işləyir, bir qismi gələcək Elmlər Akademiyasının təməli olan Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətində çalışırdı. Çağın artıq yetərinə şöhrət qazanmış görkəmli alimləri – N.Y.Marr (1864–1934), İ.İ.Meşşaninov (1883–1967), İ.N.Aşmarin (1870–1933), B.V.Çobanzadə (1893–1937), V.V.Bartold (1869–1930), A.M.Qubaydulin (1887–1937), A.A.Romaskeviç (1885–1942) və digərləri Azərbaycan şərqsünaslığının yeni binasını yaratmaqla məşğul idilər [14, 18].

Təbii ki, klassik irsi, ərəbcəni, farscaı mükəmməl bilən, əlyazmalarla işləməyi bacaran yerli tədqiqatçılar da az deyildi. Onlar əl-ələ verərək birgə çalışırdılar. Ona görə də Azərbaycanın həm şərqsünaslıq elmi, həm də şərqsünaslıq təhsili oçağı Sovet İttifaqında çox keçmədən ən aparıcı məktəblərdən birinə çevrildi və Böyükağa Hüseynov da bu qabaqcıl xəttin yetirməsi idi.

1944-cü ildə şərqsünaslıq fakültəsinə daxil olmuş Böyükağa Hüseynov birinci kursu əla qiymətlərlə başa vurur və o zaman Bakıda bu fakültədə oxuyan tələbələrin ən fəallarından Moskvaya təhsilini davam etdirməyə göndərmək üçün qapı açılır. Əlbəttə, Bakıdakı şərqsünaslıq fakültəsində o zaman yaxşı müəllimlər və alimlər vardı, onların böyük hissəsi də elə şərqsünaslıq fakültəsində cəmləşmişdi. Amma Moskvada Asiya Xalqları İnstitutunda, təbii ki, şərqsünaslıq təhsili həm daha çoxillik ənənəyə malik idi, həm də yeni dövrün tələblərinə cavab verən yaxşı bir səviyyədə qurulmuşdu. Ona görə də yolunu yeni başlayan bir gəncin təhsilini oradakı Şərq fakültəsinin İran şöbəsində davam etdirmək imkanı qazanması bir səadət idi. 1945-ci ildə Böyükağa artıq Moskvada idi və o illərdə Asiya Xalqları İnstitutundakı ilk azərbaycanlı tələbələrdəndi. Moskva həmin çağlarda Sovet İttifaqının bütün başqa şəhərlərindən daha artıq diqqət mərkəzində idi və elm nəzərindən yanaşılırsa da, Moskva əsl paytaxt

idi və bu münbit mühitin sayəsində 1940-cı illərin ikinci yarısında, 1950-60-cı illərdə Moskvada Azərbaycanın bir neçə böyük şərqsünası yetişdi ki, onların sədası dünyaya çatdı. Üç Əliyev – iranşünas Rüstəm Əliyev (1929–1994), Hindistanın farsdilli ədəbiyyatı üzrə mütəxəssis Qəzənfər Əliyev (1930–1984), İran tarixi üzrə ən üstün alimlərdən biri sayılan Saleh Əliyev (1929–2006) – bunlar ən öndə gedənlər idilər. Ancaq onlardan başqa da həm Asiya Xalqları İnstitutunda, həm Şərqsünaslıq İnstitutunda, həm də Moskva Dövlət Universitetində xeyli azərbaycanlı alim vardı ki, onlar yetərincə yüksək sanbal sahibi idilər.

Bəlkə taleyi bu cür yox, başqa təhər cərəyan etsəydi, Böyükağa Hüseynov elə SSRİ paytaxtında qalardı və Moskva həmin çağlarda bir təkən nöqtəsi idi ki, şöhrətlənmək, tanınmaq, daha dərinlərə getmək üçün meydan açırdı. Ancaq 1949-cu ildə təhsilini İran üzrə referent-tərcüməçi ixtisası ilə başa vurandan, bir neçə il hərbi sahədə çalışandan sonra Böyükağa Hüseynov Bakıya qayıdır, Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutunda işə qəbul edilir. Gələn kimi də dərhal idiomatik ifadələrlə bağlı araşdırmaya başlayır [12, 4].

Sonralar bir yerdə çalışacağımız, yalnız bir institutda deyil, hətta eyni “İran filologiyası” şöbəsində işləyəcəyimiz görkəmli alim Böyükağa Hüseynovu əslində mən qiyabi olaraq uşaqlıq illərindən tanımışam. 1961-ci ildə onun “Rəvayətli ifadələr” adlı bir kitabı çıxıb [16] (O il Böyükağa Hüseynov üçün çox avand olmuşdu. Həmin il namizədlik dissertasiyası əsasında yazdığı – “Mütərəqqi fars poeziyasında sovet mövzusu” adlı kitabı da [6] işıq üzü görmüşdü). Təbii ki, mən “Rəvayətli ifadələr”i daha sonralar, 1960-cı illərin sonralarına doğru oxudum və çox təsirləndim. O kitabı kim görüb və oxuyubsa, hamısının çox yüksək təəssüratı var. Çünki bu kitabda ayrı-ayrı atalar sözlərinin, el məsəllərinin, müəyyən ifadələrin tarixinə enilir, onların dilə, düşüncəyə necə gəlib çatmasının hekayəti nəql edilir. Yəni oradakı hər bir qanadlı ifadə haqqındakı rəvayət əslində müstəqil tədqiqatdır və bu, oxunub qırağa qoyulan deyil, vaxtaşırı açıb vərəqləyəsi gərəkli qaynaqdır. Bunu kitaba müqəddimə yazmış Əliyər Qarabağlı (1901–1969) da ayrıca qabardır: “Müəllifin tədqiqatındakı ən orijinal cəhət rəvayət və ya ifadələrdən qısa əxlaqi nəticələr, hökmlər çıxarmağa çalışması, irəli sürülən fikri, bir növ, ümumiləşdirməyə cəhd etməsidir” [16, 6].

Əliyər Qarabağlı bir az irəli gedərək Böyükağa Hüseynovun bu ilk kitabını bütövlükdə folklorşünaslığımızda əlamətdar hadisələrdən biri sayırdı: “Bu kitabı Molla Nəsrəddin lətifələrindən sonra məsəl, rəvayət və obrazlı ifadələrin toplanması, öyrənilməsi və nəşri sahəsində ilk və müvəffəqiyyətli addımdır” [16, 10] (Bu kitabın nəşri ərəfəsində Böyükağa Hüseynovun nəşriyyatla ardıcıl yazışması olmuşdu. Əvvəlcə nəşriyyatdakılara razılığını yetirirdi ki, belə bir güclü redaktor seçiblər: “Bu kitabça üçün çox ləyaqətli bir redaktor tapdığımız üçün təşəkkür edirəm. Mən Qarabağlı yoldaşı heç tanımırdım. Amma onun yazdığı rəydən və verdiyi məsləhətlərdən çox bilikli və kamil mütəxəssis olduğunu yəqin etdim. Onun məsləhətlərinin böyük əksəriyyəti ilə razıyam və onları düzəlişlər zamanı nəzərə almışam” [10, 1]. Ardınca da Əliyər Qarabağlıya ayrıca məktub yollayaraq minnətdarlıq edirdi: “Hörmətli Əliyər müəllim! Təəssüfənə, Sizin nə ev, nə də iş ünvanınızı bilmədiyimdən nəşriyyat işçilərinə əziyyət verərək onların vasitəsilə bu məktubu sizə yetirməli oldum. Yazdığımız rəy mənim son dərəcə xoşuma gəldi. Çox cüzi istisna ilə qeydlərinizin hamısı ilə razıyam. Mən sizi şəxsən tanımasam da, yazdığınız rəy və verdiyiniz məsləhətlər səmimi qəlbədən kitabçanın yaxşı çıxmasına səy göstərdiyinizi düşünməyə tamamilə haqq verir. Sizin vaxtınızı almaq istəmirəm. Ancaq onu deyə bilərəm ki,

qeydlərinizin 90 faizindən çoxunu nəzərə almışam. Əlyazması ilə göndərdiklərimin məndə surəti olmadığından onları dəyişdirə bilmədim. Bu zəhməti, yəqin, siz çəkməli olacaqsınız. Əliyar müəllim, xahiş edirəm, əsər üzərindəki işinizin gedişi haqda mənə ətraflı məktub yazasınız. Mən sizin bu işə can yandırdığınızı bildiyimdən, az-çox dəyərli bir kitabça meydana çıxaracağımıza şübhə etmirəm” [10, 2]).

Dilçilik İnstitutunda Böyükağa Hüseynov qısa müddət işləmişdi, amma o kiçik müddətin də bu sayaq mükəmməl bir bəhrəsi qaldı və indiyədək də qiymətliyini hiş etməkdədir.

Yəni Böyükağa Hüseynov harada qısa, ya uzun müddət çalışıbsa, oradakı əməkləri mütləq sonra illərlə yaşayacaq bəhrəsini verib. Çünki həmişə səy göstərüb ki, əməyi səmərəsiz qalmasın, elə bəhrələr versin ki, sonrakı onillər və daha uzun vaxt içərisində yaşamaq haqqı olsun.

Moskvada təhsil almışdı, ruscası da, farscası da mükəmməl idi və belə insanlara o dövrdə siyasi nöqtə-yi nəzərdən də dövlətin çox ehtiyacı vardı. Ona görə Böyükağanı elm sahəsindən ayıraraq Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinə işə cəlb edirlər. Bu, nəhəng dövlətin idarəçi şəbəkəsində təmsil olunmaq demək idi və 1950-60-cı illərdə belə bir yerdə kiçik olsa belə vəzifə tutmaq dövrün meyarları ilə şərəfli və həm də böyük perspektivlər vəd edən, yollar açan idi. Ancaq Böyükağa Hüseynovun ürəyi elmlə idi və ədəbiyyat onu özünə doğru çəkirdi. Onun ədəbiyyat sevgisinin də lap erkən yaranmasının sübutu ortadadır. 14-15 yaşlarından, hələ ədəbiyyat və elm yolunu tutmasından xeyli əvvəl şeirlər yazmağa başlamışdı. Bütün ömrü boyu şeir yazsa da, Böyükağa Hüseynov əsla şairlik iddiasında deyildi. Ancaq öz bildirməsinə, ömrün ortasına çatmaqda düşünmüşdü ki, bu şeirlərə də vəfasızlıq etmək olmaz. Bütün yazdıqlarını 1966-cı ilin avqustunda imkan daxilində toplamağa başlamışdı və yığa bildiklərini qovuşduraraq ayrıca bir toplu kimi cildlətirmişdi. Bu, onun bir nüsxədən ibarət kitabıdır. Çünki həmin şeirlər toplusuna yazdığı önsözdən də belə məlum olur ki, məqsədi heç də haçansa bu şeirlər məcmuəsini kitaba döndərmək deyil, sadəcə, yaxınların, dostların oxuması üçündür. Həmin topluya “Müəllifdən” adlı müqəddiməsində bu məcmuənin yaranma tarixçəsini belə nəql edirdi: “Mən heç vaxt özümü şair hesab etməmişəm. Lakin şeir yazmağa çox tez başlamışam. Yazdıqlarımın böyük əksəriyyəti itib-batmış, cüzi hissəsi isə ayrı-ayrı kağız parçaları üzərində təsadüfən bu günə qədər salamat qalmışdır ki, onların bir qismini əsasən iki səbəb üzündən bu məcmuədə toplamağı məqsəduyğun saydım. Əvvəla ona görə ki, mən ömrümdə əvvəl əlimə qələm alıb, sonra şeirin məzmununu fikirləşməmişəm. Yaxşı-pis nə yazmışamsa, günlərlə beynimdə gəzdirdikdən sonra kağız üzərinə köçürülmüşdür. Buna görə də həmin şeirlər, hər halda onların böyük qismi həm qayğısız, həm də qayğılı keçmiş cavanlıq dövründə baş vermiş hadisələrlə, keçirdiyim sevinc və kədər, izzət və həyəcanlarla bilavasitə əlaqədardır. 40 il dünyada ömür sürdükdən sonra dönüb öz həyatıma baxarkən bu şeirlər mənim təsəvvürümdə çox hadisələri canlandırır, çox adamları yadıma salır, bir növ, ruhumu oxşayır, onu təmiz hiss və duyğularla qanadlandırır. Məcmuəni tərtib etməkdə ikinci məqsəd bu vaxta qədər hiş olunmuş əsərlərin gələcəkdə də itib-batmamasının qarşısını almaqdan ibarətdir. Qoy dost-aşnalar onları oxusunlar. Əgər heç olmazsa bir-ikisindən xoşal olub bədii zövq alarlarsa, mən bunu da özüm üçün böyük səadət sayaram” [1, 7].

Belə yazsa da, bu ifadənin arxasında dərin təvazö dayandığı duyulmaqdadır. Çünki həm əruz, həm heca vəznində, həm lirik, həm satirik, həm ictimai-siyasi məzmunlu sıra-sıra şeirləri var və oxuduqca hiss edirsən ki, bunlar artıq bişmiş, yetkin

bir qələmin məhsuludur. Bunu da qeyd edir ki, topladıqları heç də yaratdıqlarının hamısı deyil, yazdıqlarının bir çoxu itib-batıb, hətta müəyyən hissəsi arxivlərə verilərsə də, ailəsində olanların pərakəndəliyi sezilməkdədir.

Belə olması təəccüblü deyil. Bir çox ünvanlar dəyişmiş, gah o, gah bu şəhərdə, gah o, gah bu işdə çalışmışdı. Amma hər halda tapa bildiyi şəirlərdən ilki 1939-cu ildə yazılıb. Onda Böyükağa Hüseynov hələ məktəbli idi, ancaq məktəbli olarkən də şeirində gələcək boyu hər zaman onunla qalacaq özünəməxsus inadçılığın, sistemli ardıcılığın şərtləri görünməkdədir: şeirini məktəbə həsr edib, yay tətili başlanıb. Bir neçə ay məktəbdən aralı olacaq. Yay tətili idi və təbii ki, o da başqa şagirdlər kimi, dincəlməyə getmişdi. Ancaq o, məktəbdən, kitabdan, dərslikdən bir neçə aylıq zəruri ayrılığı da narahat qarşılayırdı:

**Əziz məktəb, üç aydır ki, ayrılmışam qucağından
Almış məni qucağına vətənimin yaylaqları.
Ayrılmayır könlüm səndən, sənət, bilik ocağısan,
Qəlbim quştək qanadlanıb uçmaq istər sənə sarı [1, 102].**

Bu yığcam mətnə Böyükağa Hüseynovun ruhu, varlığında illər boyu onunla böyüyəcək ardıcılıq, məqsədyönlülük xüsusiyyəti əksini tapıb. Həmin şeiri yazanda Böyükağanın vur-tut 13 yaşı var, ancaq 13 yaşında ikən də qələminin artıq duyğularının sözünə danışıqsız baxdığı anlaşılır. Lakin misraların necə yetkin qələmdən çıxıbmış kimi görünməsi o mətləbə də işarə vurur ki, demək, bundan qabaq da Böyükağanın başqa şeirləri az deyilməmiş, yəni 13 yaşınadək də yazırmış. “Qəlbim quştək qanadlanıb uçmaq istər sənə sarı”, – söyləyən Böyükağa Hüseynov məktəbə sarı, biliyə sarı, kitaba sarı uçmaq istəyirdi və 13 yaşındaykən qəlbinə hakim kəsilən belə qənaəti varmışsa, aydındır ki, daha onu bu istəkdən döndərmək mümkünsüzdü.

Böyükağa Hüseynov Rusiyada olduğu, ali təhsilini başa vurduqdan sonra əvvəlcə hərbi-siyasi sahədə və ardınca dövlət işində – Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsində çalışdığı dövrdə əslində taleyin ona nəsib etdiyi bir trampilə qalxmış kimi idi. O dövr üçün bu, hər kəsdən ötrü, illah da bir azərbaycanlı üçün həddindən artıq ciddi yüksəliş idi. Böyükağa Hüseynovun qabağına düşən, onu irəlilədən, ona təkan verən arxası, dayağı yox idi. Nəyə müvəffəq olurdusa, öz əməyinin, qabiliyyətinin sayəsində idi. Onu görmüşdülər, biliyini, istedadını qiymətləndirmişdilər ki, irəli çəkmişdilər və məsul vəzifələr vermişdilər. Ancaq təxminən 13 il siyasi vəzifələrdə, partiya işində çalışmışdı və həmişə də çox məsul, yüksək vəzifələr tutmuşdu. Bu isə elmi və bədii yaradıcılığı istisna edən karyera idi. Özü mənə söyləyirdi ki, bizə qəti tapşırıq vardı ki, partiya işindəsənsə, vəzifə tutursansa, elmi, ədəbiyyatı, digər məşğuliyyətləri mütləq bir qırağa qoymalısan, çünki onlar səni əsas işindən ayıracaq, burada daha çox fayda vermək imkanlarını nə şəkildə azaldacaq.

Bu da Böyükağa müəllimin xatirələrindəndir ki, Bakıda Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsində çalışdığı zaman günlərin birində şöbələrinin müdiri onların iş otağına girir. Əməkdaşlardan birinin masasının üstündə əsas işinə dəxli olmayan digər məşğuliyyətinin izini görür. O işçinin də yazı-pozusu varmış, hansısa jurnal üçün məqalə hazırlaymış və ayrı-ayrı kitablar, qeydləri olan vərəqlər masasının üstündə düzülübmüş. Şöbə müdiri buna şahid olunca ləngitmədən təqdimat hazırlayır, həmin adamı qoyulmuş şərti pozduğuna, iş vaxtı başqa məsələlərə vaxt ayırdığına görə vəzifəsindən kənarlaşdırırlar.

Böyükağa Hüseynov isə ədəbiyyatsız, elmsiz qala bilmirdi. Özü də söyləyirdi, sonralar övladları da bunu danışılar ki, istər Bakı, istərsə də Moskvada, partiya işindəyənkən ölçüsüz iş rejimində çalışır, iş rəsmən saat 5-də-6-da bitsə də, bəzən 7-yə, 8-ə, hərdənsə hətta 9-dək kabinetdə cari yazı-pozuyla məşğul olmuşlar: tapşırıqlar vardısı, hökmən yerinə yetirilməli idi, ona görə də çox zaman evə yorğun-arğın gəlirmiş. Böyükağa Hüseynov intizamlı adam idi və “olmaz” deyildiyindən işdə yaradıcılıqla məşğul olmaq məsələsini qatlayıb qoymuşdu bir kənara. Ancaq qələminə, şeirinə, elminə də dönlük çıxmırmış. Yuxusunun hesabına vəfasını sübuta yetirmiş. Yuxusundan kəsirmiş – gecə 1-ə, 2-dək oturmuş, hərdən lap işıqlananacan qələm-kağızı ilə oturmuş. Həmin 1950-ci illərin yazıları da qalmaqdadır. Hər birinin altında tarixi var: hansı ildə, hansı ayda, hansı gündə yazdığını göstərib. Baxıb sıraladıqca görürsən ki, məhz həmin hərbi-siyasi, məsul dövlət qulluqlarında olduğu illərdə, aylarda, günlərdə bədii və elmi yaradıcılıq baxımından da əsla bekar dayanmayırmış, həmişə yazıb-yaradırmış.

1960-1961-ci illər Böyükağa Hüseynovun siyasi karyerasında əlamətdar dövr idi. Əvvəlcə Moskvada, Kremldə ona vəzifə verilməsi, ardınca isə Asiya Xalqları İnstitutuna məsul işə gətirilməsi, gələn kimi baş elmi işçi təyin edilməsi azərbaycanlıların Moskvada yüksək vəzifələrdə barmaqla sayılacaq qədər az olduğu bir zamanda, əlbəttə ki, fərəhləndirici uğur idi və bunu Bakıdakılar, bizim Mərkəzi Komitədə oturan, kadr siyasəti ilə məşğul olanlar da müşahidə etməmiş deyildilər.

Böyükağa Hüseynov elə Moskvada olduğu həmin dövrdə – 1962-ci ildə “Mütərəqqi fars poeziyasında sovet mövzusu” adlı namizədlik dissertasiyasını müdafiə edir.

İrəliləyişi üçün üfüqlər bir az da geniş açılır. Ancaq Vətən onu çəkirdi, Azərbaycana qayıtmaq istəyirdi. Görünür, hansısa məqamlarda istəyini anlada bilmişdi və onun Bakıya qayıtmasına icazə verilmişdi.

Böyükağa artıq nomenklaturada idi və onun Moskvadakı irəliləyişinin Bakıdan görünməsi, heç şübhəsiz ki, elə həm də oradan birbaşa təkan şərait yaratmışdı ki, respublikaya qayıdınca Elmlər Akademiyasına yönəldilsin, Yaxın və Orta Şərqlə Xalqları İnstitutunda direktor müavini təyin edilsin. Amma Böyükağa Hüseynov institutda işə başlayanda ona eyni zamanda həm də İran filologiyası şöbəsinin müdiri vəzifəsi verilmişdi.

Bakıya gəlib çatanacan Böyükağa Hüseynov mükəmməl həyat, elm və dövlətçilik məktəbi keçmişdi. Onun Moskva illərinin ən əhəmiyyətli qazanclarından biri orada görkəmli alimlərlə ünsiyyət, böyük elmlə baş-başa yaşanmış, həyəcanı heç vaxt sönməyəcək, solmayacaq günlər, saatlar idi.

XX yüzildə şöhrəti Sovet İttifaqından çox-çox kənarlara yayılmış və yaratdıqları bu gün də yaşayan, gələcəkdə də dəyərini saxlayacaq Vasili Bartold (1869–1930), Aqafangel Krımski (1871–1942), İqnati Kraçkovski (1883–1951), Vladimir Qordlevski (1876–1956) kimi zirvə alimlər vardı – bunlar nəhənglər idilər və o misilsizlərdən biri də Yevgeni Eduardoviç Bertels idi (1890–1957).

Əsasən İran ədəbiyyatı, farsdilli poeziya üzrə mütəxəssis olan Yevgeni Bertels Azərbaycanın dostu və xeyirxahı idi. Nizami Gəncəvi haqqında ilk böyük monoqrafiyanın müəllifi, “Azərbaycan şairi Nizami” adlı əsərin də yazanı məhz professor Yevgeni Bertelsdir [21].

Yevgeni Bertels ömrü boyu Azərbaycanı sevmişdi, Azərbaycana sadıq olmuşdu və Azərbaycanın neçə görkəmli şərqşünas alimə çevriləcək gəncinin də müəllimi,

ustadı məhz Bertels idi. Onları yetişdirirdi, onlara Moskva elmi mühitində havadarlıq edir, yol açırdı. Böyükağa Hüseynovun da müəllimi Bertels olmuşdu. Böyükağa Hüseynov müəllimi Bertelsi həmişə məhəbbətlə yad edirdi və danışdı ki, Bertelsin yetirmələrindən iki nəfər, iki azərbaycanlı, o – Böyükağa Hüseynov və Qəzənfər Əliyev bu böyük alimə daha yaxın idilər. Söyləyirdi ki, biz Bertelslə ötən hər anı qənimət sayar, yanından əl çəkməzdik. Çünki Bertelsin ağzından çıxan hər kəlmə bizimçün bir tütyə, qızıl kimi idi, o, bilik, mərifət saçırdı, ondan hər ləhzə öyrənmək imkanı vardı. Qəzənfər Əliyev də, Böyükağa Hüseynov da Moskvada qərİbdilər, kasıb ailələrin uşaqları idilər, ailələrinin elə imkanı yoxdu ki, onlara hansısa arada pul-para göndərsin. Yalnız təqaüd hesabına yaşayırdılar. Böyükağa müəllim etiraf edirdi ki, çox günlərimiz olub ki, Qəzənfərlə Lenin kitabxanasına səhər girib, oradan axşam çıxırdıq. Hər qəpiyimizi hesablayırdıq, çox vaxt orada – Lenin kitabxanasında keçirdiyimiz uzun saatlar boyu gün ərzində yediyimiz bircə bulka olurdu – cibimizdəki qəpikləri üst-üstə qoyub bir bulka alırdıq, bölürdük, yarısını o yeyirdi, yarısını mən, naharımız bu olurdu.

Belə çətinlikləri adlaya-adlaya, usanmadan, bezmədən, qarşıdakı elm işığından güc və ləzzət alaraq oxumuş, çalışmış, yaşamışdılar. Ona görə də iz qoya bildilər. Ona görə də gedəndən sonra da adları yaşayır.

1950-60-70-ci illərdə şərqsünaslıq Sovet İttifaqında xüsusi prestijli tədqiqat istiqamətlərindən idi. Çünki bu, sadəcə, elm sahəsi deyildi. Bu, Sovet dövlətindən ötrü həm də siyasət idi. Onun Yaxın və Orta Şərqdə apardığı siyasətdə arxalandığı əsas dayaqlardan biri məhz Şərqsünaslıq İnstitutu idi. Kreml oradan daim müxtəlif məsələlər üzrə arayışlar, təhlillər istəyirdi və institutda güclü alimlər dəstəsi çalışırdı ki, bu tapşırıqları ən yüksək səviyyədə yerinə yetirməyə qadir idi.

Böyükağa Hüseynov Moskvadan Bakıya qayıdaraq Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunda fəaliyyətə başlayanda həmin təcrübələri də özü ilə gətirmişdi, o, bir adamda iki şəxsiyyəti birləşdirirdi: həm siyasət, həm dövlət adamı idi. Filoloji elmin, orientalistikanın ehtiyac duyduğu araşdırmalar öz yerində, həm Moskvada və Bakıda Mərkəzi Komitədə, həm SSRİ paytaxtındakı ünlü Asiya İnstitutunda işləyərkən Böyükağa Hüseynov dövlətə də Şərq siyasəti ilə bağlı elmdən nələr gerek olduğunu, dövlət siyasətinin maraqlarını təmin edəcək hansı işləri yerinə yetirməyin lazım olduğunu, bu institutdan nələr istənilə bilərin hüdudlarını yaxşı dərk etmişdi. Həmin səbəbdən də Bakıda Elmlər Akademiyasında çalışdığı vaxtlarda Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunda direktor müavini vəzifəsini yerinə yetirərkən o, müəyyən dərəcədə dövlət və elm arasında da bir səriştəli əlaqələndirici, yalnız yuxarıdan gələn tapşırıqları yerinə yetirməyib, yuxarılara ideyalar, təkliflər verən bilgin koordinator vəzifəsini yerinə yetirir, bütün başqa faydalı elmi fəaliyyətləri ilə yanaşı, mütəmadi olaraq Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə əlaqədar sanballı hesabatların, təhlillərin hazırlanmasına səylər qoyurdu. Böyükağa Hüseynov 1962-ci ildən 1981-ci ilə qədər Elmlər Akademiyasının Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunda direktor müavini vəzifəsini yerinə yetirdi. Sonra rəhbərlik dəyişdi və akademik Həmid Araslının yerinə akademik Ziya Bünyadov gətirildi.

Yeni rəhbərliyin Böyükağa Hüseynova münasibəti bir qədər qısqanc oldu. Bunun bir sıra başqa səbəbləri ilə yanaşı, bu amil də vardı ki, Böyükağa Hüseynov Azərbaycanda şərqsünaslıq ixtisası üzrə Elmlər Akademiyamızın müxbir üzvü seçilmiş ilk alim idi (1980, mart), söz yox, yaşasaydı, bir neçə il sonra növbəti seçkilərdə elə həqiqi

üzv də seçiləcəkdi. Təbii, vəzifədə olması da bu istiqamətdə müsbət təsirini göstərəcəkdi. Amma sağında-solunda şərqsünas olan adamlar vardı, onlar başqa ixtisas üzrə akademik rütbəsi qazanmışdılar, Böyükağa Hüseynovun – bir azərbaycanlının sanki sevinilməli olan bu uğuruna gizlətmədən həsəd aparırdılar. Eyni münasibətin necə qəddar tərzdə həmin institutda şöbə müdiri olan böyük alim akademik Əbdülkərim Əlizadəyə (1906–1979) bəslənildiyinin də şahidiyik.

Bir elmi yazıda emosional kimi görünə biləcək belə məqamlara ona görə yer veririk ki, bunlar, sadəcə, insani hisslər deyil, elm tariximizin səhifələridir və tarix gərək həm də canlı şahidlərin ifadələrini hafizəsində qeydiyyata ala ki, elmi mühitdəki irəliləyişlərin həm də mütəmadi belə xoşagəlməz fonu olduğundan insanlar xəbər tutsun. Böyükağa Hüseynov institut rəhbərliyindən kənarlaşdırılsa da, heç olmazsa 1962-ci ildən ictimai əsaslarla rəhbərlik etdiyi “İran filologiyası” şöbəsinin müdiri kimi vəzifəsində qaldı, lakin yenə sıxma-boğmalar institut kollektivinin açıqca gördüyü halda davam edirdi. Bütün baş verənlərin bəd təsiri özünü göstərməyə bilməzdi. Bütün bu təzyiqlər Böyükağa Hüseynovun səhhətini laxlatdı, 1983-cü ilin 31 mayında, yaradıcılığının ən bəhrəli, ən müdrik bir çağında, 57 yaşında ikən qəfilcə həyatdan getdi. Hələ yaşaya, çox faydalar verə bilərdi. Bunun sübutu da onun qələmindən, düşüncəsindən, duyğularından doğmuş və yaşamaqda davam edən əsərləri, arxivindəki yarımçıq əlyazmalarıdır.

Azərbaycan şərqsünaslığının “qızıl dövr”ü və Böyükağa Hüseynovun İran filologiyasına əsas töhfəsi

1960-70-ci illər Azərbaycan şərqsünaslığının parlaq dövrüdür. O dövrdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsində hərəsi bir neçə məziyyətiylə üstün qiymətli alimlər çalışırdı – Rəhim Sultanov, Mübariz Əlizadə, Ələsgər Məmmədov (1919–2000), Yusif Ziya Şirvani, Əhməd Şəfai (1912–1993), Nəyyar zaman Hatəmi (1916–2000), Malik Mahmudov (1938–1991), Təhminə Rüstəmov (1926–2021), Həsən Mahmudov (1925–1994), Vasim Məmmədəliyev (1942–2019) və digərləri. Elmlər Akademiyasının Şərqsünaslıq İnstitutu isə əsl mərkəz idi. Rəhbərlikdə çox uğurlu tandem – direktor Həmid Araslı, müavini Böyükağa Hüseynov. İnstitutun şöbələrində hərəsi Azərbaycanın bir şərqsünaslıq ulduzu olan alimlər – filosoflar Əbdülhüseyn Ağahi, Əhməd Əminzadə; mətnşünaslar Əbdülkərim Əlizadə, Ağamir Quliyev (1926–1993), Tahir Məhərrəmov, Əbülfəz Rəhimov (1930–1995), ədəbiyyatşünaslar Əkrəm Cəfər, Həmid Məmmədzadə (1924–2000), tarixçilər Ziya Bünyadov, Mirqasım Çəşməzər (1920–2000), Raufbəy Seyidov (1924–1989), Şövkət Tağıyeva (1926–2015), Rauf Hüseynov (1929), onlarla yanaşı nisbətən cavan parlaqlar, onlardan da gənc, çox keçmədən Azərbaycanın aparıcı şərqsünaslarına çevriləcək gənclər... digərləri. Onların hər yeni məqaləsi, hər təzə kitabı mühitdə hadisəyə çevrilirdi. Heyiflər ki, institut rəhbərliyindən o gözəl tandem gedəndən sonra asta-asta çöküş başlandı, qüdrətli kollektivin üzvləri bir-bir oradan aralandılar, yaxud kənarlaşdırıldılar, daha bərpa olunmayacaq solğunlaşma, geriləmə başlandı.

1960-cı illərin sonlarında artıq Böyükağa Hüseynov doktorluq dissertasiyasını tamamlamaq üzrə idi. O, İran ədəbiyyatında farsların “şer-e no” – “yeni şeir” dediyi cərəyanla məşğul idi. Əslində bu cərəyanın da təməlinə dayanan yeni fars şeirinin qurucularından biri, azərbaycanlı şair Həbib Sahir (1895–1985) idi. Böyükağa

Hüseynova nəsb olmuşdu ki, 1970-ci ildə yanvar-mart boyunca İrana elmi ezamiyyətə getsin. Məqsəd birbaşa ölkənin içərisində olmaq, arxivlərdə işləmək, yaşayan şairlərdən müsahibələr almaq və dissertasiyasını daha zəngin bir hala gətirmək idi. İranın bir sıra ocağkı görkəmli alim və ədibləri ilə, o sıradan, Həbib Sahirlə də görüşləri, kitabxana və arxivlərdə apardığı iş dissertasiyasının yetərincə sanballı alınmasına çox kömək etdi. Həmin illərdə İran mövzusunda, xüsusən də müasir dövrə aid bizlərdə yazılan əsərlərin əsas qüsuru ən son mənbələrlə tanış ola bilməmək idi. Əlaqələr, get-gəllər zəif idi, alimlərimizin xarici ölkələrlə rabitələr qurmaq imkanı son dərəcə məhdud və nəzarət altında idi. Böyükağa Hüseynova isə belə bir nadir girəvə nəsb olmuşdu. Əlbəttə, ona belə uzun müddətə səxavətlə elmi ezamiyyət icazəsi verilmişdisə, əvəzində qarşısında qoyulan tələblər də vardı. Sovetin xarici siyasətində o dövəndə İranın mühüm yeri vardı, ölkədə gedən proseslər, əhalinin əhval-ruhiyyəsi, ictimai-siyasi həyatın vəd etdiyi perspektivlər haqda birinci əldən səhli məlumatlar çox lazım idi. Bu baxımdansa Böyükağa Hüseynov çox münasib seçim idi. Həm yaxşı alim idi, həm də siyasi cəhətdən yetkin, dövlət işinə yaxından bələd insandı. Ona görə də Böyükağa Hüseynova bu 3 ayda İran boyu şəhər-şəhər, kənd-kənd rahatca gəzib-dolaşmaq, ən müxtəlif təbəqələrin nümayəndələri ilə çoxsaylı görüşlər keçirmək icazəsi və imkanı verilmişdi. Nəinki xaricə belə elmi ezamiyyətə gedənlərin, hətta adicə turist səfərinə çıxanların da sovet onillərində hər addımı Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi əməkdaşlarının nəzarəti altında ötürdü. Böyükağa Hüseynova isə belə sərbəstlik birbaşa Moskvanın rüsxəti ilə verilmişdi, çünki onlar səfər gedişində də, səfərdən sonra da aparılmış müşahidələr barədə müfəssəl hesabatlar umurdular. Böyükağa Hüseynovun Moskvaya da, burada – Azərbaycanda respublikanın mühüm əlaqədar qurumlarına da təqdim etdiyi həmin yerli-yataqlı hesabatın surəti onun arxivində də qorunub saxlanmaqdadır. Bu zəngin məlumatlı və peşəkar təhlillə yazı həm İranın ozamankı elmi, pedaqoji, ədəbi və mədəni həyatı haqqında aydın təsəvvür oyadır, həm İranın daxilində cərəyan edənlərə ayna tutur, həm cəmiyyətin hər təbəqəsi ilə bolluca ünsiyyət əsasında xalqın ovqatı barədə dürüst bilgiləri çatdırır, həm də İrana münasibətlərin gələcəyi ilə bağlı təklif və tövsiyələri ortaya qoyurdu. Birbaşa 1970-ci il İranının insanlarının nəbzindən tutularaq hazırlanmış o hesabatda Güney Azərbaycanla əlaqədar da əhəmiyyətli müşahidələr əks olunmuşdu. Bu hesabat, əlbəttə ki, bir çox ayrıntıları ilə qapalı idi, nəşr üçün nəzərdə tutulmamışdı, hansısa strateji addımların atılmasından ötrü istifadə edilən mənbə idi. Böyükağa Hüseynov ömrü boyu, özü də etiraf etdiyi kimi, haçansa çap oluna bilər ehtimalını ağına gətirmədən hər cümləsinin üzərində işlədiyi, sayını unuduğu qədər gərəklı təhlil və hesabatlar yazmışdı. Ancaq bu gün həmin hesabat həm İran tarixində yeni bir dövrün başlanğıcı ərəfəsində ölkədəki siyasi, itisadi, mədəni, elmi mənzərəni bütöv göstərdiyinə, həm də görkəmli alimin özünün bioqrafiyasının önəmli bir parçasının hekayəti kimi qavrana bildiyindən oradan müəyyən kəsikləri arxiv sükutundan xilas edərək üzə çıxarmaq zəruridir: “SSRİ Elmlər Akademiyasının təqdimatı və İranın 6 elm və təhsil müəssisəsinin dəvəti ilə 3 ay ərzində Tehran, Məşhəd, İsfahan, Şiraz, Qum, Tus, Nişapur, Abadan, Savə, Qəzvin, Rəşt, Pəhləvi şəhərlərində və İranın onlarla kənd və qəsəbəsində oldum. İran Məclisinin Sepəhsalar kitabxanasında, Bonyad-e Fərhəng-e İran İnstitutunun kitabxanasında, İran Milli Kitabxanasında, Tehran Universitetinin kitabxanasında işim faydalı oldu. Bu kitabxanalarda və əlyazma fondlarında Xaqaninin, Füzulinin, Caminin, Abbasqulu ağa Bakıxanov və Mirzə Fətəli Axundova aid əlyazmalarını, İran–Azərbaycan ədəbi və mədəni əlaqələri, yeni və ən yeni fars

ədəbiyyatı haqqında xeyli mənbələr tapdım. İrandakı təhsil proqramı, tədris prosesi, elmi-tədqiqat institutlarının fəaliyyəti, humanitar fakültələrin işi ilə tanış oldum. Təbrizdən başqa digər universitetlərin işi ilə tanış oldum. İsfahan Metallurjiya Kombinatının tikintisinin gedişi ilə tanışlıq da bu əsnada baş verdi. Firdovsinin, Sədinin, Hafizin, Xəyyamın, Əttarın, Kəmal ül-mülkün, Persepolisə Kuruşun məqbərələrinin ziyarətində oldum. Ölkənin müxtəlif mədəniyyət abidələrini ziyarət etdim. İranın görkəmli alim və ziyalıları – Şücaəddin Şəfa, Məcid Yektayi, Pərviz Natel Xanləri, Fəryar, İrac Əfşar, Yəhya Zoka, Kuçuli, Ricai, Əli Rza Mehran, Mətini, Fuquhi, Şahhüseyni ilə görüşlərim oldu. Müasir fars ədəbiyyatı, Azərbaycan–İran ədəbi əlaqələri, Azərbaycan xalqının həyatı, SSRİ-də və Azərbaycanda şərqşünaslıq, SSRİ-də müsəlmanların və İslam dininin vəziyyəti, Sovet–İran dostluğu, Sovet İttifaqının İrana köməkləri haqqında 40-a yaxın söhbətlər apardım və mühazirələr oxudum. Fəhlələrlə, ticarət işçiləri ilə, kəndlilərlə, tələbələrlə və cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin adamları ilə görüşlərim oldu. Doktor Şəfanın xahişi ilə onun “İranşünaslıq dünyası” kitabının birinci cildinə rəy yazdım və həmin fəslin SSRİ-dəki iranşünaslıq fəslə ilə əlaqədar xüsusi qeydlərimi bildirdim. “Süxən” və “Firdovsi” jurnallarında çap edilmək üçün üç məqaləmi təhvil verdim. İran mətbuatının nümayəndələrinə söhbət verdim və həmin müsahibələr “Keyhan” və “Keyhan-internəşnl” qəzetlərində dərc edildi. Sovet səfirliyi və konsulluğunun işçiləri qarşısında çıxış etdim. İrandakı mütərəqqi düşüncəli Azərbaycan ziyalıları ilə şəxsi əlaqələr qurdum” [20, 1-3].

Elə bu qısa başlanğıc Böyükağa Hüseynovun İrandakı hərəkət trayektoriyasının nə qədər geniş, gördüyü işlərin nə qədər rəngarəng və miqyaslı olduğunu nişan verir.

Daha sonra Böyükağa Hüseynov İrandakı “ağ inqilab”, ona ayrı-ayrı təbəqələrin münasibəti, ölkədəki ictimai-siyasi vəziyyətlə əlaqədar müşahidələrini və təkliflərini çatdırır. Bunu da bildirir ki, heç də Sovet İttifaqında dərc edilən iranşünaslıq yazılarında, o cümlədən, nəşr olunmuş kitablarda bu ölkədəki real vəziyyət düzgün təsvir edilmir. Vurğulayır ki, İrandakı inqilabi-demokratik təşkilatlar açıq fəaliyyət üçün heç bir şəraitə malik deyillər. Həm də bu, yalnız ona görə deyil ki, ölkədə polis rejimi qurulub. Təəssüflə qeyd edir ki, sovet iranşünaslığında bir sıra səbəblər üzündən İrandakı hazırkı ictimai-siyasi vəziyyət haqqında yanlış və qeyri-obyektiv qiymətləndirmə yer almaqdadır: “Bununla əlaqədar mənim İran alimləri ilə söhbətim oldu. Məxsusən doktor Ənvərlə üç söhbətimiz Mixail İvanovun “İran bu gün” və “Müasir İranın fəhlə sinfi” kitabı haqqında oldu. Əlbəttə, sovet araşdırıcısı tədqiqatını “bu, iranlıların xoşuna gəlir, yaxud gəlmir” prinsipi üzərində qurmamalıdır. İrandakı dairələrin xoşuna gəlib-gəlməməsindən asılı olmayaraq, əgər bu, real faktlara əsaslanırsa, mövqeyini aydın və düzgün ifadə etməlidir. Təəssüflər ki, İvanovun kitabındakı bir çox məqamlar məhz bu baxımdan nəinki real vəziyyətlə uyğun gəlmir, hətta bir sıra yanlış qənaətlərin ortaya çıxması üçün də səbəb yaradır. Onun həmin kitabın 41-42, 47-48-ci səhifələrində torpaq islahatı ilə bağlı yazdıqları, 164-166-cı səhifələrdə İran fəhlələrinin maddi vəziyyəti ilə əlaqədar göstərdikləri, səhifə 32-də və digər səhifələrdə guya proletar ideologiyasının möhkəmləndiyi və inqilabi partlayışın yaxınlaşdığı haqdakı mülahizələri yanlış və zərərli. Bizə elə gəlir ki, belə ifrat mövqelər tutmaq-dansa, ölkədəki real vəziyyəti açıb göstərmək və hazırkı vəziyyətin yaranmasına səbəb olan ictimai-siyasi və ideoloji amilləri qabartmaq lazımdır. Yoxsa ki, səhifə 23-də göstərilən kimi, “proletar ideologiyası getdikcə daha güclü olur və bu, tədrisən proletariyatın iqtisadi siyasətdə və siyasi həyatda rolunun və əhəmiyyətinin artmasına

gətirib çıxaracaq” kimi heç bir əsası olmayan mülahizələri irəli sürmək doğru deyildir. Yoldaş İvanovun kitabı isə bu nöqtə-yi nəzərdən istisna deyil” [20, 3] (SSRİ Elmlər Akademiyası 1969-cu ildə tanınmış sovet iranşünası Mixail İvanovun (1909–1986) Böyükağa Hüseynovun xatırladığı 2 kitabını buraxmışdı: «Иран сегодня» və «Рабочий класс современного Ирана». Bu əsərlər Rusiyada yüksək qiymətləndirilirdi, hətta indiyədək də orada bu nəşrləri mötəbər kitablar kimi qəbul edirlər. Mixail İvanovun 1952-ci ildə çıxan “İran tarixinin oçerki” kitabı isə şərqsünaslıq fakültələrində dərslük kimi istifadə olunurdu, o cümlədən, bizdə də. Məndə həmin kitabın vaxtilə Əkrəm Cəfərin arxivində olmuş nüsxəsi var. Əkrəm Cəfər kitabın lap əvvəlində, tarixi təsadüfdən məhz 1970-ci ilin martında əsər haqda öz rəyini yazıb: “Bu kitabı oxuyan kimi oldum. Bu İvanov mənim tələbəm olsaydı, ona “3”dən artıq qiymət verməzdim”.

Göründüyü kimi, bu tarixçinin dərslük və dərs vəsaiti kimi tətbiq edilən əsərləri yanlışlarla dolu imiş və yəqin ki, o vaxtlar müasir İran tarixi üzrə SSRİ-də əsas mütəxəssislərdən sayıldığından dövlətə gərək olanda bir ekspert kimi ondan rəy də istənilirmiş. Belə mətləblərdən agah olduğundan Böyükağa Hüseynov yuxarılara çatacaq hesabatında xəbərdarlığını edirdi ki, bu kitablarla ehtiyatlı olun, onların məlumatı əsasında proqnozlar hazırlamayın.

Ardınca Böyükağa Hüseynov daha bir xəbərdarlıq edir, müasir İran tarixini uzaqdan-uzağa öyrənməyin bilgidə naqisliyə apardığını, belə tədqiqatlara arxalanmağın səhv nəticələr çıxarmağa səbəb olduğunu bildirir: “Bizdə çoxlu məqalələr dərc edilmişdir ki, həmin yazılarda İranda aparılan islahatların guya “ictimai rəyi azdırmaq üçün gerçəkləşdirilir” fikri irəli sürülmüşdür. Həmin məqalədə təsdiq edilir ki, o islahatlar İran fəhlələri və kəndlilərinə heç bir şey vermir. Mən onlarla kənd məktəbində oldum, yüzlərlə torpaq almış İran kəndliləri ilə söhbət etdim. Əlbəttə, çətinliklər çoxdur. Lakin təsdiq etmək olmaz ki, bu islahatlar heç nə vermir. Biz bununla yalnız ictimai rəyi deyil, özümüzü də aldatmış oluruq. Və həm də belə baxış İrandakı xalq azadlıq hərəkatının indiki mərhələdə necə yarandığının mahiyyətini düzgün dərk etməyə imkan vermir. Hətta kəndlilərin və tələbələrin ayrı-ayrı təsadüfi etirazları yeni qaydaların bərqərar olmasına deyil, şah və hökumət tərəfindən qoyulmuş qanun və qaydaların kobud şəkildə pozulmasına yönəlib. Yəni hədəf həmin qaydaları pozan mülkədarlardır. Tələbələrin etirazı isə avtobuslarda gediş haqqının artırılması ilə bağlıdır. Həmin etirazlara səbəb olan qaydalar ləğv edilincə hər şey sakitləşmişdir” [20, 4].

Və Böyükağa Hüseynov apardığı müşahidələr əsasında nəticə çıxarır: “Yaxın illərdə İranda inqilabi etirazlar gözləmək sadələvhlükdür” [20, 7].

Davam edir: “Ziyalıların bəzi təbəqələri arasında populyar olan ideya burjua respublikası məsələsidir. Şahın və onun ətrafının çox çevik siyasi manevrlər etdiyini nəzərə alsaq, bunu da düşünmək olar ki, zəruriyyət və real imkan yaranarsa, bu təşəbbüsü, yəni burjua respublikası qurmaq təşəbbüsünü hakimiyyət özü reallaşdırabilir. Çünki şah özü bəyan etmişdir ki, şah rejimi əbədi deyil. Ümumiyyətlə, belə bir təsəvvür yaranır ki, İranın hakim dairələri ictimai-iqtisadi həyatda yeni ilə köhnənin mübarizəsi kontekstində təşəbbüsü ələ almışlar” [20, 8].

Və ardınca Böyükağa Hüseynov bizim şərqsünaslığın bu məsələləri işıqlandırmaqda və təhlil etməkdə ləngiməsinin və düzgün mövqə tutmamasının səbəblərini izah edir: “Birincisi, alimlər öz tədqiqat obyektlərindən aralıdırlar, yalnız kitablar və qəzet materialları ilə işləyirlər; ikincisi, hələ ki, köhnə tədqiqat metodları qüvvətlidir və

işləkdir. Faktlar hazır konsepsiyalara tabe edilir; üçüncüsü, elmi-tədqiqat işlərinin praktik əhəmiyyətinə az fikir verilir” [20, 8].

Başqa sözlə, bu qeydləri ilə 3 ay ərzində İrani gəzib dolaşmış və real vəziyyəti bilavasitə gözləri ilə görmüş, eyni zamanda, çoxlu söhbətlərində mahiyyətə varmaq imkanı əldə etmiş Böyükağa Hüseynov gələcəkdə alimlərin məhz bu metodla işləməsini doğru sayır. Yəni ölkə içərisində olmaq, bilavasitə tədqiqatlar aparmaq, insanlarla ünsiyyət qurmaqla. Yalnız o təqdirdə ölkə haqqında daha səhii təsəvvürlər yarana bilər.

Yəqin ki, o vaxt bu təklif də nəzərə alınmışdır. Çünki 1970-ci illərin sonlarında baş verəcək İran inqilabına qədərki ərəfədə bu ölkədə Sovet İttifaqından gəlib işləyən mütəxəssislərin sayı çoxaldı.

Tehran, Məşhəd, İsfahan, Şiraz universitetlərinin humanitar fakültələrində olmuş Böyükağa Hüseynov bunu seçdirirdi ki, oradakı tələbə və professor-müəllim heyətinin təqribən yarısı elmi işlə məşğuldur.

O, Tehran Universitetində 40 dəqiqəlik çıxış etdiyini və 45 dəqiqə sualları cavablandırığını da xəbər verir və sadalayır ki, bu illərdə sovet alim və şərqşünaslarından Aleksey Boldirev (1909–1993), İosif Braginski (1905–1989), Anna Rozenfeld (1910–1990), Rüstəm Əliyev, Kəmaləddin Ayni (1928–2010), Məhəmməd-Nuri Osmanov (1924–2015) və başqaları İranda olmuşlar. Və bunu da vurğulayır ki, hələ ki bizim universitetlər, elmi müəssisələrlə əlaqələrimiz zəifdir.

“Bizim” deyərək, əlbəttə, Sovet İttifaqını nəzərdə tutur. Bu hesabat da əslində Moskva üçün yazılmışdır.

Böyükağa Hüseynov bu qənaətə doktor Şəfa, Yektai, Xanlari, Ricai, Fəryar, Şahhüseyni, Zoka və başqaları ilə etdiyi söhbətlər əsasında gəldiyini bilir.

Və onu da əlavə edir ki, həmin təşkilatlar Sovet İttifaqının elm və təhsil mərkəzləri ilə əlaqələr qurmağa hazırdır və bunda maraqlıdırlar.

Öz tərəfindən isə Böyükağa Hüseynov ideyasını irəli sürür ki, əməkdaşlıq vacibdir, amma hələlik əsasən orta əsrlər ədəbiyyatı və mədəniyyəti üzrə əməkdaşlığa başlayıb, sonra müasir məsələlərə keçmək lazımdır. Başlanğıcda renessans məsələləri, elmi-tənqidi mətnlərin və lüğətlərin, məlumat kitablarının tərtibi ilə məşğul olmaq lazımdır. Bu müştərək işlər müasir mövzular ətrafında əməkdaşlığa da meydan açacaqdır [20, 10].

Böyükağa Hüseynov İranda olduğu 3 ay müddətində 40-a yaxın mühazirə oxuduğunu və söhbətlər apardığını, yüzlərlə sualı cavablandırıldığını bildirir və sualların səciyyəsinə də açıqlayır ki, müəyyən hallarda tərxiatçı, bəzi hallarda biliksizlikdən irəli gələn suallar da verirdilər. Azərbaycan məsələsi ilə bağlı bildirir ki, son illərdə vəziyyət müəyyən qədər bəhatlaşsa da, bütövlükdə azərbaycanlıların vəziyyəti yaxşı deyildir. Məktəb, qəzet, jurnal, radio yoxdur. Həddindən artıq az sayda kitab var. Yeni nəşrləri həyata keçirmək mümkün deyil. Bunu da əlavə edir ki, Tehrandə 800.000 azərbaycanlı yaşayır və göstərir ki, bu, hazırda Bakıda olan azərbaycanlıların miqdarından çoxdur [20, 9]. Azərbaycan radiosunun verilişlərində təbliğatın səviyyəsi aşağıdır. Və çox ciddi bir məsələyə – dil probleminə toxunaraq yazır ki, İranda bu saat ən təhlükəli təmayüllərdən biri farscanın Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşuna təsir göstərmək səmtində aparılan işdir. Tədrisən Azərbaycan dili farscanın və bütövlükdə hind-Avropa dillərinin sintaksis qaydalarına tabe edilir. Belə şəraitdə bu dil zədələnməsindən istifadə edən İran alimləri sübut etməyə çalışırlar ki,

Cənubi Azərbaycan xalqı və onların dili Qafqazdakı azərbaycanlılarla ortaq deyildir [20, 15].

Böyükağa Hüseynov həyəcan təbili çalaraq bildirir ki, doktor Fərzanə ilə söhbətlərimizdə bu bizim əsas narahatlıq mövzümüz oldu. Bununla İran alimləri məşğul olan deyil. Amma bu problemi öyrənmək və onun həlli istiqamətində yollar axtarmaq lazımdır [20, 15].

Eyni zamanda, Böyükağa Hüseynov həmin o 3 ay ərzində işlədiyi kitabxanalarda tapdığı yalnız ədəbiyyat deyil, elm sahəsinə aid bir çox Azərbaycan üçün əhəmiyyət kəsb edən əsərlərin adlarını çəkir. Onların – Əbdül Mütəllif Ordubadinin, Tacəddin Naxçıvaninin təbabətə və nücum elminə aid əsərlərini, bir çox “Təbrizi” nisbəli alimlərin ayrı-ayrı elm sahələrinə aid risalələrini göstərir və bunların tərcüməsi, nəşrinin vacibliyini vurğulayır. Əlavə edir ki, “bu əlyazmalar yüzillərlə tozlanatozlana rəflərdə qalsalar da, İran alimləri onları işləməyə həvəs göstərmir” [20, 16]. Böyükağa Hüseynov şeir irsimizlə bağlı müşahidələrini bölüşərək yazır ki, müəyyənləşdirdiyi və əlyazmalarını əldə etdiyi bir çox şairlər var ki, onların haqqında hətta Məhəmmədəli Tərbiyətin (1877–1940) “Danışməndani-Azərbaycan” kitabında belə söhbət açılmaz [20, 17]. Azərbaycan klassik irsi ilə bağlı kitabxanalarda rast gəldiyi bir sıra unikal əlyazmalar barədə məlumat verir. Sepəhsalar kitabxanasında Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin saxlandığını və o əlyazmanın Britaniya muzeyi tərəfindən 7.000.000 funt sterlinq qiymətində dəyərləndirildiyini bildirir. Bunu da yazır ki, mən İranda Füzulinin 15 “Divan”ını gördüm, onlardan 3-ü xüsusi əhəmiyyətə malikdir, biri Füzulinin sağlığında köçürülmüşdür [20, 18]. Sepəhsalar kitabxanasında və Milli Kitabxanada Mirzə Fətəli Axundovun məktublarının, Mirzə Mülküm xan pyeslərinin tənqidinə həsr olunmuş əlyazmasının, Caminin əlyazmalarının, Xaqani Şirvaninin “Divan” əlyazmalarının, Saib Təbrizi, Qətran Təbrizi, Ünvan Təbrizi və onlarca başqa məlum və naməlum şairlərimizin əlyazmalarının, o cümlədən, Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Gülüstani İrəm”inin əlyazmaları olduğunu bildirir. Və bu cəhətə də diqqət yönəldir ki, əsas məqsədi yeni və ən yeni fars ədəbiyyatını öyrənməklə əlaqədar materiallar toplamaq və İran–Azərbaycan mədəni-ədəbi əlaqələri ilə bağlı müzakirələr aparmaq olduğundan rastına çıxan bu əlyazmalar əslində elə işin gedişində, birbaşa məqsəd qoymayaraq müəyyənləşdirdiyi əsərlərdir.

Başqa sözlə, onu vurğulayır ki, əgər səmtləndirilmiş araşdırmalar aparılırsa, Azərbaycan klassik irsinin xeyli başqa nümayəndələri ilə bağlı naməlum əlyazmalar da ortaya çıxmaqla bilər. Ona görə də təklifini irəli sürürdü ki, İrana Azərbaycanın orta əsrlər ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə əlaqədar görkəmli alimlərin irsi ilə bağlı əlyazmaları ortaya çıxarmaq və onların mikrofilmlərini əldə etmək üçün bura mütəxəssis göndərmək lazımdır. Və konkret olaraq əlyazmalardan yaxşı baş çıxaran bir mütəxəssis kimi Məmmədəğa Sultanovun adını çəkir. Təklifini irəli sürür ki, Azərbaycan Elmlər Akademiyasına bu istiqamətdə işlərin aparılması üçün tapşırıqlar verilməli və eyni zamanda, xaricdə yaşayan, o cümlədən, İranda azərbaycanlıların mədəniyyəti, ədəbiyyatı, folklorunu öyrənmək üçün ayrıca şöbənin təsis edilməsinə ehtiyac var [20, 18].

B.Hüseynov bunu da bildirir ki, Tehranda, Təbrizdə, Marağada və digər İran şəhərlərində görkəmli Azərbaycan alim, şair və yazıçıları yaşamaqdadır. Onlardan biz yalnız Şəhriyari daha yaxşı tanıyıyıq. Amma daha yaxşı tanınmalı olduğumuz başqa bu qəbil insanlar da var. Adlarını sadalayır: Səhənd, Həbib Sahir, Savalan, Gəncəli,

Doktor Şəms, Doktor Fərzanə, Doktor Xəyyampur, doktor Huşəng Ərcən, Behrəngi, Əziz Dövlətabadi, Daneşpəjuh, Mahiyar, Nəvvabi və digərləri [20, 19].

Böyükağa Hüseynov Doktor Xanləri, Yekdai, Zoka, Hünərfər, Ənvəri, Ziyai, Ricai, Əfşar, Fərzanə, Mövləvi, Bastani, Rastkar, Səhənd, Savalan, Gəncəli, Sahir, Bəsiri, Xorrəm, Məzahiri, Şahhüseyni, Mənuçehri və başqaları ilə geniş söhbətlər apardığını, müzakirələr keçirdiyini də xəbər verir [20, 20].

1973-cü ildə Böyükağa Hüseynov “XX əsr İran poeziyasında ənənə və novatorluq” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını uğurla müdafiə etdi [18].

Bu mövzuyla o, qəlbən bağlı idi. Ümumiyyətlə, Böyükağa Hüseynovun xarakteri bu idi. Nə ilə məşğul idisə, ora bütün ürəyini verirdi. O dövrdə bizimlə eyni institutda işləyən, istedadlı rəssam və İranın kitab qrafikasından dəyərli bir dissertasiya yazaraq müdafiə etmiş, həmin əsərini də ayrıca bir monoqrafiya kimi nəşr etdirmiş sənətşünas alim Əli Minayi (1924–2002) Böyükağa Hüseynovun məhrəm dostlarından idi. Müasir miniatürçülüyn ən təkrarsız təmsilçilərindən biri olan Əli Minayinin şair təbi də vardı və doktorluq dissertasiyasının müdafiəsi ərəfəsində Böyükağa Hüseynova hədiyyə etməkçün dostluq şarjı olaraq portretini çəkmiş, altında da zarafatyana bir beyt yazmışdı. O iki misranı guya Böyükağa Hüseynov deyirdi. Zarafat zarafatlığında, amma elə o qoşa məzəli sətirdə həqiqət də sərrast ifadə olunurdu:

**Şer-e no, şer-e no,
Səndən ötrü gedirəm sino.**

Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsini bitirdikdən sonra təyinatımı gənc mütəxəssis qismində Elmlər Akademiyasına vermişdilər. Ancaq birbaşa ixtisasım üzrə deyil, məni Fəlsəfə və Hüquq İnstitutuna yönəlmişdilər. Orada çalışarkən qəzətdə Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunda qiyabi aspiranturaya müsabiqə elan edilməsi haqda xəbəri oxudum. Bu, mənə çox sərf edirdi. Artıq iş yerim vardı, əgər aspiranturaya qəbul olunsam, Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda qalıb fəaliyyətimi davam etdirəcəkdim, həm də Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunun aspiranturasında dissertasiyamı tamamlayacaqdım. İmtahanlardan müvəffəqiyyətlə keçərək qəbul olundum və Böyükağa Hüseynovla da ilk yaxın təmaslarım məhz o zaman baş verdi. Böyükağa müəllim biləndə ki, hələ tələbə ikən universitetin elmi əsərlərində məqalələrim dərc edilib, daha artıq – Moskvada SSRİ Elmlər Akademiyası Şərqsünaslıq İnstitutunun nəşr etdiyi toplularda yazılarım yer alıb və görkəmli alimlərin qatıldığı İttifaq səviyyəli mötəbər elmi konfranslarda iştirak eləmişəm, Həmid Araslıya müraciət etdi ki, gəlin bu cavan oğlanı institutumuzaya götürək. Adətən institutlar öz ştatlarını başqa bir instituta vermək istəmirdilər. Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu da məni öz ştatımla Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutuna buraxmaqdan imtina etdi. Belə olanda Böyükağa Hüseynov Həmid müəllimə dedi ki, mənim şöbəmdə bir baş laborant yeri var, mənə elə bu cür hazırlıqlı kadr lazımdır. Beləcə, Böyükağa müəllimin bilavasitə rəhbəri olduğu “İran filologiyası” şöbəsində işləməyə başladım. O dövrdə Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunun bütün şöbələri qüvvətli, hamısında sanballı alimlər və ümidverən gənclər çalışırdılar, ancaq “İran filologiyası” şöbəsi xüsusən seçilirdi. Burada ən seçmə alimlər toplaşmışdı – əslən cənublu olan Həmid Məmmədşad, Həkimə Billuri (1926–2000), ömrünün 30 ildən çoxunu Sibirdə qoyub gəlmiş şair, mütərcim və alim Cəfər Rəmzi İsmayılzadə (1905–1996), həm yazıçı, həm alim olan Əlibala Hacızadə (1935–2009), həm şair, həm mütərcim, həm

yaxşı tədqiqatçı olan Maqsud Hacıyev (1935–2023), Hüseyin Kürdoğlu (1934–2003), Mübariz Əlizadənin qızı, atasının elm yolunu davam etdirən Nüşabə Əlizadə (1943), daha neçə nəfər ki, hamısı qüvvətli alimlər, eyni zamanda, bədii yaradıcılığa meyilli seçkin yaradıcılar idi. İndi təəccüblənirəm ki, bu 14-15 adam o balaca otağa necə sığışmış.

Böyükağa müəllim institutun direktor müavini olduğundan və əslində bütün işi o apardığından min cür qayğısı vardı, amma hər gün həm də şöbə ilə idi. Ayda bir dəfə, iki dəfə hansısa münasibətlə şöbədə iş saatlarının sonuna doğru xudmani bir məclis qurulardı. Şöbədəkilərin hamısı şeirlə nəfəs alan, bir çoxu da, elə başda Böyükağa Hüseyinov olmaqla, şeir yazan insanlar idi. O məclislərin hər biri dönüb olurdu qaynar bir şeir yığnağı. Qonşu şöbələrdən də Əkrəm Cəfər, Əbülfəz Rəhimov, Vasif Nəsiboğlu (1935–1997) bizə tez-tez qoşulardılar, institutumuzun xanəndə əməkdaşı Əziz Xaneqahi isə o yığnaqları məlahətli avazı ilə bəzəyirdi.

Böyükağa Hüseyinov mahir təşkilatçı və qabil idarəçi idi. Onun ustaca idarəçiliyinin bir gözəlliyi də bu idi ki, qəlbə dəymədən ən mübahisəli işləri məcrasına sala, gərginlikləri toxtada bilirdi. Ağsaqqalımız Cəfər Rəmzi inadkar adam idi, bir sözü dedimi, qurtardı, onu sözümdən döndərmək müşkül idi. Xasiyyətinin bəzən narazılıqlar yaradan özünəməxsusluqları da vardı. Hansı mövzuda tədqiqat aparmaq istəyindən söz açırdınsa, dərhal əlini qoyurdu o mövzunun üstünə ki, bu məsələyə toxunmayın, mən onun haqqında filan məqaləmdə iki-üç cümlə demişəm, onu işləyəcəm. Kiməsə İran ədəbiyyatı ilə bağlı namizədlik dissertasiyası mövzusu vermək lazım gələndə, kiminsə plan işinin adını təyin etmək məqamı çatanda müzakirələrdə birinci Cəfər müəllim dillənirdi ki, yox, onu verməyin, o mövzunu mən işləmişəm bir qədər, yenidən davam etdirəcəyəm, bu, mənim mövzumdur. Günlərin birində həmin o xudmani məclislərimiz əsnasında Böyükağa Hüseyinov zarafatla üzünü tutdu Cəfər müəllimə, ki, ay ustad, səndən bir böyük xahişim var, istəyirəm imkanın olanda mənə bir siyahı yazıb verəsən. Cəfər Rəmzi təəccübləndi ki, nə siyahı? Böyükağa müəllim gülə-gülə qayıtdı ki, yarımçıq saxladığın, işləməyi düşündüyün mövzuların siyahısını. Bilək hansı mövzuları işləyəcəksən, yerdə qalanları da biz başlayaq öz aspirantlarımıza, şöbəmizin əməkdaşlarına paylamağa ki, onlar da boş dayanmasınlar.

Şöbədəki ən gənc əməkdaş mən idim. Ancaq Böyükağa Hüseyinovun mənə xüsusi nəvazişli münasibəti vardı. Bunun başlıca səbəblərindən biri və bəlkə də birincisi o idi ki, mənim elmi rəhbərim o vaxtlar Moskvada yaşayan, SSRİ Elmlər Akademiyası Şərqsünaslıq İnstitutunda çalışan Qəzənfər Əliyev idi. Qəzənfər Əliyevin gənclik illərindən onun ən yaxın dostlarından olduğunu sonralar bildim. Görkəmli şərqsünas alim, SSRİ Şərqsünaslıq İnstitutunun aparıcı simalarından olmuş Qəzənfər müəllim Bakıya, Azərbaycana, Gəncəyə çox bağlı idi. Hər il mütləq bir fürsət tapırdı, iki-üç həftəliyə, bir aya Azərbaycana gəlirdi. Təbii ki, Moskvadakı əsas işindən ayrılaraq hər il Bakıya gəlməkçün belə uzun icazəni ona heç kəs verməzdi. Ona görə də Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsində, yaxud Elmlər Akademiyasının Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunda, ya Ədəbiyyat İnstitutunda Qəzənfər müəllimlə müqavilə bağlanardı. Ya bir ay ərzində universitetdə mühazirələr oxuyardı, ya da Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunda məşğələlər aparardı. SSRİ Ali Attestasiya Komissiyasında da ekspert şurasının üzvü olduğundan Qəzənfər Əliyevə çox adamın işi düşürdü, həm də bu səbəbdən hər gəlişində ətrafı dost-tanışla dolu olurdu. Ancaq bunu da gördüm ki, hər gəlişində vaxtı nə qədər qıt olsa da, hökmən Böyükağa müəllimin balaca kabinetinə çəkilirlər, saatlarla söhbətləşirlər.

Qəbul olunduğum qiyabi aspirantura üçillik idi. Ancaq mən bir neçə ay sonra namizədlik minimumlarını “əla” qiymətlərlə verdim, dissertasiya işimsə hələ tələbəlikdən hazır idi. Mən XI əsrin filosof şairi Baba Tahir Üryanın (1000–1055) yaradıcılığını artıq ikinci kursdan başlayaraq kifayət qədər araşdırmışdım, onunla bağlı elmi məqalələrim də tələb olunandan çox idi və faktiki olaraq, bütün dissertasiyanın mətni çap olunmuşdu, yəni icazə verilərsə, vaxtından qabaq müdafiə etməyə hazır idim. Ona görə də Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunda işə başlayandan bir neçə ay sonra hazır dissertasiyama şöbəmizin müdiri Böyükağa Hüseynova təhvil verdim. Təbii, hər zaman olduğu kimi, belə söyləyənlər də tapıldı ki, hara tələsirsən, sənin 3 il vaxtın var, hələ aspiranturaya girməyindən cəmi 6 ay keçir. Böyükağa müəllimin mərdliyini onda gördüm ki, ən müxtəlif əmmaqoymaların, ən dürlü maneələrin qarşısını aldı. Çox keçmədən – 1979-cu ilin noyabrında şöbədə dissertasiyamın müzakirəsini də təşkil etdi. İndiki rahat keçən dissertasiya müdafiələrindən fərqli olaraq, o dövrdə son dərəcə yüksək tələbkarlıq vardı, hər sözə, ifadəyə, hətta nöqtəyə-vergülə diqqət edirdilər. Özü də heç də həmişə ədalətli olaraq yox. Bəzən qərəzli, hərdən sırf subyektiv yanaşmalar daha üstünlük təşkil edirdi. Ancaq Böyükağa Hüseynov bunların hamısının qarşısını aldı, müdafiə uğurla başa çatdı. İndi Böyükağa Hüseynovun vəfatından yarım əsrə yaxın vaxt sovuşarkən dövlət arxivində onun fondunu araşdırarkən bu unudulmaz insana 1979-cu ilin 10 dekabrında avtoqrafla bağlıladığım avtoreferatımı da tapdım. Avtoreferatın üstündəki ovaxtkı qısaca yazımı indi burada iqtibas etməklə ovaxtkı istisati edilən minnətdarlığı bir daha təkrarlayıram: “Bu işin araya-ərsəyə gəlməsində boynumda haqq-sayı çox olan istəkli Böyükağa müəllim üçün. 10 dekabr, 1979” [13, 2].

Müdafiədən bir müddət sonra mən Böyükağa müəllimə növbəti bir xahişlə yanaşdım. O xahiş də bundan ibarət idi ki, Baba Tahir Üryanın dübeytlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdim. İlk dəfə idi ki, XI əsrdə yaşamış bu şairin şeirləri ana dilimizdə səslənəcəkdi. “Yazıçı” nəşriyyatı da bu kitabı çap etməyə razılıq vermişdi. Mənə rəy lazım idi. Üç yüzdən artıq dübeytinin şeirlə tərcüməsinin əlyazmasını Böyükağa müəllimə verdim və bir neçə gün sonra o özü məni çağırdı, əlyazmamı qayıtdı. Əlyazmanın üstündə bu tərcümələrə yazdığı müsbət rəy də vardı. Ancaq həmin müsbət rəydən savayı ayrıca bir vərəqdə bir başqa rəy də yazmışdı – bir bənd şeir. Təbii ki, bu şeir-rəy nəşriyyata təqdim etməkçün yox, özümdə qalmaqdan ötrü idi. Həmin rəy ilhamlandırır, qanadlandırır, sonrakı daha böyük işlərə həvəsləndirirdi. Bu da Böyükağa Hüseynovun ayrı bir məziyyəti idi ki, çevrəsində olan gəncləri həvəsləndirməyi, hər şeyin daha yaxşı olacağına ümidləndirməyi bacarırdı.

Hər şey, o sıradan, elə insan, onun ömrü də bitəri, gedəridir. Böyükağa müəllimi də illər özüylə alıb aparıb, ancaq o şeir qalır və hər dəfə həmin kiçik vərəqə baxdıqca o nəcib insanın surəti göz önündə yenidən canlanır. Böyükağa Hüseynovun tərcümələrimə həsr etdiyi o bənd budur:

**Min il əvvəl dübeytilə Baba Tahir
Sevgisini töhfə etdi doğma elə.
Min il sonra o məhəbbət şairinə
Həyat vermək qismət oldu Rafaelə [11, 1].**

Elmi araşdırmalar öz yerində, şeir həmişə Böyükağa Hüseynovla birgə idi. Ancaq belə məlum olur ki, yalnız şeir yox, həm də fırça. Böyükağa Hüseynov həm də rəssam

idi. Onun fırçasından, rəngli qələmlərindən çıxmış portretlər ən peşəkar rəssamların əsərlərindən geri qalmaz. Dostu, iş yoldaşı Əkrəm Cəfərin növbəti doğum günlərindən birində portretini çəkmiş, ona hədiyyə etmişdi. Əkrəm Cəfərin başqa rəssamların da, o cümlədən, onun da yaxın dostu olmuş Əli Minayinin çəkdiyi portreti də vardı. Əkrəm Cəfər isə deyirdi ki, mənim indiyəcən çəkilməmiş şəkillərimin – rəssamlar çəkən şəkillərimin və fotoqraf çəkənlərin də arasında ən könlümə yatanı məhz Böyükağa Hüseynovun çəkdiyidir.

Böyükağa Hüseynov klassiklərin də şəkillərini çəkmişdi, öz balalarının surətlərini də yaratmışdı. Hamısı bir-birindən qəşəngdir. Çünki gördüyü hər işə həssaslıqla yanaşır, rəsm çəkəndə o rənglərə məhəbbətini də qatırdı. Ona görə əlini nəyə vururdusa, nəticəsi gözəl olurdu.

Şeir isə onun həyatındakı məxsusi bir ada idi. Şərqişünaslıq İnstitutunda dəhlizin sonunda direktor müavini olaraq balaca bir otaqda əyləşirdi. Haçan otağına girirdimsə, onu yazıb-pozan görürdüm. Təbii ki, institutun gündəlik işlərinin sənədləri, yazışmalar bəs deyincə idi, masanın üstünə qalaqlanmış kağızların bir yanında həmişə şeirləri görürdüm, elə gəndən o vərəqlərdəkinin şeir olmağını yazının şəkildən, misraların düzümündən hiss edirdim. Şeir həmişə onunla idi, həm özü yazırdı, həm də fars poeziyasından tərcümələr edirdi. Nəsr də tərcümə edirdi, amma onun şeir tərcümələri daha gözəl idi. Çünki nəsr başqaları da edə bilərdi. Ancaq şeiri şeirlə çevirmək üçün gərək özün də şair olasan. Böyükağa Hüseynovun bu baxımdan üstünlüyü ondan ibarət idi ki, həm yaxşı şair idi, həm də farscanı gözəl bilirdi.

Öz şeirləri mövzuya müxtəlif idi və həmin şeirlərin bir qismini dostlara həsr etmişdi. Dostlarının arasındasa ən əzizi və yaxını Rəhim Sultanov idi.

Professor Rəhim Sultanov şərqişünaslıq fakültəsində onillər boyu kafedra müdiri oldu. Hamımızın, elə şəxsən mənim də müəllimim idi. O da üstün alimliyindən başqa nəfis şeirlər qələmə alan şair idi. Rəhim Sultanovdan bu millətə qiymətli şərqişünaslıq araşdırmalarından savayı Sədi Şirazinin (1210–1292) “Gülüstan”ının, “Kəlilə və Dimnə”nin, Qabus ibn Vəşmgirin (?–1012) “Qabusnamə”sinin, Əbdürrəhman Caminin (1414–1492) “Baharistan”ının, Nəsirəddin Tusinin (1201–1274) “Əxlaqinasiri”sinin, Xacə Nizam ül-mülkün (1018–1092) “Siyasətnamə”sinin və digər qiymətəsiğməz nəsr abidələrinin tərcüməsi də yadigar qalıb.

Böyükağa Hüseynovla Rəhim Sultanov aralarından sukeçməz qədər simsar idilər. Bu ülfət Rəhim Sultanovun Böyükağa Hüseynova, Böyükağa Hüseynovun Rəhim Sultanova həsr etdiyi şeirlərdə də qalmaqdadır. Böyükağa Hüseynov Rəhim Sultanovla onillər boyu davam edən dostluğuna şeiri ilə belə qiymət verirdi:

**Çıxıb dostluğumuz çox imtahandan,
Poladtək davamlı məhəbbət oldu.
Özün həyatımda çox əziz insan,
Eşqinsə ömrümə bir zinət oldu [1, cildə əlavə vərəq 1].**

Əsl qardaş sevgisinin, təmənnəsiz dost məhəbbətinin ifadəsi olan bu sətirlərə Rəhim Sultanovun cavabı belə idi:

**Yaxşı dostluq həmişə var olsun,
Şəklimiz rəmzli yadigar olsun.**

Ona görə belə yazır ki, həmin gün yollarını fotoatlyedən salıblarmış, iki dost, iki qardaş fotoobyektivin qarşısında durublarmış. Bəndi o cür başlayıb belə qurtarırdı:

**Kim pozarsa bu dostluğun şərtini,
Görüm o, xalq içində xar olsun [1, cildə əlavə vərəq 2].**

Əslində bu misralar bir and idi, əhd-peyman bağlamaq idi ki, buracan gəlmişik, bundan belə də bu dostluq pozulan deyil və heç birimiz bu dostluğa azacıq da olsa ləkə salacaq addım atmamalıyıq. Elə əhdlərinə də oldu. Ölüm onları ayırsa da, Rəhim Sultanov Böyükağa Hüseynovun həyatda olmadığı vaxtlarda da onu unutmadı, xatirəsi başqalarının da yaddaşında diri olsun deyə məqamı düşdükcə onun haqqında məqalələr də yazıb nəşr etdirdi.

O məqalələrdən birini hər işi vaxtında görməyi sevən Rəhim Sultanov 1996-cı ilin başlanğıcında, Böyükağa Hüseynovun mart ayının 7-də tamam olacaq və onsuz gələn 70 illiyi ərəfəsində “Xalq qəzeti”nə təqdim etmişdi. Amma çox pərişan olmuşdu ki, həmin yazını arzulanan vaxtda deyil, xeyli gecikdirərək iyunun sonlarında dərc etmişdilər. Belə xatırlayırdı: “Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunun direktoru vəzifəsində işləmiş Ə.Sumbatzadə və akademik H.Araslı onun elmi-təşkilati işindən böyük razılıq hissi ilə danışır, Böyükağanın bu sahədəki fəaliyyətini yüksək qiymətləndirirdilər. Əlisöhbət müəllim Böyükağaya “mənim vəzirim” deyə müraciət etməyi çox xoşlayardı”.

...Böyükağa kin-küdurət nə olduğunu bilməzdi. Yalan, riya ondan uzaq idi. Xoşrəftar, gülərüz, əliaçıq və çox nikbin bir şəxsiyyət idi. O öz xalqının oğlu idi və xalqına məxsus bütün gözəl keyfiyyətlər ona da xas idi [15, 5].

Dost məclislərində onların şeir deyişmələri, bir-birinə bədahətən söylədikləri və sonra dostlar dilində əzbərə çevrilən qoşquları da vardı. Bu iki şeiri onların ifasında şəxsən eşitmişəm və bu misralar onların öz səsində, öz şivə və ədaları ilə təqdimində sətirlər üzərində olduğundan qat-qat gözəl idi.

Böyükağa Hüseynov sərlövhəsini “Can qardaş” qoyduğu, oynaq bir ritmlə rəməldə qoşduğu şeirini belə başlayırdı və bu sətirlərdə 1971-ci ilin 22 oktyabrıdır:

**Günümüz gah keçəcək sakit axan çeşmə sayaq,
Gah dəcəl Kür kimi şıltaq olacaq, can qardaş.
Gəncliyin qədrini bil, getsə əlindən, başına
Qocalıq bir yekə toxmaq olacaq, can qardaş [1, cildə əlavə vərəq 3-4].**

Rəhim Sultanov da Böyükağa Hüseynovun “Can qardaş”ını cavabsız qoymamışdı, necə vəcdə gəlmişdisə, düz 235 beytlik “Qəm yemə sən” şeirini qoşmuşdu:

**Oxudum şeirini mən, getdi kədər, bəh-bəh-bəh,
Kefimiz kök olacaq qəbrə qədər, bəh-bəh-bəh.
Nə bu dövlət, nə o sərvət, nə də şövkət qalacaq,
Bizə bəsdir əbədi qalsa əsər, qəm yemə sən.
Nə qədər cövr eləsə bir-birinə insanlar,
Axır xoşbəxt olacaq cümlə bəşər, bəh-bəh-bəh.
Əl-ələ versə əgər Yer üzü, mən and içirəm,
Nə ki torpaq, verəcək daş da səmər, bəh-bəh-bəh!**

**Düşmənimdən deyiləm mən nigaran qətiyyən,
Gəl xəbis, maskalı dostdan et həzər, qəm yemə sən!
Nə qədər var gücümüz, gəl yaşayaq eyş ilə biz,
Qoymayaq ömrümüzü getsin hədər, qəm yemə sən!
Hər şeyi arif olan kəs özü dərk etməlidir,
Əlli sətr oldu şeir, mənəcə, yetər, bəh-bəh-bəh!** [1, cildə əlavə vərəq 5].

Bu şeir şux bir məclisdə, xoş ovqatla dolu olduğu anlarda yazılmışdı. Hələ nisbətən cavan idilər, canları sulu, ürəkləri yaşamaq eşqi ilə dolu idi və ölüm, itkilər, əbədi ayrılıqlar onlara əlçatmaz qədər uzaqlarda görünürdü. Ona görə də ölüm, ayrılıq, itkilər haqqında zarafatyana danışa bilirdilər. Ancaq haradan ağıllarına gələrdi ki, ayrılığın göynəkli anları da lap astanadadır.

Yeni zamanın inkişaf edən texnologiyalarının bağışladığı fürsətlər nə qədər dada çatsa və sıçrayışlı yüksəlişlərə yardımçı olsa da, həm də müəyyən kəmfürsətliliklər də edib və edir, bir para ənənələri, dəyərləri də dünəndə qoyur. İtirdiyimiz belə adətlərdən biri də keçmişlərdəki məktublaşma vərdişləridir. Söz yox, yazışmalar yenə var, qısa elektron məktublar göndərilib elə o sayaq yığcam elektron da cavablar almaq artıq nə qədər oturmuş olsa da, köhnə nəslin adamlarından yazdığını zərfə qoyub, keçmişdəki kimi, poçtla yola salanlara da tək-tək təsadüf edilir. Acı həqiqətsə budur ki, əskilərdəki kimi, daha yeni nəsillərin arxivində zaman ötuncə epistolayar irsə çevriləsi, elə bədii əsər kimi oxunası məktublar olacağı gümanı sönməkdədir.

Böyükağa Hüseynovun onlarca başqa insanlarla yanaşı, 35 ildən artıq bir dövrdə dostu Rəhim Sultanovla çoxlu məktublaşmaları olub ki, həmin yazışmalar qovuşaraq nəşr edilərsə, o kitab istər elmi, istərsə də ədəbi baxımdan dərin maraq doğurardı. Həmin məktublarda elələri var ki, elmi diskussiya səciyyəlidir, eləsi var ki, hansısa əsər, ya tarixi hadisələrlə bağlı ictimaiyyətə məlum olmayan gerçəklərə işıq salır, hansılarına başdan-sona şeirlə yazılıb, ancaq mənzum olmayıb. Böyükağa Hüseynovun satirik yazılarının havasını daşıyan nəslə yazılmış elə məktublar da var ki, həmin zarafatyana namələşmələr də hər iki alimin bədii əsərləri cərgəsinə qatıla bilər.

Böyükağa Hüseynovun Rəhim Sultanova ünvanladığı bu məktubun ilk sətirlərini oxuyanda sanki incik tonda yazıldığı təsəvvürü oyanır. Əslində isə bu, satirik qələmlə Böyükağa Hüseynovun məhrəm dostuna məzəqatışıq müraciətidir: “Hörmətli yoldaş Sultanov Rəhim! Bildiyiniz kimi, 30 ildən artıqdır ki, mən Sizi tanıyıram. Bu 30 ildə həmişə Sizə hörmətlə yanaşmışam, bunun müqabilində Sizin də mənə hörmət edəcəyinizi gözləmişəm. Amma çox təəssüflər olsun ki, Siz nəinki mənim bu hörmətimə lazımı qədər cavab verməmişiniz, hətta bacardığınız hallarda məni dost-aşna arasında hörmətdən salmağa çalışmışınız. Yəqin, soruşacaqsınız ki, mən nəyin əsasında belə bir nəticə çıxarmışam? Bu saat faktlarla Sizin nəzərinizə çatdırım.

Birincisi, bu 30 ildə Siz məni Böyükağa müəllim, yaxud heç olmasa yoldaş Hüseynov deyil, həmişə Böyükağa deyər çağırırmısınız. Həm də ictimai yerlərdə, yoldaşların, qohum-qardaşın, hətta tələbələrin və mənim tabeliyimdə olan institut əməkdaşlarının yanında. Özünüz deyiniz. Bu mənim avtoritetimə sui-qəsd deyil, bəs nədir? Məsələ təkcə bundan ibarət olsaydı, yenə dərd yarı idi. Siz mənim adımla çağıranda Böyükağa sözündəki “yük” hecasını elə bir əda ilə tələffüz edirsiniz ki, kənardan eşidənlər sizinlə olan dostluğumuzun sizdən ötrü bir yük olduğunu dərhal başa düşürlər. Heç təsəvvür edirsinizmi bu 30 ildə Sizdən ötrü yük olduğumu mən neçə min dəfə eşitmişəm? Və məndəki səbrə baxın ki, bu haqda ancaq indi Sizə irad tuturam.

Ona görə də Sizdən xahiş edirəm ki, daha mənim əsəblərimlə oynamayasınız və məni layiq olduğum titullarımdan biri ilə, məsələn, “Böyükağa müəllim”, “Hörmətli kolleqa”, “Böyükağa Murtuzayeviç” və s. çağırasınız. Yaxşı olar ki, elə hamısını birdən deyəsiniz.

İkincisi, siz öz tənbəlliyinizlə də məni həmişə pis vəziyyətə qoyursunuz. Mən ezamiyyətdə olanda sizə yazdığım üç məktubdan birinə cavab verirsiniz. Məgər bu, saymazyanalıq deyilmi? Nə üçün mən Moskva, Paris, Tehran, Berlin və s. şəhərlərdə ciddi elmi məsələlərlə məşğul olduğum vəziyyətdə Sizə 6-8 səhifədən ibarət məktub yazmağa vaxt və imkan tapıram, Siz isə Ləmiyyə xanımın sizdən ötrü yaratdığı ideal ev şəraitində bir parça kağız yazıb mənə göndərməyə tənbellik edirsiniz? Bəli, tənbellik edirsiniz. Tamamilə əminəm. Çünki dəfələrlə özüm şahid olmuşam ki, siz Azərbaycan Dövlət Universiteti demək əvəzinə “ADU”, Yaxın Şərq dilləri kafedrası əvəzinə sadəcə olaraq “kafedra” və sair söyləmişiniz.

Üçüncüsü, Siz mənimlə telefonla danışanda hətta mənim ciddi sözlərimi belə qəhqəhələrlə qarşılayırsınız. Nəticədə mən özümü itirirəm, dilim dolaşır və bunu yanımdakılar da hiss edirlər ki, bu da yenə mənim avtoritetimi aşağı salır.

Dördüncüsü, bayram günləri və başqa əziz günlərdə Siz heç vaxt birinci olaraq zəng edib məni təbrik etmirsiniz. Hətta anadan olduğum gündə belə, mən Sizə zəng vuraraq xəbər verməli oluram ki, mənim bu gün filan yaşım tamam olur.

Belə misallardan istənilən qədər götürmək mümkündür. Amma hiss edirəm ki, kifayətdir. Bütün bu yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq Sizdən tələb edirəm ki, mənə hörmət edəsiniz. Əks təqdirdə müəyyən təşkilatlara müraciət etməli olacağam.

Səmimi salamlarla, Böyükağa müəllim. 8 noyabr 1976-cı il” [9, 1].

Böyükağa Hüseynovun narazılıqlar və etirazlarla davam edib hədə ilə yekunlaşan məktubuna professor Rəhim Sultanov “üzrxahlıq cavabını” əlüstü yazmışdı: “Ey böyük əzəmətli, həşəmətli Böyükağa Murtuzayeviç Hüseynov yoldaş, müəllim! Mənim ünvanıma göndərdiyiniz məktubu aldım. Heyrətimdən donub yerimdə qaldım. Mən indiyə kimi səni, bağışlayın, Sizi özümə çox yaxın dost bilib, hətta qardaşlarımdan biri kimi hesab edib sənə “sən”, adını da “Böyükağa” deyirdim, adına heç bir titulu əlavə etmədim. Bildiyiniz kimi, mən böyük qardaşım Məmmədəğanı və kiçik qardaşım Qədri də, böyüklük və kiçikliyinə baxmayaraq, sadəcə, öz adlarıyla çağırıram. Başqa səmimi və yaxın dostlarımda onlar kimi. Halbuki bu şəxslərin (daha dəqiqi, şəxsiyyətlərin), özlərinə görə fəxri adları, dərəcələri, ləqəbləri, vəzifələri yox deyildir. Mən indiyə qədər elə bilirdim ki, Siz mənə qarşı (qarşısız) səmimisiniz və özü də başıaşağı, üzüyola, təvazökar adamsınız. Görünür, səhv etmişəm, bağışlayınız. Siz lovğa, xudbin, özünü çəkən, başqalarına yuxarıdan aşağı baxan başqa adamları, deyəsən, tənqid edirsiniz. Əvvəllər mən səndə (bağışlayın, Sizdə) belə şeylər görməmişdim.

Böyükağa Murtuzayeviç müəllim, çox fikirləşdim, tapım görüm bu xüsusiyyətlər Sizdə nə vaxtdan başlayıb? Parisdən, Berlindən, Tehrandan göndərdiyiniz məktubları tökdüm qabağıma, varaqladım. Dedim hə, ey dili-qafil! Bu, İran havasıdır, vurub başına, ağılıq iddiasına başlayır. Bunu kəşf edəndən sonra qərara gəldim ki, Sizi bu xəstəlikdən xilas etmək üçün bəzi tədbirlər düşünüb, dərmanlar tapıb müalicə üçün bir çarə axtarım. Ləmiyyə xanıma çağıraraq məktubunu oxudum və hər ikimiz gözümüz yaşarana qədər güldük. Ləmiyyə xanım həkim olduğundan dedi ki, onun dərmanı məktubunuzun cavabıdır. Tənbellik etmə, yaz. Həm köhnə dostluq, həm də həkimin məsləhətinə əsasən dərhal sənə məktub yazmağa başladım (zəhrimar adətərdəlik,

yənə “sənə” yazdım, “Sizə”). Məktubu burada qurtarmaq olardı. Lakin Siz məktubunuzda bir sıra ittihamlar irəli sürüb bəzi tələblər etdiyiniz üçün bəndə-yi həqiriniz onlara cavab verməyi özünə borc hesab edir. Birinci, ittihamda yazırsınız ki, mən Sizin adınızın “yük” hissəsini elə bir əda (sözə fikir ver ha!) ilə tələffüz edirəm ki, ətrafdakılar sizin mənim üçün Böyükağa deyil, BöYÜKağa olduğunuzu dərhal başa düşürlər. Çox təəssüf, Siz fikir verməmişiniz ki, bu “yük” aralıqdan qaldırıldıqdan sonra söz dönüb “Bö ağa” olur ki, bu da yükədən daha ağırdır. Ona görə mənə yük olmasa da, Böyükağa “Böyükağa” olaraq qalsa, daha yaxşıdır. Həmin müddətdə itirilmiş hörmətinizi bərpa etmək üçün bundan sonra “Böyükağa” deyil, rəsmi olaraq bütün titullarınızla birlikdə çağırılmağınızı tələb edirsiniz. Hətta məktubu da “Böyük-ağa müəllim” kimi imza edibsiniz. Sizə söz verirəm ki, bundan sonra Sizə hər yerdə (hətta dənizdə çiməndə də) məktubun sərlövhəsindəki tək xitab edim (qorxuram onda da yazmaq uzun çəkə, uzun çəkə, ya sən boğulasan, ya mən).

İkinci maddədə ittiham edirsiniz ki, tənbellik üzündən ya məktublarınıza heç cavab vermir, ya cavabı yubandırır, yaxud da 12-14 səhifəlik məktuba 1-2 səhifəlik cavab verirəm, sözləri qısaldır, idarələrin adını ixtisara salır, kəlmələrin axırını yeyirəm. Bunun səbəbini, Ləmiyyə xanımın mənə yaratdığı ideal ev şəraitinə baxmayaraq, tənbellikdə görürsünüz. Əgər bu, yaxşı şeydirsə, mənim tərəfimdən Brilyant xanıma deyin ki, o da sizin üçün belə bir şərait yaratsın. Pisdirsə, öz tərəfindən Ləmiyyə xanıma de ki, bu şəraiti aradan qaldırsın (deyəsən, qaldırır!!).

Üçüncüdə yazırsınız, Sizinlə telefonla danışanda elə qəhqəhə çəkirəm ki, ətrafdakılar diksinir, kiçik Faiq yuxudan ayılır, Brilyant xanım isə (bunları mən özüm nəticə çıxarıram) irad tutur, sən dilin dolaşır, özünü itirirsən. Söz verirəm ki, bundan sonra telefonla danışanda Sizinlə elə yavaşdan danışım ki, nə bir şey eşidəsən, nə bir şey başa düşəsən.

Dördüncüsü, bayram günlərində heç vaxt birinci zəng etmədiyim haqqında onu deyə bilərəm ki, Siz çox cəld, operativ, işgüzar, hər şeydə adamı o qədər qabaqlayansınız ki, heç salam verməyə də imkan yaratmırsınız, nəinki zəng etməyə. Bir də ki, böyüyümüzsünüz. Özünüz bilirsiniz də, böyüklərə birinci zəng etməyə xüsusi məharət lazımdır, düşər-düşməzi olur. O ki qaldı anadan olan gününüzə, mən biləni, Siz təzədən anadan olmusunuz, onu da məndən gizlədirsiniz.

Deyəsən, Sizin bütün suallarınıza və tələblərinizə yarımduzlu, yarımşit cavab verdim. Bütün iradlarınızı düzəltməyə çalışacağam. Görürsən ki (görürsünüz ki), tənbelliyi qoymuşam yerə. İki səhifəlik məktubunuza dörd səhifəlik cavab yazmışam (özü də o saat). Sizə bütün titullarınızla məcmuən birlikdə xitab edirəm. Müəyyən təşkilatlara müraciət etməyə bilərsiniz. Bundan sonra da Sizin qulluğunuzda hazırım. Sizin Rəhim. 10 noyabr 1976-cı il” [9, 2-3].

Hər iki şəxsiyyət – Böyükağa Hüseynov da, Rəhim Sultanov da daim məşğul, qələmi əlindən düşməyən insanlardılar, durmadan faydalı və qalıcı elmi və bədii əsərlər yaradırdılar. Yəni onların bu məktubları bekarçılıqdan yaranan yazılar deyildi. Yüksək peşəkarlar olduqlarından hətta belə adi zarafatlaşmaları da bədii əsər səviyyəsinə qalxırdı və yalnız özlərinin oxuması üçün yaranan bu sadə vərəqlər də yarandığı andan yaşamaq haqqı qazanırdı. Onlar ən saya günlərini də sözün gücü ilə bu minvalla sayalıqdan çıxarmağa müvəffəq olurdular.

Böyükağa Hüseynov dilimizi çox sevirdi. Yalnız ona görə yox ki, onun çörək ağacı olan ədəbiyyat sözlə yaranır. Dilə onun nəvazişli, öz övladlarına bəslədiyi məhəbbət kimi incə münasibəti vardı. Böyükağa Hüseynov iranşünas idi, farsdilli

ədəbiyyatın uzun tarixindən də yaxşı xəbərdar idi, fars dilinin gözəlliyindən, musiqiliyindən də zövq alırdı. Ancaq ana dili ilə farscanı müqayisə edəndə həmişə belə bir müqayisənin aparılmasının mümkünsüzlüyünə, bizim dilimizin farscadan neçə mərtəbə uca olduğuna işarəylə məşhur ifadəni işlədər ki, “İn koca vo, an koca?” – “Bu hara, o hara?!”. Deyirdi ki, mən hər dəfə şeir yazdıqca bu dilin gözəlliyinə təzədən heyran qalırım. Başına gəlmiş bir əhvalatı danışdı.

Bu, 1970-ci ildə İrana 3 aylıq məzuniyyəti gedişində olmuşdu. Azərbaycanlıların da qatıldığı, həm də ziyalı azərbaycanlıların, oxumuş azərbaycanlıların az olmadığı bir məclisdə imiş. Bizimkilərdən biri qayıdır ki, fars dili ilə müqayisədə bizim dilimiz çox zəifdir, çünki çox mətləbləri ifadə etmək olmur, amma mən farsca çox rahatca istədiyim fikri yazıram da, deyirəm də.

Böyükağa müəllim dərhal qəzəblə onun sözünü kəsmişdi, söyləmişdi ki, siz ana dilində fikirlərinizi ona görə rahat ifadə eləyə bilmirsiniz ki, Azərbaycan dilində mükəmməl təhsil almamısınız, ana dilində yaranan ədəbiyyatı kifayət qədər oxumamısınız. Əgər lazımı qədər oxusaydınız, ana dilini mükəmməl bilsəydiniz, bu dildən siz də zövq alardınız və ürəyinizdən keçən, ağılınıza gələn istənilən mətləbi ən gözəl şəkildə ifadə edərdiniz.

Bu hadisə səbəb olmuşdu ki, çox sevdiyi ana dilinə olan məhəbbətini şeirə çevirsin və bu da rəmzidir ki, həmin şeiri Böyükağa Hüseynov Azərbaycanda, Bakıda deyil, 1970-ci ilin yanvarında Tehranda yazmış, “Heydərbaba şairi” Məhəmmədhüseyn Şəhriyara həsr etmişdi:

**Kimdir xəbər verən sənin yaşından,
Dədə Qorqudlardan qocaman dilim.
Nə qədər tufanlar keçmiş başından,
İgid Koroğlutək qəhrəman dilim,
Dahilər yetirən mehriban dilim!**

**Şirin nağıllarla qəlb oxşayırsan,
Müdrük məsəllərlə hikmət yayırsan,
Qəzəllə dərdini pıçıldaırsan,
Bayatı ahəngli xoş, rəvan dilim,
Qızılgül ətirli gülüstan dilim.**

**Müqəddəssən anam, vətənim qədər,
Namərdəm, qədrini bilməsəm əgər.
Bal-şəkər olsa da yabançı dillər,
Sən mənə baldan da dadlısan, dilim.
Şivəli, ləhcəli, al-əlvan dilim!**

**Qeyrətimiz varkən yaşayacaqsan,
Xalqın mənliyini daşıyacaqsan.
Sən ümid doğuran nurlu çıraqsan,
Parla günəş kimi hər zaman, dilim,
Hər vətən oğluna şərəf, şan dilim! [1, cildə əlavə 5].**

Böyükağa Hüseynov duyğulu insan idi və yaqın, elə bu səbəbdən də onun şeirlərinin böyük hissəsi lirik qoşqulardan ibarətdir. Amma eyni zamanda, o həm də zərif yumor hisslı, hazır cavab, iti sözlü insan idi. Səbəbsiz deyil ki, həmin ovqatdan onun bir silsilə satirik şeirləri də yaranıb.

1950-60-70-ci illərdə “Kirpi” jurnalı Azərbaycanda çox populyar idi. “Kirpi”yə yeni dövrün “Molla Nəsrəddin”i də deyirdilər. Onun hər yeni buraxılışını insanlar həvəslə gözləyirdilər. İstər Seyfəddin Dağlının redaktorluğu dönəmi olsun, istər Salam Qədirzadənin vaxtı, “Kirpi” əl-əl gəzirdi və Böyükağa Hüseynov da “Kirpi”nin sabit müəlliflərindən idi. “Kirpi”də isə elə bir meyarlaşmış hündürlük vardı ki, hər müəllifi yaxına buraxmırdı. Birincisi, “Kirpi” üçün yazmaq çətin idi, daha çox Sabiranə, əruz vəznində olan şeirlərə ehtiyac vardı. Həm də bu jurnaldan elə müəlliflər keçmişdilər, səhifələrində elə tutarlı yazılar, elə ağır-batman imzalar qalırdı ki, ondan sonra naşı bir şairin, nisbətən zəif misranın, ya şeirin orada görünməsi mümkünsüz idi.

Onun “Kirpi”nin səhifələrində yer almış “Folklor və daxili xəstəliklər” [2, 6], “Məsələ, mən” [3, 5-7], “Qonşular” [5, 6], “Prinsipsiz demaqoq” [4, 5-7] kimi yumoristik hekayələrinin hər biri kəsərli ictimai məzmunundan əlavə müasir satira dilimizin diqqətəlayiq örnəkləri kimi əhəmiyyətlidir (Böyükağa Faiqin nəşr edilmiş, oxucuların müəyyən nəsilərinə də olsa aşkarlanmış, hər halda aranılırsa, kitabxanalardan tapıla bilinəcək satirik şeirləri öz yerində, ancaq yazmış olduğu, ictimaiyyətə, ən geniş oxucu kütlələrinə yaxşı ədəbiyyatın örnəkləri kimi çatdırılmağa layiq satiraları da az deyil, arxivində kimsəyə görünmədən qalmaqdadır. Bəlkə ömür möhləti bunca qısa olmasaydı, haçansa özü satirik şeirlərini ayrıca bir kitabda qovuşduracaqdı da. Özünə nəsib olmadı, lakin zənnimcə, ardıcılar bunu etməlidirlər. Sadəcə, Böyükağa Faiqin xatirəsinə hörmət naminə yox, həm də satirik ədəbi xəzinəmizin bütövlüyünün təmin olunması xatirinə.

**Sən özün yet dada, ey Tanrı, çatıb yoxlamalar,
Bu ağır məngənədən gəl məni, rəhm eylə, çıxar [1, 103].**

Yox, bu, hansısa ticarət müəssisəsində gedən yoxlamalar ərəfəsində təşvişə düşmüş dükançının, ya anbardarın həyəcanlarının ifadəsi deyil. Böyükağa Faiqin öyrəncilik illərinin satiralarındandır, çalışmaq, oxuyub öyrənməklə arası sən deyən saz olmayan tay-tuşlarını sancır:

**Ah, nə asudəlik ilə bir ilim çatdı başa,
Çəkmədən zəhmət, alırdım “pis”i hər gündə qoşa,
Gəl bu düşkün halıma eyləginən sən tamaşa,
Evimi yıxdın, ay Allah, yetişib yoxlamalar,
Bu ağır məngənədən gəl məni, rəhm eylə, çıxar [1, 103].**

Həm də bu mövzulu şeiri tək deyil, yenə əruzda yazdığı bir başqası da var. “Olacaqsan” adlı bu şeirin altındakı tarix 1941-ci ildi. Demək, hələ 15 yaşı var, heç orta təhsilini başa vurmayıb. Amma görün şeir dili, üslubu, deyişlərinin sərrastlığı bir yana, bu yaşında, baxın ki, əruzunu necə rəvandır. Bu ah-zar edən yenə bir başqa tənbel şagirdidir:

**Ey dost, mənim ərzimə heyran olacaqsan,
Diqqət eləsən, hal-i pərişan olacaqsan.**

**Fikrindəmi, biz təqdim-i ilqar eləmişdik,
Töhmət tələbindən usanıb ar eləmişdik,
“Pis” qiymətə öz canımızı yar eləmişdik,
Ondan savayı qiyməti inkar eləmişdik.
Daay “pis”lər içində necə pünhan olacaqsan,
Bu yolda rekordlar qazanan can olacaqsan [1, 105].**

Yəqin ki, o çağlar Böyükağanın əruzun bəhrləri, qəlibləri haqda peşəkar bilgisi yoxmuş. Amma elə havası, musiqisi ilə fərqli bəhrlərin hər birində əruzunu incitmədən, heç bir vəzn qüsurlarına yol vermədən rəvan şeirlər yazır:

**Qaçdı yuxum heç hayana, bilmirəm,
Cümlə yatıb, mən uzana bilmirəm.
Pəncərəm, həm qapıdan, eylə bil,
Kimsə baxır, qurdalana bilmirəm [1, 112]).**

Elə bil ki, yazıçılarımızın, şairlərimizin dil üzərində o qədər zərgərcəsinə işləmək vərdisləri dünənlərdəkinə nisbətən səngiyən kimidir. Ona görə də belə yazılar gərək onillər əvvəlki jurnalların qat kəsmiş vərəqlərində qalmaya, kitablaşaraq günümüzə də gələ – güldürə-güldürə dərd bölüşməyə, amma həm də dilin bunca tikanlı, eyni zamanda, bunca zərif ifadə imkanlarını yadırgamağa qıymamaqçün. Lakin Böyükağa Faiqin nəsr dili nə qədər rəvan, nə qədər cazibədardırsa, onun satirik şeirlərinin sağlam əruzlu və duz-istiət qatışıq istehzalı, rişxəndli, eyhamlı dili bir o qədər çəkidir (Amma Böyükağa Hüseynovun lirik mündəricəli hekayələri də az deyildi. Özü 1966-cı ilə qədər yazmış olduğu müxtəlif mövzulu və sonralar da çapa vermədiyi hekayələrindən bir qismini cildlədiyi və “Əsərləri” adı qoyduğu topluya daxil etmişdi. Buradakı “Quldurlar” [1, 289-297], “Bir xəstəliyin tarixi” [1, 298-308], “Qayğıkeş müdir” [1, 309-312], “Yaz gətir” [1, 313-321] kimi hekayələr Böyükağa Hüseynovun şirəli və bişkin nəsr dili haqda qənaət yarada bilir).

Böyükağa Faiqin satirik şeirləri əksərən Sabiranə idi və onun bu qəbil qoşqularında “Molla Nəsrəddin”çi şairlərlə səsləşmə duyulmaqdadır. Böyükağa Faiqin də öz “Millət necə tarac olur-olsun”u vardı və bu da onun “Liberalların himni” şeiri sayıla bilər:

**İstəsən ömrün uzansın, liberal olmalısan,
Qulağı kar, gözü kor, nitqi də lal olmalısan.
Birisini rüşvət alır, vicdanı yoxdur, sənə nə?
Birinini xidməti az, hörməti çoxdur, sənə nə?
Birinini ağzı zəhər, sözləri oxdur, sənə nə?
İşləri yoxsa sənənlə, dili lal olmalısan,
İstəsən ömrün uzansın, liberal olmalısan.**

**Düzlüyə cəhd edəninin halına bir qıl tamaşa,
O ya infarkt, ya da xərcənglə vurur ömrü başa,
Məqsədin dinc yaşamaqdırsa, nə hacət savaşa?
İstəsən ömrün uzansın, liberal olmalısan,**

Qulağı kar, gözü kor, nitqi də lal olmalısan.

Müxtəsər, insana bənzər qaramal olmalısan [1, əlavə vərəq 6-7].

Böyükağa Hüseynov kinayə ilə belə ömrü boyu heç vaxt laqeyd, biganə olmadı və şeirində dedi ki kimi, belə insanların da ürəyinin yükü həmişə lap çox olur.

...1983-cü ilin may ayında Azərbaycan böyük bir bayram qarşısında idi. Mayın 25-i ilə 27-si arası Bakıda Şərqsünasların II Ümumittifaq konfransı keçiriləcəkdi. Həmin konfransda iştirak etmək üçün Sovet İttifaqının oçağkı ən məşhur şərqsünaslarının hamısı paytaxtımızda idi. Hamısının da çox maraqlı məruzələri olacaqdı. Konfransın təşkilat komitəsinə Böyükağa Hüseynov rəhbərlik edirdi. Əslində məclisin sahibi o idi, bütün ünvanlara məktubları o göndərmişdi, ayrı-ayrı qonaqları bir-bir yazışaraq, telefonlaşaraq o, dəvət etmişdi. Çünki Böyükağa Hüseynovun istər Orta Asiya, Cənubi Qafqaz respublikalarında, istər Ukraynada, istərsə də Moskvada, oçağkı Leninqradda yaşayan bütün aparıcı şərqsünas alimlərin hər biriylə mehriban münasibətləri vardı. Bunu bilavasitə o müşahidəmdən bilirəm ki, 1980-ci ildə Böyükağa Hüseynov Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçkilərinə qatıldığı zaman sayı həddən çox olan sənəd hazırlanması kimi texniki işlərdə yardımçı olmağımı məndən xahiş etmişdi. Bir neçə qovluqda topladığımız həmin sənədlərin xeylisi Sovet İttifaqının müxtəlif şəhərlərindən məşhur şərqsünas alimlərin göndərdiyi dəstək və zəmanət yazıları idi. Qaydalara görə, müxbir üzv, akademik seçiləcək şəxslərə müvafiq elm sahəsinin tanınmış simaları iddiaçıların elmi çöhrəsini səciyyələndirən, onların iddia etdikləri bu ada layiqliyinə dəlalət edən rəylər yazıb göndərməli idilər. Baxırdım o rəylərə, ən fərqli ünvanlardan gələn rəylərin altındakı imzalara baxdıqca, o zəmanət göndərişlərini oxuduqca qürurlanmamaq mümkünsüzdü. Onlar yalnız SSRİ-də deyil, sərhədlərin ovaxtkı qapalı əyyamlarında dünyada tanınan böyük alimlər idilər. Onların hər biri Böyükağa Hüseynovu çox yüksək qiymətləndirirdi və bu da hiss olunurdu ki, həmin sözlər alimimizi sadəcə uzaqdan-uzağa, əsərlərinə görə tanıyıb-dəyərləndirmə deyil. Bu yazılarda onların xüsusi hüsn-rəğbəti açıq-aşkar duyulurdu.

Böyükağa Hüseynov əllisinə çatıb, ömrün ikinci yarıməsrinə qədəm basanda yalnız Azərbaycanda deyil, yalnız Sovet İttifaqında yox, bir çox xarici ölkələrdə də yetərincə tanınan və hörmət bəslənən barmaqla sayılacaq qədər az şərqsünas alimlərimizdən idi. O, Şərqsünasların Moskva və Parisdə [24, 3-11] keçirilən XXV və XXX Ümumdünya konqreslərində, eləcə də Almaniya Demokratik Respublikası (1976), Çexoslovakiyada (1980) gerçəkləşmiş beynəlxalq və Bakı, Moskva, Tbilisi, Daşkənd, Düşənbə kimi şəhərlərdə olmuş ümumittifaq simpozium, konfrans və sessiyalarında elmi məruzələrlə çıxış etmiş [8, 3], hansı elmi çəkinin sahibi olduğunu sərhədlərimizdən kənarlarda da ləyaqətlə əyan etməyi bacarmışdı.

1983-cü ilin son may günlərində – ayın 25-i ilə 27-si arası Sovet İttifaqında məşhur olan görkəmli şərqsünas alimlərin böyük hissəsi Bakıda idi və Şərqsünasların II Ümumittifaq konfransı keçirilirdi. Konfransın yalnız elmi deyil, həm də mühüm siyasi mənə kəsb etməsi səbəbindən ilk plenar iclasda, açılış mərasimində o vaxt Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik edən, Mərkəzi Komitənin Birinci katibi Kamran Bağirov (1933–2000) və SSRİ Elmlər Akademiyası Şərqsünaslıq İnstitutunun direktoru akademik Yevgeni Primakov (1929–2015) çıxış etmişdilər [23, 1]. Böyükağa Hüseynov bu mötəbər elmi məclisin təşkilat komitəsində idi və SSRİ-nin müxtəlif elmi mərkəzlərindən konfransa qonaq gələnlərin əksəri ilə əvvəldən sıx

əlaqələri olduğundan onların bir çoxunun qarşılansından müşayiətinə, ayrı-ayrı bölmələrdə müzakirələrin arzulanan səviyyədə təşkilindən fərdi görüşlərin təşkili-nəcə, eləcə də hər axşam hörmətli qonaqlarla bigə adı “şam yeməyi” olsa da, elmi müzakirələrin bir başqa şəkildə davam etdiyi saatlaracan işi o qədər çox idi, özünün gəncliyində məşğul olduğu idiomatik ifadələrdən biri ilə deyilsə, başını qaşımağa macalı yoxdu. Konfransın 3-cü günündə o həm də “Şərq ədəbiyyatlarında ənənə və ənənəvilik” mövzulu bölmədə moderatorlardan biri idi və ayrıca “Müasir İrənin yenilikçi poeziyasında ənənələrin rolu” adlı tutarlı bir məruzə ilə çıxış da etmişdi [23, 5]. Yəqin ki, bir neçə gün ərzində iş-güclə dolu gərgin konfransın episentridə olmuş Böyükağa Hüseynov tədbir tam yekunlaşandan sonra bu mühüm hadisəylə bağlı olub-keçənləri təhlil edən, bu elm bayramının mədəniyyətimizdə, düşüncə həyatımızda qalan izləri haqqında ayrıca məqalə də yazacaq, təəssüatlarını bölüşəcəkdə. Ancaq mayın 31-i çatır. Konfransa gəlmişlərin heç də hələ hamısı Bakını tərk edərək öz evinə-əşiyinə gedib çatmamışdı. İnanılmaz xəbər hər kəsi yerindəcə dondurur. Böyükağa Hüseynov artıq yoxdur. Dünənəcən deyib-gülən, insanlarla birgə olan, məclisin başında dayanan, bayram ovqatıyla daşan bir insanın ürəyi dayanmışdı. Əlbəttə ki, bu, onu tanıyanlar, sevənlər, Azərbaycan ədəbi-elmi mühiti üçün, mədəni gerçəkliyimizdən, ziyalılığımızdan ötrü çox ağır itki idi. Çünki Böyükağa Hüseynov kimi insanların varlığı yalnız onların yazıb-yaratdıqları deyil. Belə insanların varlığı və uzun yaşaması ona görə gərəkdir ki, bu zümrədən olan üstün şəxsiyyətlər varlıqlarıyla mühit yarada bilirlər.

“Böyükağa” ona valideynlərinin verdiyi ad idi – bir adın içərisində iki söz: “Böyük” və “Ağa”. Bu “böyük” kəlməsi də, “ağa” sözü də ona, şəxsiyyətinə çox yaraşır. Elmində də, alimliyində də, həmkarlarıyla münasibətlərində də, dostlarla, qonşularla ünsiyyətlərində də, ailəcanlılığında da, yazılarında da o, daim həm böyük, həm də hər məqamda ağayana idi.

Aradan onillər keçib və vur-tut 57 il ömür sürmüş görkəmli şərqşünas alim Böyükağa Hüseynov 100 yaşına çatıb. Artıq 43 ildir ki, onsuz qalsaq da, böyüklük və ağayanaqlıq saçan şəxsiyyəti, köhnəlməyən əsərləri ilə ötmüş illərin qayıdışsızlığına rəğmən Böyükağa Hüseynov hər an yenə bizimlədir.

Nəticə

XX əsrdə Azərbaycanda şərqşünaslıq elminin aparıcı simalarından olan görkəmli tədqiqatçı və elm təşkilatçısı Böyükağa Hüseynov qısa ömür yaşasa da, təsiri uzun zaman davam edəcək mühüm işlər görməyə nail olmuşdur. Müasir İrəni ədəbiyyatı üzrə ən sanballı tədqiqatların müəllifi olmaqla yanaşı, o, daha bir neçə istiqamətdə gərgin fəaliyyət göstərmiş, həm Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsində dərs deməklə, həm elmi rəhbəri olduğu 20-yə yaxın gənc alimi yetişdirməklə, eləcə də Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunun 20 il ərzində rəhbərliyində olaraq elmi quruculuq işləri aparmaqla Azərbaycan şərqşünaslarının yeni nəsillərinin yetişməsi, respublikada bu elm sahəsinin yeni bir inkişaf mərhələsinə qalxması üçün hər zaman ehtiramla anılmağa layiq əvəzsiz xidmət göstərmişdir.

QAYNAQLAR:

1. Böyükağa Faiq. Əsərləri (Şeirlər toplusu). Makina çapı. 1966. Müəllifin şəxsi arxivi, 321 vərəq
2. Böyükağa Faiq. “Folklor və daxili xəstəliklər”. Yumoristik hekayə. Kirpi, №23(443), Bakı, dekabr, 1970, səh. 6
3. Böyükağa Faiq. “Məsələ, mən”. Yumoristik hekayə. Kirpi, №6(594), Bakı, mart, 1977, səh. 5
4. Böyükağa Faiq. “Prinsipsiz demaqoq”. Kirpi, №23(611), Bakı, dekabr, 1977, səh. 5
5. Böyükağa Faiq. “Qonşular”. Hekayə. Yumoristik hekayə. Kirpi, №17, Bakı, sentyabr, 1979, səh. 6
6. Böyükağa Hüseynov. Mütərəqqi fars poeziyasında sovet mövzusu. Azərnaşr, Bakı, 1961
7. Böyükağa Hüseynov. XX əsr fars şeirində ənənə və novatorluq. “Elm”, Bakı, 1975
8. Böyükağa Hüseynov. Avtobioqrafiya. Əlyazma. Müəllifin şəxsi arxivi. Makina çapı, 3 vərəq
9. Böyükağa Hüseynovun Rəhim Sultanova məktubu və Rəhim Sultanovun cavabı. Salman Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivi. Fond №778, siyahı 1, saxlanma vahidi 79, əlyazma, 5 vərəq
10. Böyükağa Hüseynov. Hacı, Əlyar və Şəfiqə xanıma məktublar. Salman Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivi. Fond №778, siyahı 1, saxlanma vahidi 80, əlyazma, 1 və 2 vərəq
11. Böyükağa Hüseynovun Rafael Hüseynova şeiri. Müəllifin şəxsi arxivi, 1 vərəq
12. Maarif Teymur. Görkəmli şərqsünas alim. “Azərbaycan” qəzeti. 5 mart, 2006, səh. 4
13. Rafael Hüseynov. Baba Tahir və onun poetik irsi. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1979. Salman Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivi. Fond №778, siyahı 1, №345
14. Rafael Hüseynov. Nizami Gəncəvi hüdudsuzluğu və Şərqsünaslıq fakültəsi Azərbaycanda Nizamişünaslığın başlıca mərkəzlərindən biri kimi/ Bakı Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq jurnalı. 2021, №1, səh. 18
15. Rəhim Sultanov. Dostum haqqında xatirələrim. “Xalq qəzeti”. 21 iyun 1996, səh.5
16. Rəvayətli ifadələr (Niyə belə deyirik?). Toplayanı, tərtib və şərh edəni B.Hüseynov. Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı. Bakı, 1961
17. Tahir Məhərrəmov, Əlibala Hacızadə. Görkəmli şərqsünas alim. “Azərbaycan” qəzeti, 7 mart, 1996
18. Бююкага Гусейнов. Традиции и новаторство в поэзии Ирана XX века. Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора филологических наук. «Элм», Баку, 1973
19. Бююкага Гусейнов. Изучение иранской литературы в советском Азербайджане. Востокведческая наука в Азербайджане за 50 лет. Salman

Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivı. Fond №778, siyahı 1, №67

20. Бююкага Гусейнов. О поездке в Иран. Дружеские встречи, наиболее характерные встречи и беседы. 1970. Salman Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivı. Fond №778, siyahı 1, №65, makina çapı, 102 vərəq

21. Бертельс Е.Э. Великий Азербайджанский поэт Низами. Издательство АзФАН, 1940

22. Востоковедение в советском Азербайджане. Баку, 1964

23. Программа II Всесоюзной конференции востоковедов (Баку, 25-27 мая 1983 г.), «ЭЛМ», Баку, 1983

24. Bəyukaga Hüseynov. Traditions and innovations in the Persian poetry of the 20-th century. Publishing House “Elm”, Baku, 1973

Rafael HUSEYNOV
Academician

THE SCIENTIFIC AND LITERARY HERITAGE OF ORIENTALIST BOYUKAGHA HUSEYNOV

S u m m a r y

Boyukagha Huseynov, one of the prominent representatives of 20th-century Azerbaijani Orientalism, primarily focused on theoretical issues of modern Iranian poetry in his scholarly works. Although his monograph on tradition and innovation in Persian poetry was written nearly half a century ago, it retains its scholarly value in many respects and is one of the most authoritative studies in the field. One aspect of Boyukagha Huseynov's work was related to the problems of Iranian literature, while another sought to better familiarize the Azerbaijani people with selected examples of this literature through translation. Another focus of the scholar's work was his own verses written in the Aruz and syllabic meters, classical in form and contemporary in content. Indeed, this quality was inherent in the leading figures of 20th-century Azerbaijani Oriental studies. In addition to authoring the most significant studies of modern Iranian literature, he also worked extensively in other fields. Teaching at the Faculty of Oriental Studies at Azerbaijan State University, mentoring nearly 20 young scholars under his academic supervision, and conducting constructive research when being in management of the Institute of Oriental Studies of the Azerbaijan Academy of Sciences for 20 years, he always provided invaluable and commendable assistance in educating new generations of Azerbaijani Orientalists and advancing this field of scholarship to a new stage of development in the republic.

Рафаэль ГУСЕЙНОВ

Академик

**НАУЧНОЕ И ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ВОСТОКОВЕДА
БЕЮКАГИ ГУСЕЙНОВА**

Резюме

Научное творчество одного из выдающихся представителей азербайджанского востоковедения XX века Беюкаги Гусейнова было в основном связано с теоретическими вопросами современной иранской поэзии. Его монография, посвященная теме традиции и новаторства в персидском стихе, хотя и была написана почти полвека назад, во многих отношениях сохраняет свою научную ценность и входит в число самых авторитетных исследований в данной области. Если одна грань творчества Беюкаги Гусейнова была связана с проблемами иранской литературы, то другое его направление преследовало цель лучше познакомить азербайджанского читателя с этой литературой через перевод ее избранных образцов. Еще одним вектором деятельности ученого было его собственное поэтическое творчество – стихотворения, написанные в размерах аруз и хеджа, классические по форме, но современные по содержанию. По сути, это было качеством, присущим ведущим фигурам азербайджанского востоковедения XX века. Будучи автором наиболее весомых исследований по современной иранской литературе, он также вел напряженную деятельность еще в нескольких направлениях: преподавал на факультете востоковедения Азербайджанского государственного университета, подготовил около 20 молодых ученых в качестве научного руководителя, а также в течение 20 лет, находясь в руководстве Института востоковедения Академии наук Азербайджана, занимался научно-организационной работой. Тем самым он имеет неоценимые, достойные глубокого уважения заслуги в деле формирования новых поколений азербайджанских востоковедов и вывода этой отрасли науки на новый этап развития в республике.

UOT: 821.512.162

DOI

Leyla KƏRİMOVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Gəncə Bölməsi Nizami Gəncəvi Mərkəzi

leynanu@gmail.com

orcid.org/0009-0005-6165-9268

ƏDALƏT ANLAYIŞI NİZAMİ GƏNCƏVİNİN POETİK DÜNYAGÖRÜŞÜNDƏ

Açar sözlər: adil hökmdar, ədalətli cəmiyyət, kamil insan, xalq, işğalçı müharibələr

Keywords: just ruler, just society, intelligent person, the people, wars of conquest

Ключевые слова: просто правители, просто общество, идеальный человек, люди, агрессивные войны

Giriş. Ədalət mövzusunda əsərlər yazan bir çox yazıçılar mövcud olmuşdur. XII əsrdən bugünümə qədər istər digər dövlətlərdə, istərsə də öz ölkəmizdə ədalət prinsiplərinin təməlini qoymuş sənətkarlardan biri də Nizami Gəncəvi olmuşdur. Şairin əsərlərində qələmə aldığı ədalət mövzusu bu gün də öz aktuallığını qorumaqdadır.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığının əsas ideyası haqq və ədalət, xalq və hökmdar, insan və cəmiyyət mövzuları üzərində qurulmuşdur. Şair insanın mənəvi cəhətdən kamilləşməsinə, kamil insan kimi formalaşmasını cəmiyyətin mənəvi cəhətdən kamilləşməsi prinsipi üzərində qurmuşdur. Əgər cəmiyyətdə ədalətin bərqərar olmasını istəyiriksə, mütləq cəmiyyətin də mənəvi cəhətdən kamilləşməsi labüddür. Çünki ədalətli cəmiyyət kamilləşmiş cəmiyyətlə eynilik təşkil edir. Ədalətli bir cəmiyyətin mövcud olması o deməkdir ki, insanlar arasında ictimai bərabərsizlik və işğalçı müharibələr aradan qaldırılmalı, insanlarda ancaq kamil insana xas xüsusiyyətlər – nifrət yox sevgi, qorxaqlıq yox igidlik, vətən-xalq sevgisi yaratmaq lazımdır.

Nizami Gəncəvinin poemalarının hər birini diqqətlə oxuyub tədqiq etdiyimiz zaman əsərlərin ana xəttini ədalətli cəmiyyət, dövlət və dövlətçiliyin idarə edilməsi, ədalətli hökmdar prinsipinin olduğunun şahidi oluruq. Bu əsərlərdə şair dövrünün ictimai problemlərini əmələ gətirən səbəbləri axtarmış və onlardan xilas olmanın yollarını tapmaq istəmişdir.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında xalqla hökmdar münasibətləri ilə yanaşı insan-azadlıq-ədalət məsələləri də aydın şəkildə göstərilmişdir. Ümumiyyətlə, biz şairin əsərlərini oxuduğumuz zaman dahi şair Nizami Gəncəvinin ədalət konsepsiyasını xalq-hökmdar, insan və azadlıq məsələləri təşkil etdiyinin şahidi oluruq.

R.Azadə də Nizami Gəncəvi haqqında bəhs etdiyi kitabında şairin “Sirlər xəzinəsi” poemasından bəhs edərkən əsərin əsas mövzusunun dövlət və xalqın ədalətlə idarə olunması fikrini qeyd etmişdir [14, s.48].

Dahi şair əsərlərində ədalətli şah və ədalətli cəmiyyət ideyası ilə bağlı münasibətini bildirməklə qalmamış, məmurların, saray əyanlarının pis əməllərini də əks etdirmişdir. Çünki məmurlar, saray əyanları dövlətin xalq arasında üzüdür, dövlətin əhali arasında göstəricisidir: “Şair hər bir əsərində vətəndaş-şair mövqeyindən çıxış edir, qaranlıq dünyaya işıq salaraq öz sənətinin qüdrəti ilə insanları məruz qaldığı bəlalardan xilas etməyə çalışmışdır” [4, s.96].

Nizami Gəncəvinin bütün dünyaya səs salan “Xəmsə”-sində olan poemalarının əsas ana mövzusu XII əsrdə hakim olan dövlətdən və hakimiyyət başında oturan hökmdarların xalqa münasibətindən qaynaqlanmışdır. Buna ən bariz nümunə olan “Sirlər xəzinəsi” poemasında “Sultan Səncər və qarı” hekayəsini əsas götürmək olar. Bu mövzu haqqında Məmməd Cəfər Cəfərov Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə bağlı apardığı tədqiqatlarda şairin Atabəylərə olan münasibətini, şairin dövründə mövcud olan Şirvanşahlar dövlətinin Atabəylərə qarşı soyuq münasibət bəsləməsindən narahat olduğunu göstərmişdir. Alim Atabəylərdən bəhs edərkən şairin həm də Sultan Səncərə münasibətini də açıq şəkildə göstərmişdir: “...Nizami Alp Arslan, Məlik şah kimi sultanlar barədə yaxşı fikirdə olduğu halda, Sultan Səncər hakimiyyətini rəiyyət üçün böyük fəlakət hesab etmişdir. Bu da təsadüfi deyildi. Həqiqətən, tarixi mənbələrdə göstərildiyi kimi, Səncər hakimiyyətinin xüsusən ilk illəri mərkəzi hökumətin xeyli zəiflədiyini, xəlifəliyin əl-qol açdığı, hər yerdə əmirlərin, canişinlərin özbaşınalığının artdığı illər idi” [8, s.48].

“Sultan Səncər və qarı” hekayəsində dövlət məmuru olan darğa tənqid atəsinə tutulmuşdur. Nizami Gəncəvi darğanın özbaşınalığını, zülmünü xalqın içindən çıxmış bir qarının diliylə göstərmişdir. Darğa hökmdarın xalq arasında üzüdür. Şair bu hekayədə darğanın xalqa etdiyi amansız zülmünün səbəbini hökmdarda görmüşdür. Çünki əgər hökmdarın sözünün darğanın yanında əhəmiyyəti yoxdursa, xalqı özünün qəbul edib onlarla maraqlanmaması, bütün ixtiyarı məmurlara verməsi hallarının mövcud olması xalqda həm hökmdardan, həm də onun məmuru olan darğadan narazılıq halları baş verməsinə səbəb olurdu.

O yanda təbil çalıb, xərac yığanlar,
Bir yanda bir qadının üstünə şər atanlar.
Əl uzadır bu darğa, bir fikirləş, gör kimə,
Sənin ədalətinə, mənim də ismətimə [12, s.110].

Əsərdə dul bir qadının hünəri ilə iblis libasına bürünmüş hökmdarın nadanlığı qarşı-qarşıya qoyulmuşdur.

Şair “Sultan Səncər və qarı” hekayəsini yazarkən tarixi qaynaqlardan istifadə etsə də, bu hekayəni həm də şairin bədii təxəyyülünün məhsulu kimi də qəbul etmək olar. Bu hekayə Nizami Gəncəvi təxəyyülünün məhsulu olsa da, şair tarixdən təsirlənərək qələmə almışdır. Çünki tarixdə də belə oxşar bir hadisə yaşanmışdır. Lakin tarixi məlumatlara nəzər saldıığımız zaman Sultan Səncərə həqiqət sözünü deyən bir ziyalının olduğunu görürük. Bu ziyalı tarixdə İmam Qəzali adı ilə yaşayan mömün bir kəs olmuşdur.

İmam Qəzali də Səlcuqların dövründə yaşamışdır. Onun dini ideologiyası İslamı bidətçilərdən və ifratçı cərəyanlardan qorumaqdan ibarət olmuşdur. Sultan Səncərlə onu qarşı-qarşıya gətirən isə İmam Qəzalinin dini düşüncələri olmuşdur.

Tarixi qaynaqlardan məlumdur ki, Səlcuqilər dövləti türk dövləti idi və türklər də İslamın sünni qoluna məxsus idilər. Sünnilər öz daxilində iki məzhəbə – hənəfi və şafei məzhəblərinə ayrılır. Səlcuqilər də hənəfi məzhəbinə mənsub idilər. Ümumiyyətlə, hənəfilik sultanlığın rəsmi məzhəbi idi. İlk Səlcuqi hökmdarları olan Sultan Toğrul (1040-1063) və Sultan Alp Arslan (1063-1072) hakimiyyəti dövründə hənəfilikdən başqa bütün məzhəblər, hətta sünniliyin bir qolu olan şafei məzhəbi də [17] bidət adlandırılmışdı.

Qəzali hənəfilik əleyhinə qarşı dini fikirlərinin olmasıyla yanaşı, küfr və dinsizlikdə, saxta hədislər və xəbər düzəltməkdə, ismaililərə (şiə məzhəbi) və filosoflara rəğbət bəsləməkdə, atəşpərəstlik kimi iddialarla ittiham olunmuşdur. *“Filosofları öyrənib, həm də öyrədirmiş, büt-pərəstlərlə oturub-dururmuş, elm öyrənmək adıyla atəşpərəst imiş”* [2, s.208].

Bu ittihamlardan qəzəblənən Sultan Səncər izahat almaq üçün onu hüzuruna çağırır. Bu hadisə 1109-cu ildə Tus yaxınlığında yerləşən Toruğ adlı yerdə baş vermişdir [17]. Qəzali Nişaburdan Tusa doğru hərəkət edib Məşhəddə dayanmış və Sultan Səncərə məktub yazmışdır. Məktubda Qəzali sultanların yanına getməməyi əhd etdiyini xatırladaraq düşərgəyə getmək istəmədiyini bildirmişdir. Maraqlı fakt da bundan ibarətdir ki, Qəzali ona qarşı sürülən ittihamlara toxunmur, əksinə, Sultan Səncəri özünün və məmurlarının əhaliyə zülm etməkdə, xalqın dərisini soymaqda ittiham edir, sultanı ədalətli olmağa, dünyəvi hakimiyyətə və maddi sərvətə uymağa, axirəti düşünməyə çağırırdı [17].

Bu mövzuya Cavi Danın *“Məhsəti”* romanında da rast gəlirik. Qəzali Sultan Səncərə yazdığı məktuba əlavə olaraq adil hökmdarın birgünlük ədalətinin altmış illik ibadətdən üstün olduğunu, bunun Tanrının sultana verdiyi ən böyük üstünlük olduğunu yazır, lakin dövr elə dəyişib ki, birsaatlıq ədalət yüzillik ibadətə bərabər olmuşdur. *“Kəndlilərin bir kürkdən və bir ovuc ac-yalavac ailədən başqa heç nəyi qalmayıb. Əgər hökmdar onların çiyindən kürklərinin də çəkilib alınmasına razılıq versə, qış vaxtı çılpaq halda övladları ilə təndirə girməli olacaqlar. Razi olma ki, onların dərisini soysunlar”* [2, s.219].

Qəzalinin sultanın qəzəbindən qorxmadan, cəsarətlə yazdığı məktubdakı bu ittihamları bugünün özündə də *“ziyalı kimdir”*, *“ziyalının əsas vəzifəsi nədən ibarət olmalıdır”* suallarına ən gözəl cavablardan biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Bu məktubdan sonra Sultan Səncər Qəzalini cəzalandırmaq yox, onu görüb yaxından söhbət etmək üçün yenidən onu hüzuruna çağırmışdı. Bu dəfə Qəzali sultanla görüşə getməyə razılıq verir. Düşərgədə Qəzali hörmətlə qarşılır. Hökmdarın hüzurunda Qəzali ona qarşı sürülən ittihamlardan yalnız Əbu Hənifə ilə bağlı sualı cavablandırır. Onun çıxışının əsasını əhalinin ağır vəziyyəti, ədalətə və insafı riayət etməyin zəruriliyi, hökmdarların və məmurların Allah və xalq qarşısında məsuliyyət daşması təşkil etmişdir.

Qəzalinin qəti və cəsur olan bu çıxışı Sultan Səncərə xoş təsir bağışlamış və Qəzalidən bu çıxışının yazılı formada ona göndərilməsini buyurmuşdur.

Qəzali sultanın bu istəyini yerinə yetirmiş, bunun müqabilində Qəzalinin sultandan istədiyi Nişabur və Tus mədrəsələrində dərs deməkdən onu azad etmək təklifinə sultan əvvəl razılaşmasa da, sonra alimin bu təklifiylə razılaşaraq onu müəllimlikdən azad etmişdir. Qəzali ömrünün son çağlarını guşənişlikdə keçirmiş və 1111-ci ildə Tus şəhərində dünyasını dəyişmişdir [6, s.243, 274].

Əbu Həmid əl-Qəzalinin Sultan Səncərlə bu görüşü ziyalı-hakimiyyət münasibətlərinin parlaq bir nümunəsi kimi tarixdə iz qoymuşdur.

Başqa bir tədqiqatçı alim – Zahirəddin Nişapuri öz tədqiqatında Səlcuqilər dövrünün elm və mədəniyyəti haqqında apardığı tədqiqatlarının birində Sultan Səncərin hökmdarlığı dövründə Səlcuqilərin elm və mədəniyyəti haqqında bu fikirləri söyləmişdir: *“Onun dövründə Xorasan vilayəti dünya ictimaiyyətinin bəyəndiyi yer, elm, fəzilət, mədəniyyət və sənətin mərkəzi oldu. Əhali alim və ruhanilərə dərin hörmət bəsləyirdilər. Əhali tamamilə onlara itaət edib, ünsiyyətdə olurdular. Onlarla təklidə, yaxud da birlikdə söhbət edirdilər”* [11, s.45].

Yazıçı Cavi Dan da özünün “Məhsəti” adlı əsərində tarixi mənbələrdən yararlanaraq Məhəmməd Cahən Pəhləvan ilə Sultan Səncərin xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə səciyyələndirib oxuculara təqdim edir. Əsərdə yazıçı Məhəmməd Cahən Pəhləvanı tanıdığı sultanlar kimi, məmləkətinə sözün və musiqinin rifahı üçün əlindən gələni də, gəlməyeni də etməyə hazır olduğunu göstərmiş, Sultan Səncəri isə əhaliyə qarşı zalım olsa da, həqiqətən, elm, söz, musiqi adamlarına qarşı yaxşı ad çıxarmış, onun sarayının uzaq və yaxın diyarlardan gələn məşhur şairlər, musiqiçilər, rəssamlar üçün əsl məbədlərdən biri kimi sayıldığı göstərilmişdir [2, s.149]. Bu ziyalılardan biri də Sultan Səncərin hakimiyyəti dövründə yaşamış İmam Qəzali olmuşdur. Həmçinin, Cavi Dan da öz romanında İmam Qəzali ilə Sultan Səncərin görüşünü, onların arasında olan dialoqu yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi əks etdirmişdir.

H.Araslı bu mövzuyla bağlı öz fikrini belə ifadə etmişdir: *“Nizami xalqların səadətini, istiqlaliliyyətini, onların hər cür zülm və istismardan azad olmasını istəyib, bütün ömrünü bu uğurda sərf etmişdir. Nizami əməkçi insanın hüququ uğrunda mübarizə aparmışdır. Nizami öz xalqını bütün dünyada şöhrətləndirmiş və bütün xalqların bərabər hüquqla mədəni həyatını arzulamışdır”* [5, s.6].

Rəhbər ədalətsiz davranırsa, xalqını incidirsə, həyatda xəcalətdən başqa heç nə qazana bilməz.

Çalış xəlq üçün qazan asudəlik, səadət,
Xəlqi döyən, incidən nə qazanıb? Xəcalət! [12, s.97]

Nizami Gəncəvi hökmdarın adil olmasını onun xalqı dərindən öyrənməsində görmüşdür. Hökmdar xalqı dərindən öyrənə bilmədiyi təqdirdə ətrafındakı saray adamlarının əhali üçün dediyi yalanlara inanar. *“Dünyada padşahlığın taxtından da çürük və davamsız şey yoxdur”* [7, s.138].

Zülm ilə tutmaq olmaz bu cahanı, bu mülkü,
Mülkü ələ gətirmək yalnız insafla mümkündür.
Adil olmayanların sənə nə faydası var?
İnsafsız səni yalnız tufanlara tullayan.
Ədalət müjdəsilə cahanı şad eylə sən,
İşlər gör ki, iş olsun, yurdu abad eylə sən!
Ədalət təşnəsidir, inan, bu gözəl diyar,
Ədl ilə iş görənlər əbədi özül tapar [12, s.98].

M.S.Ordubadı Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığında təsirlənərək qələmə aldığı “Qılinc və qələm” romanında Azərbaycanın sərvətlərini talayan hökmdarları təsvir edərkən onların necə hiyləgər və siyasətəbaz olduqlarını açıq şəkildə göstərmiş,

bu hökmdarların Yaxın Şərqdə yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək yerli hakimlərin şəxsi keyfiyyətlərindən öz məqsədləri naminə bəhrələndiyini vurğulamışdır. *“Xalqın qüvvələrini parçalamaq üçün hiylə toru hörmüslər, Nizami isə ağulla silahın birliyindən xalqın mənafeyi naminə istifadə edir, bunu həyatın qayəsinə çevirmişdir”* [16, s.90-91].

Tarixi şəxsləri əsərləri üçün bədii obrazlar kimi canlandıran şair onların tarixdə hansı mövqe tutduqlarını da əsas götürərək şair təxəyyülünün sonsuz imkanlarından istifadə etmişdir. Məsələn, Adil Nuşirəvan haqqında hər kəsə məlum olan "Nuşirəvan və bayquşların əhvalatı"nda şair bayquşların söhbətindən təsirlənib nəticə çıxaran və ölkədaxili siyasətini kökündən dəyişən, bütün fəaliyyətini xalqın rifahı istiqamətində yönəldən hökmdar adının tarixdə “ədalətli” padşah kimi qalmasını belə izah etmişdir:

Şah yetişən dəm qoşuna, bayrağa
Çatdı ədalət qoxusu torpağa.
Tezəcə götürdü hamıdan vergini,
Boşaldı zülmün, sitəmin rəsmi.
Ədliylə davrandı, sitəm qalmadı,
Ömrü boyu zülmə nəzər salmadı [13, s.61].

Nizami “Sirlər xəzinəsi” poemasında Nuşirəvana tarixdəki Nuşirəvan kimi adil olmağı arzulamış, bayquşların dili ilə dövrün eybəcərliklərini, haqsızlıqlarını açıb göstərmişdir. Bayquşların dili ilə verilən dialoqla Nuşirəvanın gözləri açılmış, dövlət idarəçiliyində olan məmurların rəiyyətə göstərdiyi haqsızlıqları, onun hakimiyyəti dövründə bu vəziyyətə salındığını öyrənmişdir. Nuşirəvan öz günahını başa düşüb dövləti ədalətlə idarə etmişdir.

Şah bu isə, ən qısa bir vaxtda mən,
Min xaraba kənd verərəm istəsən [13, s.59].

Çünki Adil Nuşirəvan tarixdə ədalətli şah olmuşdur. Onun bu xüsusiyyətini əsərdə də görmək istəmək arzusu şairin Nuşirəvanı öz günahını başa düşüb dövləti ədalətlə idarə etməsini əsas qayə kimi götürməsinə səbəb olmuşdur. Yəni tarix səhnəsində ədalətli olan şah şairin əsərində də ədalətli olmalıdır.

I Xosrov Ənuşirəvan 531-579-cu illərdə İranda hökmdarlıq etmiş böyük Sasani padşahı olmuşdur. Ənuşirəvan atası I Qubadın başlamış olduğu quruculuq işlərini davam etdirmiş, sərhəd məntəqələrinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə bir çox qala və istehkam tikdirmiş, dövlətin idarəçiliyi sahəsində geniş islahatlar keçirmiş, torpaq və vergi sistemlərini təkmilləşdirmişdir. Onun hakimiyyət dövrü Sasanilər dövlətinin ən qüdrətli dövrü olmuşdur [18].

Şairə görə, hökmdar yürütdüyü daxili və xarici siyasət nəticəsində xarabalığa çevrilmiş dünyanı ədaləti sayəsində yenidən abadlığa döndərə bilər.

Ədl əmrindir, cahanı şad elə!
İşçi isən, ölkəni abad elə!
Məmləkət ədl ilə olar payidar,
İşlərin ədl ilə olar bərqərar [13, s.59].

Nuşirəvanın tarixi şəxsiyyət olması məsələsinə “Xosrov və Şirin” poemasında da toxunulmuşdur. Xosrovun yuxuda gördüyü Nuşirəvan babası Adil Nuşirəvandır. Babası ona yuxuda dörd şeyi vəd verir. Hadisələrin sonrakı gedişində babasının ona vəd etdiklərinə sahib olanda Xosrov babasının yuxusunu xatırlayır [1, s.353].

Nizami Gəncəvi azad cəmiyyət, ədalət mövzusu, hökmdar və rəiyyət mövzularını utopik şəkildə, özünün arzuladığı şəkildə təsvir etmişdir. Bu, şairin öz arzusu idi. Vətəni üçün, xalqı üçün şair adil bir cəmiyyət arzulayırdı. Dahi mütəfəkkir dövrünün hadisələrini, haqsızlıqlarını əsərləri vasitəsilə hökmdarlara bu yolla çatdırmaq istəmişdir. Nizami Gəncəviyə görə, güclü və müstəqil dövlətin mövcud olması üçün dövləti idarə edən hakimlərin uzaqgörən və ədalətli olması vacibdir. Bu, şairin ən böyük arzusu, istəyi idi.

Xeyirxahlığı güdmək – adillik nişanəsi,
Xalqa xidmət – kişinin ən böyük xəzinəsi!
Ev yıxdı, mülk uçurtdu zülmkarlar nə qədər,
Tapdı dövləti yalnız xalqı incitməyənlər [12, s.97].

Şeirdən də aydın olduğu kimi, şair xeyirxahlığı adillik – ədalət nişanəsi kimi görmüşdür. Nizami Gəncəvi ən böyük adilliyi xalqa xidmət etmək, öz xalqının firavanlığı üçün çalışmaqda görmüşdür. Burada “tapdı dövləti” ifadəsi dövlət mənasında deyil, ədaləti tapmaq mənasında işlənmişdir.

M.S.Ordubadının “Qılınc və qələm” tarixi romanını oxuyarkən şairin Qızıl Arslanın dövlət haqqındakı islahatları haqqında verdiyi məsləhət bu fikrimizi bir daha təsdiq edir: “*Hökmdarın tələsməsi lazım deyil. Böyük işlər hazırlıq və tədrislik tələb edir. Mövhumat və bidət hansı yollarla gəlmişdirsə, həmin yollarla da onu məhv etmək lazımdır. Azərbaycanlıların qəhrəmanlığını elm və mərifətlə taclandırmaq lazımdır*” [9, s.48].

Nizami Gəncəvi insana xas xüsusiyyətləri xeyir və şərə ayırmışdır. Dünyada yeganə dəyəri olan şey – insanları, dünyanı ədalətlə idarə etməkdir. Əgər yer üzündə ədalət yoxdursa, o zaman zülmət olar, zülm olar. Lakin dünyanın fatehi ancaq ədalət ola bilər. Yalnız ədalət dünyanı gözəlləşdirə bilər. Necə ki, şeirdə deyildiyi kimi:

Zülm ilə tutmaq olmaz bu cahanı, bu mülkü,
Mülkü ələ gətirmək yalnız insafla mümkün!
Ədalət müjdəsilə cahanı şad eylə sən,
İşlər gör ki, iş olsun, yurdu abad eylə sən!
Ədalət təşnəsidir, inan, bu gözəl diyar,
Ədl ilə iş görənlər əbədi özül tapar [12, s.98].

Ədalət – bəşər cəmiyyətinin təməl prinsiplərindən biri olmaqla yanaşı, həm də dini, fəlsəfi və hüquqi düşüncənin ayrılmaz hissəsidir. İslam düşüncəsində ədalət Allahın sifətlərindən biri kimi qəbul olunmuşdur.

Qurani-Kərim Kitabında da Allah insanlara ədalətli olmağı, yaxşılığı, insanların haqqını aralarında fərq qoymadan verməyi buyurmuş, zülmü pisləyərək zalımların aqibətləri barədə xəbərdarlıq etmişdir. Qurani-Kərimin “ən-Nisə” surəsinin 135-ci ayəsində buyurulur: “*Ey iman edenlər! Adaleti yerinə getiren ve kendiniz, ana-babanız ve yakın akrabanız aleyhine de olsa, yalnız Allah için şahitlik eden kimseler olunuz.*”

Çünkü zengin de olsa, fakir de olsa, Allah ikisine de (sizden) yakındır. Nefsin arzusuna uyarak adalətdən uzaklaşmayın. Eşğər (şahitlik edərken) dilinizi eşğip-bükərsəniz veya çekinirsiniz, şüphe yok ki, Allah yaptıklarınızdan haberdardır” [3, s.101].

İslamın siyasi fəlsəfəsində ədalətli hökmdar Tanrı tərəfindən vəzifələnmiş bir nümayəndədir və onun əsas vəzifəsi ədaləti təmin etməkdir. Nizami Gəncəvinin əsərlərində də ədalət anlayışı yalnız ictimai sabitliyi qorumaq vasitəsi deyil, həm də əxlaqi kamilliyin göstəricisidir. O, hökmdarı sadəcə idarəçi yox, xalqın atası və vicdan sahibi kimi təsvir etmişdir.

Ədalət məfhumu birbaşa halal və harama da aid edilir. Çünki insanlar, hökmdarlar, hakimlər, məmurlar Allahın halal buyurduğunu özlərinin həyat qayəsi kimi qəbul etdikləri zaman ədalətli davranıb, dövləti ədalətli idarə edə bilərlər. Halal və haram məfhumlarını Məhəmməd Peyğəmbərin hədislərindən daha yaxşı dərk etmək olar. *“Halal olan şeylər müəyyən, haram olan şeylər də bəllidir. Bu ikisinin arasında, xalqın bir çoxununun halalmı, haramı olduğunu bilmədiyi şübhəli məsələlər də vardır. Şübhəli mövzulardan çəkinənlər isə dinini və ismətini qorumuş olur. Şübhəli şeylərdən çəkinməyənlər isə get-gedə harama dalar. Necə ki, diqqət edin! Hər padşahın girilməsini qadağan etdiyi ərazisi vardır. Unutmayın ki, Allahın qadağan ərazisi da haram qıldığı şeylərdir. İnsan bədəninə isə kiçik bir ət parçası vardır ki, əgər bu ət parçası yaxşı olsa, bütün bədən yaxşı olar. Əgər o pozulsa, bütün bədən pozular. Bu ət parçası isə insanın qəlbidir” [15, s.18].*

Şairə görə, “həyat ədalətin beşiyidir”. Nə edirsənsə, bunun qarşılığını görəcəksən. *“Bütün cahana bir nida gəldi: Kim başqasına pislik edirsə, əslində özünə pislik etmişdir. Çünki təbiət zülmkarı cəzalandırır” [10, s.19].*

Ölkənin müqəddəratına mane olmaq istəyənləri ölkədən uzaqlaşdırmaq lazımdır. Necə ki, təzə əkilmiş cavan ağacın yaxşı inkişaf etməsi üçün qoca, qurumuş ağacı dibindən kəsmək lazımdırsa, eləcə də dövlətin əleyhinə fikirləşən adamları dövlət idarəsindən uzaqlaşdırmaq lazımdır. Çayların axıb gəldiyi yollar daşlardan, qumlardan təmizlənməlidir ki, torpağın dərinliyindən yeni bulaqların çıxmasına mane olmasın. Dövlətin yenidən dirçəlməsinə, təzələnməsinə, hakimiyyətin yenilənməsinə mane olan qüvvələri hakim dairələrdən təcrid etmək lazımdır.

Nəticə. Nizami Gəncəvi ədalət məsələsini yalnız bədii fikir səviyyəsində deyil, eyni zamanda, fəlsəfi, dini və sosial aspektlərdə təqdim etmişdir.

Şairə görə, ədalətli cəmiyyət üçün insanlar tərbiyə almalıdırlar ki, özlərini başqalarından üstün tutmasın, lovğalanmasın, bir-birini aldatmasınlar. Xalqını, rəiyyətini düşünən və sevən insan daim həyatını xalqının xidmətinə verməlidir. İnsanın tərbiyəli, xoşxasiyyət, mülayim və elmlı olması nəsil-dən-nəslə keçən irsi bir xüsusiyyət deyildir, sonradan qazanılmış bir xüsusiyyətdir. Nizami Gəncəvi ən böyük xoşbəxtliyi ədalətli bir cəmiyyətdə gözəl bir həyat qurub, insanlara ziyan vurmada, ədavət bəsləmədən səmimi yaşamaqda görmüşdür. Ədalət həm fərdi, həm də ictimai səadətin əsas şərti kimi əks olunmuşdur.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığı bu gün də ədalətin bəşəri dəyəri olaraq vacibliyini vurğulayan zəngin mənbədir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. C.İbrahimov. Suli-Fəqihin “Yusif və Züleyxa” dastanında Nizami ənənələri adlı məqaləsindən. Nizami Gəncəvi-850. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992
2. Cavi Dan. Məhsəti. Roman. Bakı: TEAS Pres Nəşriyyat evi, s.149, 208, 219
3. Elmalı Muhammed hamdi Yazır. Kuran-ı Kerim ve Türkçe Mealı. Temel Neşriyat. Dağıtım Paz.San.Tic.Ltd. Şti, s.101
4. F.İ.Cəfərova. Nizami Gəncəvi və ideal cəmiyyət. Məqalə. AMEA Gəncə Bölməsi “Nizamişünaslıq” jurnalı. Gəncə, 2023, №3
5. H.Arashlı. “Səs” qəzeti, 10 fevral 2016
6. Humai Celaluddin Qezzali-name, Şerh-i hal ve asar u efkar-i imam Muhammed Qazzali. Tehran, Məclis nəş., 1980
7. M.S.Ordubadi. “Qılınc və qələm”. 1967
8. M.Cəfər Cəfərov. Nizaminin fikir dünyası. Bakı: “Yazıçı”, 1982
9. M.S.Ordubadi. Əsərləri. 8 cildə. “Qılınc və qələm”, Bakı: Azərənəşr, 1966
10. Mail Yaqub. N.Gəncəvinin fəlsəfi irsində “ədalət” nəzəriyyəsi. Şah və Ədalət. “525-ci qəzet”, 4 avqust 2021
11. Nişapuri Zəhirəddin. Səlcuqnamə. Tehran, Qolaleye Xavər nəş., 1953
12. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004, farsçadan tərcümə edən Xəlil Rza Ulutürk
13. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Tərcümə edən Xəlil Yusifli, Gəncə, 2011
14. R.Azadə. Nizami Gəncəvi (həyatı və sənəti). Bakı: “Elm”, 1979
15. Səyyad Aran. Nizami Gəncəvinin dini-fəlsəfi görüşlərində ədalət və tolerantlıq. “525-ci qəzet”, 4 avqust 2021
16. Yavuz Axundov. Azərbaycan tarixi romanı: Mərhələlər, problemlər (1930-2000), s.90-91
17. <https://mesiha.blogspot.com/2007/12/sultan-sncr-v-qzzali.html>. Məsiəğa Məhəmmədi. Sultan Səncər və Qəzzali
18. az.wikipedia.org/wiki/I_Xosrov.

Leyla KARIMOVA

THE CONCEPT OF JUSTICE IN NIZAMI GANJAVI'S POETIC WORLDVIEW

S u m m a r y

There were many writers who created works on the theme of justice. In the works of Nizami Ganjavi, who laid the foundations of the principles of justice in other states and in our country from the 12th century to the present day, the theme of justice has retained its relevance in the works he created.

The main idea of Nizami Ganjavi's works is based on the themes of truth and justice, people and ruler, man and society. According to Nizami Ganjavi, the spiritual development of man, his formation as a perfect human being means the spiritual development of society. If we want justice to reign in society, it is necessary for society to also improve spiritually. Because a just society is identical to an ideal society. The existence of a just society means that there should be no social inequality among people, wars of conquest should disappear, and people should have only the

qualities inherent in a perfect person: love, not hatred, not cowardice, but love for their homeland and people.

Carefully reading and studying each poem by Nizami Ganjavi, we become witnesses to the fact that the main theme of the works is the principle of a just society, state governance and statehood, a just ruler. In these works, the poet sought to identify the causes of the social problems of his time and find ways to overcome them. In the works of Nizami Ganjavi, along with the relationship between the ruler and the people, the issues of man-freedom-justice are also clearly shown. In general, reading the works of the poet, we become witnesses to the fact that the great poet Nizami Ganjavi's concept of justice is built around the issues of the people-ruler, humanism and freedom.

Лейла КАРИМОВА

КОНЦЕПЦИЯ СПРАВЕДЛИВОСТИ В ПОЭТИЧЕСКОМ МИРОВОЗЗРЕНИИ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Резюме

Основная идея творчества Низами Гянджеви основана на темах истины и справедливости, народа и правителя, человека и общества. По мнению Низами Гянджеви, духовное совершенствование человека, формирование его как совершенного человеческого существа означает духовное совершенствование общества. Если мы хотим, чтобы в обществе воцарилась справедливость, необходимо, чтобы общество также совершенствовалось духовно. Потому что справедливое общество идентично идеальному обществу. Существование справедливого общества означает, что среди людей не должно быть социального неравенства, должны исчезнуть захватнические войны, а людям должны быть присущи только качества, свойственные совершенному человеку: любовь, а не ненависть, не трусость, а любовь к своей Родине и народу.

Внимательно читая и изучая каждое стихотворение Низами Гянджеви, мы становимся свидетелями того, что главной темой произведений является принцип справедливого общества, управления государством и государственности, справедливого правителя. В этих произведениях поэт стремился выявить причины социальных проблем своего времени и найти пути их преодоления.

В творчестве Низами Гянджеви наряду с взаимоотношениями правителя и народа ярко показаны также вопросы человека-свободы-справедливости. В целом, читая произведения поэта, мы становимся свидетелями того, что у великого поэта Низами Гянджеви концепция справедливости строится вокруг вопросов народа-правителя, гуманизма и свободы.

Существовало много писателей, которые создавали произведения на тему справедливости. В трудах Низами Гянджеви, заложившего основы принципов справедливости в других государствах и в нашей стране начиная с XII века до наших дней, тема справедливости сохранила свою актуальность в созданных им произведениях.

UOT: 821.512.162

DOI

Chinara NARIMANOVA

chquliveva@beu.edu.az

ORCID ID: 0000-0003-0462-9255

NASIMI THROUGH GIBB'S EYES: THE TRANSMISSION OF HURUFI MYSTICISM TO THE WEST

Keywords: Imadaddin Nasimi, E. J. W. Gibb, Hurufism, Orientalism, spiritual martyrdom, literary translation

Açar sözlər: İmadəddin Nəsimi, E. J. W. Gibb, hürufilik, Şərqsünaslıq, mənəvi şəhidlik, ədəbi tərcümə

Ключевые слова: Имадеддин Насими, Э. Дж. У. Гибб, хуруфизм, ориентализм, духовное мученичество, литературный перевод

Introduction. Nasimi attracted the attention of not only eastern but also western scholars to be investigated. One of these scholars was Gibb who wrote about Nasimi in his Ottoman poetry and this article is about analysis of his writing about Nasimi. The 14th and 15th centuries represent a vibrant and transformative period in the cultural and literary history of the Azerbaijani people. These centuries are particularly notable for the rise of Imadaddin Nasimi, one of the most prominent figures in Azerbaijani literature. The socio-political conditions that emerged in Shirvan from the late 1200s to the early 1300s created a fertile environment for the flourishing of literary expression in the native tongue. While Azerbaijani-language literature had earlier roots, it was during this era that it reached a new level of artistic and intellectual development.

Nasimi played a pivotal role in this cultural awakening. A poet, philosopher, and mystic, he brought renewed vitality, depth, and philosophical complexity to Azerbaijani poetry. His command of poetic form and his commitment to expressing sophisticated theological ideas in the vernacular contributed significantly to the elevation of Azerbaijani as a literary language. Owing to his immense talent, poetry in Azerbaijani achieved both clarity and poetic brilliance, expanding its reach and appeal.

One of the enduring debates among scholars concerns Nasimi's place of birth. Various historical sources attribute his origins to different cities, including Tabriz, Baghdad, and Shiraz. Some even propose a Turkmen background. These divergent theories likely stem from the poet's extensive travels and the multicultural influences evident in his body of work. However, a majority of Azerbaijani and international literary historians support the theory that Nasimi was born in Shamakhi – a major intellectual and cultural hub in the Shirvan region. This view is largely informed by linguistic and stylistic analysis of his works, which align closely with the traditions of Shirvani literature. Although definitive historical documentation is lacking, the scholarly consensus favors Shamakhi as his birthplace due to its cultural and philosophical atmosphere during that period.

Nasimi's life and creed by Gibb. The evolution of Turkish and Persian literature also provides important context for Nasimi's contribution. Historically,

Turkish authors primarily composed in Arabic and Persian before fully developing their own literary tradition in Turkish. Similarly, Persian literature was shaped by Arabic influences before emerging as an independent and distinctive tradition. In contrast, Arab writers typically composed exclusively in Arabic. Despite the multilingual literary environment, Nasimi distinguished himself by producing works of both aesthetic and intellectual merit in his native Turkish. His writings are rooted in the Turkic poetic tradition and incorporate elements of oral folklore, proverbs, and spiritual motifs, highlighting his deep cultural grounding.

Accounts of Nasimi's life are limited and occasionally contradictory, as noted by prominent Orientalist E. J. W. Gibb in his *History of Ottoman Poetry* [1, p.343]. Nevertheless, the fragments that remain – together with his poetic legacy – suggest a man of profound spiritual commitment and intellectual depth. Gibb characterizes Nasimi as belonging to a particular class of Eastern mystics – individuals who devote themselves fully to the pursuit of divine Truth. For such mystics, Truth is not a mere theological abstraction but a sacred purpose that defines the very essence of life. Once convinced they have encountered this Truth, they embrace it with fervent passion, transcending worldly fears and constraints. In this light, Nasimi can be seen not only as a poet but also as a courageous Sufi thinker who lived and ultimately died for his convictions.

Before adopting the Hurufi creed, Nasimi was already involved in spiritual quests and had likely studied under notable Sufi masters such as Shaykh Shibli. However, his formal initiation into Hurufi doctrine is most often linked with his association with Fazlullah Naimi, the founder of Hurufism. Ottoman biographers and Hurufi texts provide ample evidence of their intellectual relationship. A particularly revealing source is the *Istiwa-Name* by Ghiyasud-Din, which recounts a meeting between Ghiyasud-Din and Fazlullah at a gathering where they engaged in theological discussions about Nasimi's verses. This account strongly implies that Nasimi had adopted Hurufi beliefs well before Fazlullah's execution in 1401.

Nasimi did not limit himself to passive adherence. He became an active proponent of Hurufi thought and successfully inspired other intellectuals. One such figure was the poet Refii, who composed the *Besharet-Name* ("Book of Glad Tidings") in 1409, a manuscript of which is preserved in the British Museum. In this work, Refii describes Nasimi with reverence, portraying him as a spiritual mentor who endured persecution and imprisonment with stoic grace. Such admiration reflects the growing tension between Nasimi's unorthodox teachings and the religious establishment, represented by the *ulema* (Islamic scholars).

In the final years of his life, Nasimi's behavior became increasingly radical. His allegiance to Hurufism appeared to diminish in favor of a more intense spiritual emulation of Mansur al-Hallaj, the 10th-century mystic martyred for proclaiming unity with the divine. Nasimi praised Hallaj and condemned those who executed him, viewing martyrdom for mystical truth as the highest form of divine union. He believed that the era of divine revelation had arrived and that those enlightened by God's truth could no longer remain silent. Inspired by this conviction, Nasimi traveled and publicly voiced the very declarations that had led to Hallaj's execution: "I am the Truth! I am God!" Though these phrases held profound mystical meaning for Sufi followers, they were considered acts of *blasphemy* – a serious offense in Islamic jurisprudence.

Ultimately, Nasimi's refusal to recant his beliefs and his provocative declarations led to his persecution and execution. Yet, his legacy lives on – not just as a poet of immense skill, but as a spiritual rebel who challenged religious orthodoxy and paid the ultimate price for his unwavering faith in divine truth.

Despite his earnest attempts, Shah Khandan – Nasimi's own brother and a fellow Sufi mystic – was unable to curb the poet's overwhelming spiritual fervor. As someone deeply devoted to the esoteric path of mysticism, Shah Khandan repeatedly urged Nasimi to preserve the sanctity of their shared spiritual knowledge. He implored his brother to refrain from disclosing sacred teachings to those who lacked the proper preparation or spiritual insight to understand them. His warnings were rooted in a foundational principle of Sufism: that divine secrets are not meant for the general public, but rather for the spiritually initiated.

This concern was eloquently expressed in the form of poetic advice:

*Look ye, unto none disclose that Secret Word;
Feed not from the Chosen's board the common herd.*

Through these lines, Shah Khandan conveyed the idea that sacred knowledge should be guarded carefully, and that revealing such truths to the uninitiated could lead to distortion, disrespect, or even danger. Within the Sufi tradition, spiritual truths are often considered too profound and too sacred to be shared with those not spiritually mature enough to grasp them.

However, Nasimi offered no direct response to his brother's pleas. Instead, he chose to answer through his own poetry, making it clear that he no longer saw silence as an option. Driven by an unshakable belief that a new era of divine revelation had dawned, Nasimi considered it his duty to proclaim the truth – regardless of who listened or how it was received.

This moment illustrates a fundamental tension within the mystical tradition: the dilemma between concealing spiritual truths for the sake of reverence, and declaring them openly out of a sense of moral or divine obligation. While Shah Khandan adhered to the cautious, protective stance typical of many mystics, Nasimi followed a radically different path – one of boldness, public expression, and spiritual defiance. In doing so, he positioned himself not only as a poet but also as a revolutionary voice within Islamic mysticism, one willing to risk everything for the truth he believed was no longer meant to remain hidden.

Nasimi did not offer a straightforward verbal or written answer to the question posed to him. Instead, he responded through a poetic excerpt from one of his works, which begins with the following lines:

*Stirred to its depths is the Circling Ocean,
Being and Space are in wild commotion!
‘Tis the Secret Eternal's revelation;
Shall the Lover practise dissimulation?’ [2, p.160]*

These verses are filled with spiritual and philosophical meaning, which is typical of classical Eastern poetry. The image of the “Circling Ocean” being deeply disturbed suggests a major shift in the universe, reflecting a deep existential change.

The phrase “Being and Space” in confusion shows that the physical world has lost its order and is now in a state of chaos. This connects to Sufi ideas, where the collapse of the outer, material world allows the inner, spiritual truth to be revealed.

The third line speaks of the appearance of the “Secret Eternal,” meaning a divine or hidden truth is becoming visible. This idea matches Hurufi beliefs, which see a connection between the human being and the cosmos. The final line “Shall the Lover practise dissimulation?” – asks whether a true lover, or seeker of divine truth, can hide their feelings. For Nasimi, love is a path to understanding the truth, and it must be honest and open.

Through these lines, Nasimi gives more than a poetic reply – he expresses a deeper message about truth and sincerity. In his view, truth – whether about God, love, or human life – should not be hidden. When the world is in spiritual disorder, the true lover cannot remain silent or pretend.

According to Ali, an important and meaningful event happened during the painful execution of the poet Nasimi. Among the people watching the cruel act of flaying him alive was the Mufti of Aleppo, the very person who had given the fatwa that sentenced Nasimi to death. Filled with anger, the Mufti loudly cursed Nasimi and said that both he and his death were impure. He also said that if even one drop of Nasimi’s blood touched anyone’s body, that part must be cut off to keep it clean according to religious law.

At that moment, a drop of Nasimi’s blood suddenly splashed onto the Mufti’s finger, leaving a red stain. An old Sufi nearby saw this and told the Mufti, “Because of your own fatwa, you must now cut off your finger.” The Mufti tried to avoid the punishment and answered, “But the blood fell on me only while I was giving an example, so no legal action is needed.”

Nasimi saw what happened with his own eyes and noticed that the people giving the torture were afraid and tried to avoid their own words. He mentioned this important and meaningful moment briefly and powerfully in his poem. This poem shows not only his own fate but also his deep love for God and the pain he endured. Nasimi says that ascetics – those who only follow religious rules on the surface – cannot understand the great difficulties that a true lover of God faces.

In the poem, Nasimi describes the ascetic as a fearful person who is not truly devoted to divine love. When the ascetic loses one finger, he becomes scared and turns away from God. But the true lover – someone ready to give their life for God – endures the hardest punishments, like having their skin flayed, and does not feel pain. [7, p.120]

*‘So thou’d cut the zealot’s finger, from the truth he turns and flees!
‘Lo, this hapless Lover weeps not though they flay him head to foot.*

Imadaddin Nasimi, remembered in Hurufi sources as the *Blessed Martyr*, was executed under tragic circumstances. However, the exact reason for his death remains unclear. While it is commonly believed that he was killed because of his connection to the Hurufi movement, some historical accounts suggest otherwise. For example, the well-known Ottoman biographer Latifi states that the real reason for Nasimi’s execution was a specific verse he wrote. The verse is as follows:

"Mansur declared 'I am The Truth!' His words were truth, 'twas truth he spake; Nor aught of dole was in his doom, by aliens on the gibbet hanged." [1, p.350]

In this couplet, Nasimi refers to the famous Sufi mystic Mansur al-Hallaj, who was executed for proclaiming *Ana al-Haqq* ("I am the Truth"). Nasimi defends Hallaj by saying that what he said was indeed the truth, and that there was no sorrow in his fate, even though he was hanged by outsiders.

If Latifi's account is accurate, then the main reason for Nasimi's execution was not his connection to Hurufism, but his public expression of a controversial Sufi idea.

The literary heritage of Imadaddin Nasimi is predominantly comprised of divans composed in Arabic and Persian. His Arabic poetry, in particular, provides profound insights into his spiritual and philosophical worldview, illustrating the confluence of Sufi mysticism and Hurufi doctrine. Among these, the Arabic divan holds a central place, revealing Nasimi's distinct intellectual identity and aesthetic innovation. It is through this corpus that his literary persona diverges markedly from his contemporaries.

What distinctly characterizes Nasimi's poetic style is the philosophical depth and spiritual intensity that permeate his verse. Unlike many Hurufi poets who cloaked their theological ideas in allegory, Nasimi articulated them with daring clarity. A recurring motif in his poetry is the invocation of Mansur al-Hallaj and the phrase "*Ana al-Haqq*" ("I am the Truth"), symbolizing an unwavering belief in the unity of the divine and the human. In Nasimi's vision, this is not merely a theoretical or dogmatic stance; it is a lived mystical reality. His poetry, thus, functions as a channel of metaphysical introspection and spiritual restoration, offering readers not only theological reflections but also transformative aesthetic experiences.

At the core of Nasimi's poetic doctrine lies the exaltation of divine love. This love, as articulated in his works, is not abstract or detached from worldly emotions but is perceived as their ultimate source and culmination. Human affection, in Nasimi's poetic system, is merely a reflection of a higher, all-encompassing divine love. To deny this love, he suggests, is to deny truth itself and oppose the very essence of God. Such denial is metaphorically equated with satanic resistance to divine will.

Nasimi's poetic references to the Qur'an do not simply echo its literal content; instead, they embody a profound interpretive engagement with its mystical dimensions. His treatment of Qur'anic motifs illustrates a commitment to uncovering the inner, esoteric meanings of scripture, positioning his poetry as a medium for spiritual awakening and metaphysical insight.

The scholar Hamilton Gibb underscores this point by highlighting the Hurufi belief, reflected in Nasimi's poetry, that the human face is a microcosmic mirror of the divine visage. According to this belief, while all transient forms may vanish, the essence of the divine – symbolized by the "face of God" – endures eternally. Gibb draws a contrast between Western religious thought, which often centers on faith and piety, and Eastern traditions, which emphasize knowledge and spiritual perception. Nasimi's thought, he argues, successfully integrates these approaches, merging reason with mystical devotion. Gibb further asserts that even if Nasimi's entire corpus were lost except for his divan, the strength of his inner faith and sincerity would remain undeniably evident.

Such depth of conviction and poetic authenticity has secured Nasimi's place as a foundational figure in the development of Turkish-language literature. His influence resonates in the works of many subsequent poets. Scholars have recognized him as a vital creative force, declaring that "Nasimi was the breath of Turkish poetry." In contrast to many poets of his era, Nasimi's poetry is imbued with originality, passion, and philosophical resonance. His treatment of love is more elevated, his expression more nuanced, and his linguistic artistry more refined and melodious.

To engage with Nasimi's poetry is to encounter a deeply personal and mystical journey. His verses do not merely echo doctrinal formulas; rather, they communicate the lived experience of one who believes he has seen the divine. Nasimi's poetry, therefore, transcends the boundaries of theological expression and becomes a spiritual testimony – a lyrical manifestation of divine encounter.

In Nasimi's poetry, there is no systematic or explicit exposition of Hurufi doctrine. Instead, these beliefs are treated as foundational knowledge, and the reader is presumed to be familiar with them. Without such background, much of the symbolic and philosophical depth in his verse may remain opaque. This implicit reliance on pre-existing understanding justifies a more detailed exploration of Hurufi thought than it might otherwise seem to merit.

Notably, Nasimi never explicitly identifies himself or his fellow adherents as "Hurufis." Rather, he refers to them using the more universal mystical designation of "Lovers," as is common within the Sufi tradition. Nevertheless, he frequently alludes to the founder of the Hurufi movement. However, instead of using the Arabic name "Fazlullah," meaning "Grace of God," he often substitutes Persian equivalents such as "Fazl-i Yezdan" or "Fazl-i Khuda."

This substitution likely served a dual purpose. First, these Persian phrases, being more descriptive than nominal, allowed Nasimi to employ the kind of wordplay and layered meanings favored in Eastern poetic traditions. Second, they provided a subtle means of deflecting potential criticism from religious authorities. If accused of glorifying a controversial figure, Nasimi could plausibly argue that he was merely praising the divine grace itself, not any specific individual.

Thus, through carefully chosen language and symbolic allusion, Nasimi managed to embed the core tenets of Hurufi belief within his poetry while also protecting himself from direct theological condemnation. His verses function not only as literary expression but as veiled spiritual discourse, accessible primarily to those attuned to the esoteric dimensions of his thought.

Imadaddin Nasimi holds a unique position in Turkish literary thought, distinguished not only by his religious and philosophical ideas but also by his remarkable attention to poetic form and technical skill. His lyrical work is notable for its artistic richness and technical excellence, especially in the ghazal genre, which has secured him a prominent place not only in his own time but also in the broader development of Turkish and Islamic poetry. From a literary criticism perspective, Nasimi's poetry stands out from other works of the same genre, offering a distinct poetic model that enriches both the content and the structure of literature from his era.

Nasimi's poetry is fundamentally based on the Persian prosodic system. He skillfully utilized various meters of the classical aruz, occasionally making deliberate modifications to its rigid rules. These intentional variations are not random mistakes but rather reflect his poetic intent and artistic vision. Such departures allow a deeper

resonance between meaning and rhythm, enhancing the overall aesthetic experience for the reader. Thus, Nasimi's style blends traditional forms with innovative and personal touches.

Gibb's translation of Nasimi's poetry. Gibb approached Nasimi's poetry with a dual focus on scholarly accuracy and poetic expression. Although his translations cover only a small portion of Nasimi's work, they demonstrate a careful attempt to retain both the musicality of the original poems and the profound metaphysical and theological ideas they convey. This task is especially complex given the specialized Hurufi themes, which revolve around the sacredness of letters, numbers, and the human form as manifestations of divine reality. Gibb's English versions successfully capture much of the original's mystical imagery and intensity by using evocative language and metaphor.

It is also essential to consider Gibb's translations within the context of 19th-century Western Orientalism, a period when many Islamic mystical texts were being introduced to European scholars for the first time. By translating Nasimi alongside Ottoman poets in his notable collection *Ottoman Poems*, Gibb played a significant role in bringing attention to Nasimi's enduring literary and spiritual importance beyond his native cultural context.

Although more comprehensive and detailed translations have since been produced, Gibb's early work remains influential. His translations paved the way for later academics and translators to delve deeper into Hurufi poetry and helped preserve Nasimi's works in Western scholarship. Today, Gibb's contributions are valued not only for their literary qualities but also for their historical significance in shaping Western understanding of Turkic and Islamic mystical literature.

Translating the poetry of Imadaddin Nesimi is notably challenging due to the intricate and esoteric nature of his work, which is deeply intertwined with the mystical doctrine of Hurufism. His poetry employs complex symbolism and layered metaphors that convey spiritual and philosophical meanings, making faithful translation particularly difficult without compromising the depth and nuance of the original texts (Yazıcı, 2001). Despite these obstacles, E. J. W. Gibb successfully navigated these complexities by carefully selecting poems that best represented Nesimi's themes and stylistic qualities. A significant factor in Gibb's success was his thorough understanding of Eastern poetic traditions, including their rhythmic patterns, thematic conventions, and symbolic language [2, p.100]. His familiarity with the spiritual underpinnings of Hurufi thought allowed him to capture not only the literal content but also the metaphysical subtleties embedded in Nesimi's verses. Consequently, Gibb's translations serve not merely as linguistic conversions but as insightful interpretations that introduce Western audiences to the profound mysticism inherent in Hurufi and Sufi poetry [5, p.90].

Following the overview of Edward G. W. Gibb's engagement with Imadaddin Nasimi's divan, it is instructive to examine some of his key translations to better understand his approach and the nuances he sought to convey in English. Gibb's selections, though limited in number, exemplify his attempt to balance fidelity to the original text with poetic elegance in the target language.

*Mənəm o aşiq-i sərməst ki, sərdən keçmişəm,
Mənəm o dildədə ki, candan və cihandan keçmişəm [6, p.225].*

Gibb translated this couplet:

*I am that rapturous lover who hath passed beyond the head;
I am that heart-possessed one who from life and world hath fled.*

In this couplet, Nasimi depicts the mystical state of the lover who has transcended ordinary consciousness. The phrase “passed beyond the head” symbolizes surpassing rational thought and intellect, indicating a spiritual awareness that goes beyond reason. This aligns with Hurufi philosophy’s emphasis on transcending mundane knowledge to reach divine truth. The second line underscores the lover’s complete detachment from material existence (“life and world”), reflecting a total immersion in divine love. The term “heart-possessed” emphasizes the dominance of spiritual passion over worldly concerns. Gibb’s translation effectively captures this ecstatic and transcendent state of spiritual realization.

Lets’s have a look to another couplet which highlights Nasimi’s use of vivid imagery and metaphor:

Şirin hədisin hər sözü min gövhəri-yekdanədir,
Ənvarinə şəmi-rüxün ay ilə gün pərvanədir.

Gibb’s Translation:

*“Yea, every dulcet speech o’ thine is e’en a pearl of lustrous ray;
Both sun and moon are moths that round the Face’s taper flit and play”.* [3, p.200]

This couplet employs rich symbolism to elevate the beloved’s speech to the status of priceless pearls (“min gövhəri-yekdana”), emphasizing its unique spiritual and aesthetic value. The metaphor of “pearls” reflects the beauty and rarity of divine words. The second line introduces the image of the sun and moon as moths drawn to the flame of the beloved’s radiant face (“şəmi-rüx”). This is a potent Hurufi symbol expressing cosmic harmony and the magnetic pull of divine beauty. The sun and moon circling like moths illustrate the celestial bodies’ subservience and attraction to the spiritual light. Gibb’s translation preserves the symbolic richness and lyrical quality of the original.

Gör ki, cahan içrə nə şirin can imiş,
Bir bəndə-i pür-həsrət-i Yazdan imiş,
Bağrında yürek namına hər nə varmış,
Eşq oduna yanmış da, duman olmuşmuş! [5, p.148]

Gibb’s Translation:

*Lo, what a sweet soul in the world was he,
A thrall all yearning unto Deity.*

*Whatever in his breast went by the name of heart,
Had burned in passion's flame and turned to smoke. [4, p.160]*

In this quatrain, Nasimi portrays the soul's complete surrender and passionate yearning for the Divine. The "sweet soul" phrase highlights the soul's purity and charm. Describing the subject as a "thrall" (slave) of divine longing ("pür-həsrət-i Yezdan") conveys a deep spiritual devotion. The metaphor of the heart burning and turning to smoke illustrates the process of fana (annihilation of the self) central to Hurufi and Sufi mysticism. The imagery vividly expresses purification through divine love, where all worldly attachments are consumed and transformed. Gibb's translation skillfully conveys the emotional intensity and mystical depth embedded in the original.

E. J. W. Gibb's translations serve not only as linguistic renderings but as interpretative bridges connecting the mystical Hurufi ideas of Nasimi with an English-speaking audience. Although selective and sometimes adapted to English poetic forms, his work maintains the spiritual essence and poetic beauty of the original Azerbaijani verses. Gibb's contributions remain historically significant in introducing Nasimi's profound mystical poetry to Western scholarship, especially during a period when Hurufi thought was little known outside its cultural context.

Conclusion. Considering the historical and cultural context, some of Nasimi's poems were likely composed before Timur's campaigns in Anatolia and Iran. Evidence for this comes from documented poetic discussions between Nasimi's mentor, Fazlullah Nasimi – founder of the Hurufi doctrine central to Nasimi's worldview – and Ghiyas-ud-Din. Even after the execution of Fazlullah by Timur, Nasimi continued writing poetry for around twenty more years until his own martyrdom. The consistent quality of his early and later poems indicates his early and sustained mastery of poetic art.

Nasimi's poetic maturity was influenced not only by his talent but also by his social and cultural environment. He traveled extensively, engaging with diverse cities and intellectual communities, including Sufi mystics and learned scholars. In that period, religious spirituality and intellectual pursuits were deeply interconnected. Through such interactions, Nasimi likely absorbed a nuanced understanding of poetic form and rhythm, which he transformed into a sophisticated artistic tool conveying both external beauty and internal spiritual meaning. This allowed him to incorporate literary techniques that were not yet widespread among Turkic peoples.

Although Nasimi's name may not be as widely recognized as the Hurufi sect he belonged to, his poetic influence has outlasted the movement itself. For centuries, many people unfamiliar with Hurufism have regarded him as a saint and martyr who sacrificed his life for divine truth. His poetic heritage continues to captivate audiences not only through its theological and philosophical depth but also through its artistic quality and sincere spiritual expression, enduring across time.

In conclusion, Imadaddin Nasimi is celebrated not just as a key figure of his era but as one of the most influential voices throughout Turkish and Islamic poetry. His work masterfully unites form and content, rhythm and philosophy, as well as aesthetic beauty and metaphysical insight. Therefore, Nasimi remains a prominent spiritual and artistic symbol in Turkish literature, extending far beyond his role as the foremost representative of Hurufism.

REFERENCES:

1. Gibb E. J. W. M.R.A.S. History of Ottoman poetry, volume I. London, Luzac & Co.1900
2. Gibb, E. J. W. A History of Ottoman Poetry, Vol. II. London: Luzac & Co. 1900
3. Gibb E. J.W. A History of Ottoman Poetry. Volume III. London. 1960
4. Gibb, E. J. W. *Ottoman poems: Translations from the Turkish*. London: Luzac & Co. 1900
5. Lewisohn, L. The Heritage of Sufism: Classical Persian Sufism from its Origins to Rumi (700-1300). Oxford: Oneworld. 1999
6. Nəsimi, İ. Divan. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 2005
7. Nazim, İ. Min beş yüz ilin oğuz şeiri. Antologiya. I kitab. Bakı: “Azərbaycan”, 1999

Çinarə NƏRİMANOVA

GİBBİN BAXIŞ BUÇAĞINDAN NƏSİMİ: HÜRUFİ MİSTİKASININ QƏRB DÜNYASINA TANIDILMASI

X ü l a s ə

Bu tədqiqat işi Azərbaycan klassik poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biri olan İmadəddin Nəsiminin ədəbi və fəlsəfi irsinin Böyük Britaniyanın tanınmış şərqşünası və ədəbiyyatşünası E.J.W.Gibb tərəfindən necə anlaşıldığını və Qərb auditoriyasına hansı metodlarla təqdim olunduğunu əhatəli şəkildə təhlil edir. Araşdırmanın mərkəzində Nəsimi yaradıcılığının əsas sütunlarından sayılan hürufilik fəlsəfəsinin – sufi-mistik ideyalarla zəngin bir mənəvi sistemin Gibb tərəfindən necə şərh edildiyi və onun bu fəlsəfi təlimi Qərb elmi mühitinə hansı filoloji və interpretativ vasitələrlə çatdırdığı dayanır. Məqalədə Gibbin Nəsimini sadəcə istedadlı bir şair kimi deyil, eyni zamanda, mənəvi ideallar uğrunda mübarizə aparan bir şəhid obrazında təqdim etdiyi və onun poetik irsindəki simvolik, ezoterik və batini qatları açmaq üçün kompleks təhlil metodlarından istifadə etdiyi göstərilir. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada ilk dəfə olaraq Gibbin yanaşmasında mövcud olan oriyentalist təsirlərin hürufilik kimi spesifik bir sufi cərəyanının Qərbdəki elmi və mədəni qavrayışına necə təsir göstərdiyi dərinlən və sistemli şəkildə ortaya qoyulur. Təbiiqi əhəmiyyəti isə bu araşdırmanın şərqşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq və mədəniyyətlərəarası tədqiqat sahələri üzrə çalışan tədqiqatçılar üçün nəzəri və praktik bir resurs funksiyası daşması ilə yanaşı, mədəniyyətlərəarası anlaşma və tərcümə sahəsində yeni baxış bucaqları açmasıdır. Tədqiqat, həmçinin, bu istiqamətdə aparılacaq gələcək elmi araşdırmalar üçün baza rolunu oynayır və Şərqlə Qərb arasında mənəvi və fəlsəfi dialoqun güclənməsinə də töhfə verir. Elmi nəticə olaraq müəyyən edilir ki, Gibbin fəaliyyəti Şərq mistik düşüncəsinin Avropa elmi kontekstinə inteqrasiyasında əhəmiyyətli rol oynamış və mədəniyyətlərəarası elmi dialoqun inkişafına xidmət etmişdir.

Чинара НАРИМАНОВА

ИМАДЕДДИН НАСИМИ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ ГИББА: ТРАНСЛЯЦИЯ ХУРУФИЙСКОЙ МИСТИКИ В ЗАПАДНЫЙ НАУЧНЫЙ ДИСКУРС

Р е з ю м е

В данном исследовании всесторонне анализируется восприятие литературного и философского наследия выдающегося представителя азербайджанской классической поэзии Имадеддина Насими британским востоковедом и литературоведом Э.Дж.У.Гиббом, а также методы, с помощью которых он представил это наследие западной научной аудитории. Основное внимание сосредоточено на том, как Гибб интерпретировал философию

хуруфизма – мистико-суфийского учения, являющегося фундаментом творчества Насими, – и какие филологические и интерпретационные подходы он применял для донесения этой философии до западного научного сообщества. В статье подчеркивается, что Гибб представлял Насими не только как талантливого поэта, но и как духовного мученика, борющегося за идеалы, раскрывая при этом символические, эзотерические и глубоко мистические пласты его поэзии посредством сложного аналитического метода.

Научная новизна исследования заключается в том, что впервые системно рассматривается влияние ориенталистских стереотипов на восприятие хуруфизма как специфического течения суфизма в западной научной и культурной среде.

Практическая значимость работы проявляется в её ценности как теоретического и методологического ресурса для исследователей в областях востоковедения, литературоведения и межкультурных коммуникаций, а также в открытии новых перспектив в области межкультурного перевода и взаимопонимания.

Работа также закладывает основу для будущих исследований и способствует укреплению духовного и философского диалога между Востоком и Западом.

В качестве научного результата установлено, что деятельность Гибба сыграла важную роль в интеграции восточной мистической мысли в европейский научный контекст и способствовала развитию межкультурного научного диалога.

YENİ VƏ MÜASİR DÖVRDƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ PROSES

UOT: 821.512.162
DOI

Göyərçin ABİDQIZI
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
govercin.mustafayeva@vandex.com
ORCID ID:0000-0002-8674-0258

CƏNUBİ AZƏRBAYCANDAN GƏLƏN MÜHACİRLƏRİN AZƏRBAYCANIN İCTİMAİ-SİYASİ HƏYATINDA YERİ

Açar sözlər: Milli hökumət, ana dili, islahatlar, mədəniyyət, ədəbiyyat

Keywords: National Government, mother tongue, reforms, culture, literature

Ключевые слова: Национальное правительство, родной язык, реформы, культура, литература

Giriş. XX əsrin birinci yarısı dünya tarixində mühüm siyasi dəyişikliklərin və xalq hərəkətlərinin vüsət aldığı bir dövrdür. Bu dövr xüsusilə Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərq regionlarında imperialist maraqların toqquşduğu və milli azadlıq hərəkətlərinin yüksəlişə keçdiyi mərhələ kimi yadda qalmışdır. 1941-1946-cı illərdə baş verən tarixi hadisələr, xüsusilə İranın şimalında sovet qoşunlarının mövcudluğu və İkinci Dünya müharibəsinin doğurduğu yeni geosiyasi vəziyyət Cənubi Azərbaycanda milli özünüdərkən və təşkilatlanmanın güclənməsinə təkan vermişdir.

Bu proseslərin nəticəsi olaraq 1945-ci ilin dekabrında Cənubi Azərbaycanda Səttarxan və Bağırxan kimi tarixi simaların ideallarına söykənən Azərbaycan Milli Hökuməti elan olundu. Bu hökumət Azərbaycan Demokrat Firqəsinin (ADF) təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə qurulmuş, milli dilin rəsmi status alması, torpaq islahatlarının həyata keçirilməsi, təhsilin ana dilində təşkili kimi mühüm qərarlar vermişdir. Hökumətin başçısı isə dövrün görkəmli ziyalısı və ictimai xadimi Seyid Cəfər Pişəvəri olmuşdur. Mirqasım Çəşməzər “S.C.Pişəvərinin Azərbaycan Demokrat Firqəsinin və Azərbaycan Milli Hökumətinin yaranması uğrunda mübarizədə rolu haqqında” məqaləsində qeyd edir: “1945-ci ildə İranın şahlıq rejiminə və irticaçı hakimiyyətinə qarşı S.C.Pişəvərinin tutduğu mövqe diygər siyasi xadimlərin və qüvvələrin mövqeyindən tamamilə fərqli idi. Pişəvəri inqilabi mövqe tutaraq İranın mərkəzi hökumətindən qanun, ədalət və azadlıq tələb edib intizarda oturmağın qəti əleyhinə idi” [7].

“Azərbaycan” qəzetinin 1945-ci il dekabr ayının 23-nə təsadüf edən sayında S.C.Pişəvəri yazırdı: “Biz İran istiqlal və tamamiyyətini dəfələrlə etiraf etmişik. Tehran isə bu istiqlaliyyəti pozmaq yolunda hər gün təzə fırlıdaq çıxarır. İş belə gedirsə, biz tamamilə ayrılıb müstəqil bir dövlət təşkil etməyə məcbur olacağıq...” [12, s.359].

Yaranmış mövcud vəziyyətdə nəinki firqə üzvləri, hətta sadə xalq da başa düşürdü ki, bu fürsəti əldən vermək olmaz. 1917-ci il Böyük Oktyabr Sosialist İnkilabını yetişdirən zaman Cənubi Azərbaycanda da Milli Hökumət fikrinin həyata keçirilməsi üçün sanki bir zəmin hazırlanmış, bir plan biçmişdi: *yuxarılar* əvvəlki qayda ilə *idarə edə bilmir, aşağıdakılar* da o qayda ilə yaşamaq istəməzlər. Xalq kütlələrinə rəhbərlik adətən güclü liderlərin, partiya və ya təşkilat funksionerlərinin

boynuna düşür. Cənubi Azərbaycanda da tarix S.C.Pişəverinin rəhbərliyi ilə Milli Hökumətin qurulması yolunda inanılmaz bir mübarizənin başlanmasının şahidi olmuşdur.

İllərdir ikiyə parçalanan millətin acı taleyinə yanan rəhbər xalqı birliyə çağıraraq deyir: *“Əgər bizdə bir damla azərbaycanlı qanı qalıbsa, nə zamansa zorla bir-birindən ayrılmış xalqın birləşməsinə nail olmalıyıq... Bunun üçün bizim gücümüz və bacarığımız vardır... Siz də bu vəzifənin öhdəsindən gəlsəniz, bu, Azərbaycan xalqının qarşısında böyük xidmətiniz olacaqdır. Əgər siz bu vəzifənin öhdəsindən gəlsəniz, iki yerə bölünmüş xalqın yüzillik arzusunu yerinə yetirmiş olacaqsınız. Bu, vicdan, sədaqət və sevgi məsələsidir”* [10, s.25-26].

1945-ci ilin dekabr ayının 31-də M.C.Bağirovun Təbrizə, Azərbaycan Demokratik Fırqəsinə göndərdiyi məktubda *“...dünya ictimai rəyini nə istədiyimizə – muxtariyyət, yaxud ayrılmaq istədiyimizə hazırlamağı...”* məsləhət görürdü [10, s.203].

ADF-nin məramnaməsində Azərbaycanda maarif və mədəniyyətin demokratik məzmununda və Azərbaycan dilində hərtərəfli inkişaf etdirilməsi tələb olunurdu. S.C.Pişəveri ADF-nin məramnaməsini belə qiymətləndirmişdir: *“Məramnamənin əsas məsələsi azərbaycanlıların bir millət olaraq tanınması və muxtariyyət məsələsi hesab olunur”* [11, s.79].

Mirqasim Çeşməzər yazır: *“İrənin şahlıq hökuməti ADF-nin yaranmasını düşmənçiliklə qarşıladı, Azərbaycan xalqının Azərbaycana muxtariyyət verilməsi, iqtisadi və mədəni inkişaf kimi qanuni tələblərinin heç birini qəbul etmədi, Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatını silah gücünə yatırtmaq xəttinə keçdi. Belə bir şəraitdə, ADF yaranandan az sonra onun qarşısında Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatına əməli surətdə rəhbərlik etmək kimi mühüm vəzifə durmuşdu. Bu vəzifənin həyata keçirilməsində partiyanın və hərəkatın baş xəttinin qorunmasının çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur”* [7].

Milli Hökumətin süqutu: İrə şah rejiminin 1946-cı ilin sonlarında SSRİ-nin dəstəyi olmadan həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatlar nəticəsində Azərbaycan Milli Hökuməti süquta uğradı. Nəticədə minlərlə ADF üzvü və Milli Hökumətə dəstək verən ziyalılar siyasi təqib və həbslə üzləşməmək üçün Sovet Azərbaycanına mühacirət etməyə məcbur oldu. Bu mühacirət dalğası təkcə siyasi bir hadisə olmayıb, həm də Azərbaycan SSR-in ictimai-siyasi, elmi və mədəni həyatına ciddi təsir göstərmiş tarixi bir mərhələni təşkil etmişdir.

Nəticədə minlərlə ADF üzvü və Milli Hökumətə dəstək verən ziyalılar siyasi təqib və həbslə üzləşməmək üçün Sovet Azərbaycanına mühacirət etməyə məcbur oldular. Bu mühacirət dalğası təkcə siyasi bir hadisə olmayıb, həm də Azərbaycan SSR-in ictimai-siyasi, elmi və mədəni həyatına ciddi təsir göstərmiş tarixi bir mərhələni təşkil edir. Sadıq Sarısamən *“Güney Azərbaycanında Kurulan Azərbaycan Milli Hükümeti və Türk kamuoyu”* məqaləsində ADF-nin süqutunu belə dəyərləndirir: *“Sovetlərin İrə petrol karşılığı anlaşmaları Azərbaycan Milli Hükümetinin sonunu gətirmişdir. Sovetlər İrədəki tüm kuvvetlərini çəkərək Azərbaycanı savunmasız burakmışlardır. İrə ilə baş başa kaldığını anlayan Tebriz yönetimi muhtariyet haklarını koruyabilmek amacıyla İrə Hükümeti ile bir dizi görüşmeler gerçeleştirmişdir. Bu görüşmelerden iki tarafı da memnun edecek sonuçlar çıkmamıştır. Bunun üzərinə İrə kuvvetleri 1946 yılı Aralık ayında Azərbaycana*

girmiş ve muhtar idareye son vermişlerdir. Milli haraketin kadroları ya katledilmiş ya da Azərbaycana sığınmışlardır” [13, s.181].

Cənubi Azərbaycan Milli Hökumətinin süqutu ilə nəticələnən hadisələr bölgədə güclü repressiya dalğası yaratdı. İran şah rejimi Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin rəhbərliyini, fəallarını və tərəfdarlarını təqib etməyə başladı.

Aygün Attar *“30000 ilə 50000 arasında insanın öldürüldüyünü, 200000 kişinin ise sürgün edildiyini”* ifadə etmişdir [1, s.56].

Əhalinin bir hissəsi həbs edildi, işgəncələrə məruz qaldı və ya edam edildi. Bu səbəbdən S.C.Pişəvəri başda olmaqla ADF rəhbərliyinin və onlarla birlikdə minlərlə cənublu ziyalı, müəllim, jurnalist, yazıçı, mədəniyyət və dövlət xadimi Sovet Azərbaycanına sığınmaq məcburiyyətində qaldı. Bu mühacirət yalnız spontan fərdi qaçış aktı deyil, müəyyən siyasi və ideoloji baxımdan da dəstəklənmiş planlı bir proses idi. Sovet İttifaqı, xüsusilə də Azərbaycan SSR rəhbərliyi bu şəxsləri qəbul etməyə hazır idi. Azərbaycan KP MK və SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin (NKVD, sonralar MGB) arxiv sənədlərində bu şəxslərin girişinə dair göstərişlər, onların siyasi etibarlılığının yoxlanılması və yerləşdirilmə mexanizmləri əks olunmuşdur.

Tarixi mənbələrə əsasən demək olar ki, 1946-cı ilin 12-19 dekabr tarixində Sovet Azərbaycanına 5.805 nəfər keçmiş ADF üzvü və tərəfdarı olan Cənubi Azərbaycan vətəndaşı mühacirət etmişdir. Onların içərisində partiya funksionerləri, müəllimlər, yazıçılar, mühəndislər, hüquqşünaslar, hərbiçilər və sənət adamları da yer alırdı. *“...Mühacirlər Gəncə, Mingəçevir, Əli Bayramlı (indiki Şirvan şəhəri – G.M.), Şamaxı, Ağdam, Lənkəran, Beyləqan, Biləsuvar, Yalama və Xudatda yerləşdirildilər...”* [2].

Cənubi Azərbaycandan gələn mühacirlərin Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında yeri. S.C.Pişəvəri ilə birlikdə Azərbaycana gələn cənubi azərbaycanlı mühacirlər Azərbaycan SSR-dəki ictimai-siyasi proseslərdə elmin və mədəniyyətin inkişafına böyük töhfələr vermişlər, müxtəlif dövlət və ictimai strukturlarda, mətbuat və ideoloji idarələrdə, eləcə də diaspor və təbliğat fəaliyyətində bilavasitə iştirak etmişlər.

Ən tanınmış şəxslər arasında Azərbaycan Milli Hökumətinin sabiq nazirləri, ADF MK üzvləri və tanınmış ziyalılar – Qulam Həsən Sadiqi, Ənvər Cavid, Bəhmən Yarəhmədi, Məhəmməd Biriya, Əli Tərbiət, İbrahim Məzkur, Hacı Xudabaxş və başqaları da var idi. Bu şəxslərin bir çoxu Sovet Azərbaycanında aktiv fəaliyyətə cəlb olundu. SSRİ-yə köçmüş mühacirlərin ilk növbədə ideoloji baxımdan yoxlanılması məqsədilə xüsusi düşərgələrdə saxlanması praktikası tətbiq olunur. Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizlik Nazirliyinin nəzarətində olan mühacirlər siyasi etibarlılıqları təsdiq edildikdən sonra uyğun sahələrə – elm, mətbuat, təhsil, mədəniyyət və s. istiqamətləndirilir. Eyni zamanda, onlara mənzil, əmək fəaliyyəti və sosial təminat məsələlərində müəyyən güzəştlər edilsə də, fəaliyyətləri daima nəzarətdə saxlanılır.

Statistik göstəricilər və tarixi mənbələr mühacir axınının 1953-cü ilin sentyabr ayına – sərhədlərin mühacirlərin üzünə bağlanmasına qədər davam etdiyini göstərir. *“...1946-1954-cü illər arası dövrdə Azərbaycana pənah gətirən mühacirlərin ümumi sayı 9.022 nəfər təşkil edirdi...”* [3].

Mühacirlərin bir hissəsi SSRİ və Azərbaycan SSR vətəndaşlığı almış, digərləri isə qeyri-vətəndaş statusunda yaşamışlar. Onların hüquqi vəziyyəti zaman-zaman dəyişmiş, xüsusilə 1950-ci illərin əvvəllərində bəzi mühacirlər “ideoloji baxımdan şübhəli elementlər” kimi damğalanaraq təzyiqlərə məruz qalmışlar.

1956-cı il avqustun 3-də İmam Mustafayevin Sov.İKP MK-ya təqdim etdiyi arayışda göstərilir ki, hazırda Azərbaycan SSR-in ərazisində ailə üzvləri ilə birlikdə 10.142 siyasi mühacir yaşayır. Onlardan 2.925 nəfəri ADF üzvüdür. Yaşı 16-dan çox olanların sayı 5.600 nəfərdir. Mühacirlərin 7.552 nəfəri (yaşlılar – 5.883, uşaqlar – 1.669 nəfər) respublikanın rayonlarında, qalanları Bakı və Kirovabad (Gəncə – *G.M.*) şəhərlərində yerləşdirilmişdir [9, s.58].

Azərbaycan SSR rəhbərliyi bu şəxsləri ideoloji təbliğat vasitəsi kimi də istifadə etməyə çalışmışdır. Belə ki, onlar ADF-nin “qanuni varisləri” kimi göstərilir, İran rejiminə qarşı Sovet mövqeyini dəstəkləyən çıxışlar etməyə təşviq olunurdular. Eyni zamanda, mühacirlər arasında sovet ideologiyasını qəbul etməyən və ya öz milli müstəqillik düşüncələrini qoruyub saxlayan şəxslər də vardı ki, onlar xüsusi nəzarət altında saxlanılırdı.

1946-1950-ci illərdə bir çox cənublu mühacir Azərbaycan KP sıralarına qəbul edilir və müxtəlif idarələrdə vəzifə verilirdi. Keçmiş ADF üzvü və Cənubi Azərbaycanda maarif naziri olmuş Məhəmməd Biriya Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyində məsul vəzifələrdə çalışmaqda yanaşı, ideoloji yazılarla çıxış edirdi. Ənvər Cavid kimi şəxslər isə respublikanın mətbuat və mədəniyyət sahələrində aktiv olmuş, mətbuatda İran rejiminin ifşası ilə bağlı publisistik yazılar yazırdı. Mühacirlərin fəaliyyət göstərdiyi əsas sahə mətbuat və təbliğat sahəsi olmuşdur. Onlar Azərbaycan SSR-də nəşr olunan “Vətən yolu”, “Azərbaycan”, “Kommunist” kimi qəzet və jurnallarda həm yazıçı, həm redaktor, həm də tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərirdilər. Mühacirlərin mətbuatdakı rolu əsasən antiimperialist və antişah təbliğatına yönəlmişdi. Bu nəşrlərdə İranda baş verən hadisələr mütəmadi olaraq işıqlandırılır, İran rejiminin azərbaycanlılara qarşı apardığı siyasət kəskin tənqid edilirdi. Qulam Hüseyn Sadiqi, İbrahim Məzkur, Mirzəbağır Cəfəri kimi ziyalılar öz yazılarında həm Sovet Azərbaycanının inkişafını, həm də Cənubi Azərbaycandakı milli haqsızlıqları oxuculara çatdırırdılar.

Bu, həm sovet rəhbərliyinin onların ideoloji mövqeyindən istifadə etmək istəyi, həm də həmin mühacirlərin yüksək intellektual səviyyəyə malik olması ilə əlaqədar idi.

Çünki 1940-1950-ci illərdə SSRİ və Azərbaycan SSR daxilində İranla bağlı xüsusi təbliğat layihələri həyata keçirilirdi. Bu layihələrin həyata keçirilməsində cənublu mühacirlərin rolu böyük idi. Onlar İrana qarşı radiotəqdimatlar hazırlayı, məqalələr yazır, sərhəd bölgələrində təşviqat kampaniyalarında iştirak edirdilər. Bu fəaliyyət “Beynəlxalq demokratik həmrəylik”, “İran xalqı ilə həmrəylik”, “Amerikan imperializminə qarşı mübarizə” kimi şüarlar altında təşkil olunurdu.

Eyni zamanda, mühacirlər İranın gələcəkdə Sovet İttifaqına dost münasibət bəsləyən ölkəyə çevrilməsi üçün Cənubi Azərbaycan məsələsini gündəmdə saxlamaq məqsədilə yazılı və şifahi təbliğat aparırdılar.

Bütün bu fəaliyyətə baxmayaraq, mühacirlərin siyasi etibarlılığı daimi olaraq təhlükəsizlik orqanlarının nəzarəti altında idi. Xüsusilə Stalin dönəmində bəzi mühacirlər “pantürkist”, “millətçi” və ya “casus” damğası ilə repressiyaya məruz qalmışlar. Onların bir qismi Sibirə sürgün olunmuş, digərləri uzun müddət vəzifədən uzaqlaşdırılmışdır.

Bu da göstərir ki, sovet dövləti bu şəxslərdən həm ideoloji məqsədlər üçün istifadə etmiş, eyni zamanda, onlara tam etibar etməmişdir. Lakin bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, cənublu mühacirlər öz milli kimliklərini qoruyaraq, ictimai fikrə təsir göstərmiş və Azərbaycan SSR-də milli ideyanın yaşamasına xidmət etmişlər.

Bu ziyalıların yalnız siyasi sahədə deyil, eləcə də elmi və mədəni həyatda dərin iz buraxdıqları danılmazdır. Onların bir çoxu Azərbaycan SSR-də elm, təhsil, ədəbiyyat, teatr, musiqi və digər sahələrdə mühüm vəzifələrdə çalışaraq, milli mədəniyyətin zənginləşməsinə xidmət etmişlər.

Mühacirlərin içərisində filoloq, tarixçi, pedaqoq, hüquqşünas və digər sahələr üzrə ixtisaslaşmış şəxslər mövcud idi. Onların bir çoxu Azərbaycan Elmlər Akademiyasında, ali təhsil müəssisələrində və elmi institutlarda fəaliyyət göstərmişdir.

Klassik Şərq ədəbiyyatı və Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı sahəsində tədqiqatlar aparmış, fars və ərəb dillərindən tərcümələr etmiş, elmi-publisistik yazılarında milli ədəbiyyatın Cənubda necə repressiyaya məruz qaldığını sənədlərlə əsaslandırmış İbrahim Məzkur, fəlsəfə və sosiologiya sahəsində araşdırmalar aparmış, Azərbaycan xalqının mədəni kimliyi, tarixi yaddaşı ilə bağlı qiymətli əsərlər yazmış Qulam Hüseyn Sadiqi kimi dəyərli ziyalıların fəaliyyətləri Azərbaycan elminə yalnız məzmunca deyil, metodoloji baxımdan da yeni nəfəs gətirmişdir. Cənublu mühacirlər Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında xüsusi yer tutmuş, yazıları əsasən milli-mədəni oyanış, Cənubun faciələri, vətən həsrəti, siyasi ideallar və xalqın gələcəyi kimi mövzuları əhatə edirdi.

Onlar bu dövrdə ədəbiyyat, ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, folklor sahəsində məhsuldar fəaliyyət göstərmiş, Cənubi Azərbaycan xalqının dərdlərini, milli mübarizəsini bacardıqları və sovet senzurasının imkan verdiyi qədər ədəbi dillə ifadə etməyə çalışmışlar.

Bu ədiblərin bir çox əsərləri bu gün də həm Azərbaycan ədəbiyyatında, həm də ümumtürk ədəbi irsində özünəməxsus yer tutur.

Çoxsaylı mühacir müəllimlər orta və ali təhsil müəssisələrində dərs deməyə başlamış, pedaqoji sahədə yeni yanaşmaların formalaşmasına töhfə vermişlər. Onlar Cənubi Azərbaycan məktəblərində qazandıqları zəngin təcrübəni Sovet Azərbaycanının təhsil sistemində inteqrasiya etdirmişlər. Bəzi mühacirlər dərslər və tədris vəsaitlərinin hazırlanmasında iştirak etmiş, dil və ədəbiyyat dərslərinin məzmununu zənginləşdirmişlər.

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında xüsusi yer tutmuş, yazıları əsasən milli-mədəni oyanış, Cənubun faciələri, vətən həsrəti, siyasi ideallar və xalqın gələcəyi naminə yazıb-yaradan Ənvər Cavid, Bəhmən Yarəhmədi, Mirzəbağır Cəfəri, Məmmədza Afiyət, Firuz Sadiqzadə, Neyyar Hatəmi, Qəmzə Fəthi-Xoşginabi, K.Ağamali, İnayət Bəktəşi, İ.Tariqpeyma, Mir Rəhim Vilayi, Həsən Zərinəzadə, Əbdülreza Azər, Qafar Kəndli, Q.Biçari, İ.Behzadi, M.Zehtabi, T.Cahani, Balas Azəroğlu, M.Şəmsi, A.Mamedli, Ə.Şəfai, H.Məmmədzadə, M.Müsəddiq, İ.Şəms, Ç.Sasanian və Azərbaycan ədəbiyyatı və dilçilik elmi, folkloru, jurnalistika və publisistika sahəsində çalışaraq sonrakı nəsillərə bənzərsiz bir ədəbi irs yaratmağa nail olmuşlar. Bu qələm sahibləri bu dövrdə həm nəsr, həm də poeziya sahəsində məhsuldar fəaliyyət göstərmiş, Cənubi Azərbaycan xalqının dərdlərini, milli mübarizəsini ədəbi dillə ifadə etmişlər. Bu ədiblərin bir çox əsərləri həm Azərbaycan ədəbiyyatında, həm də ümumtürk ədəbi irsində özünəməxsus yer tutmuşdur.

Teatr və musiqi sahəsində də aktiv fəaliyyət göstərən mühacirlər Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrı, Musiqili Komediya Teatrı və digər mədəniyyət müəssisələrində çalışaraq Cənubi Azərbaycan mövzusunun səhnəyə gətirilməsinə nail

olmuşlar. Musiqi sahəsində cənublu sənətkarlar xalq musiqisi və muğamın təbliği ilə məşğul olmuş, həmçinin, özləri yeni əsərlər yaratmışlar.

Sənətkarların bir hissəsi isə İran və Cənubi Azərbaycan mədəniyyət motivlərini teatr tamaşalarına və musiqili kompozisiyalara gətirərək milli-mədəni yaddaşın qorunmasına xidmət etmişlər.

SSRİ-nin daxili ideoloji təzyiqləri və senzura qaydaları. S.C.Pişəvəri ilə birlikdə 1945-46-cı illərdə Azərbaycana gəlmiş cənublu mühacirlərin taleyi yalnız uğurlarla deyil, eyni zamanda, ciddi çətinliklərlə, siyasi nəzarətlə və repressiyalarla da müşayiət olunmuşdur. Bu çətinliklər onların sovet cəmiyyətinə inteqrasiya prosesində və ictimai-siyasi fəaliyyətlərində ciddi maneələr yaratmışdır.

Sovet xüsusi xidmət orqanları – əsasən Xalq Daxili İşlər Komissarlığı (XDİK – NKVD) və daha sonra Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi (DTK – KQB) – bu mühacirlərə ilk gündən etimadla yanaşmırdı. Onların İrandan gəlməsi, xarici mühitdə siyasi fəaliyyət göstərməsi və Pişəvərinin yaxın çevrəsində olmaları SSRİ üçün potensial təhlükə kimi qiymətləndirilirdi. Hətta onların bəzilərinə “şübhəli keçmişə malik şəxslər” kimi baxılırdı.

Bütün bu fəaliyyətə baxmayaraq, mühacirlərin siyasi etibarlılığı daimi olaraq təhlükəsizlik orqanlarının nəzarəti altında idi. Arxiv sənədlərində bu məsələni bütün çıpaqlığıyla görmək olur. Məsələn, Azərbaycan Kommunist Partiyası məktəbinin Xüsusi şöbəsində təhsil alan cənublu tələbələrin müəllimi general Mahmud Pənahiyanın həyat yoldaşı ilə arasında olan söhbətin stenoqrafik yazısı maraqlıdır: General Pənahiyanın “...Nə vaxt, nəhayət, İrana qayıdacağıq, nə vaxt bu həyatdan yaxa qurtaracağıq” sualına həyat yoldaşı cavab verir: “...Siz hamınız azadlığınızla birlikdə lənətə gələsiniz. Nahaq yerə İrandakı gözəl, xoşbəxt həyatımı qoyub, bu cəhənnəmə gəldim...”, – deyir [4]. Bu, arxiv sənədlərindən götürdüyümüz çoxsaylı materiallardan sadəcə biridir və “Sovetlərin şirin vədlərinə” aldanaraq Sovet Azərbaycanına gələn və “daha dərin və qaranlıq bir bataqlığa” düşdüklerini anlayan insanların öz aralarındakı giley-güzarı Stalin siyasətinin nə qədər çürük, nə qədər məkrli olduğunu göstərir.

Bu, Stalin rejiminin türk xalqları ilə bağlı həyata keçirmək istədiyi və son anda, hətta müəyyən uğurlardan sonra onları “yarı yolda” qoyduqları bir ilk deyildi. Eyni aqibəti 12 noyabr 1944-cü ildə Sovetlərin dəstəyi ilə (Cənubi Azərbaycanda olduğu kimi, Şərqi Türkünstanda da həm təlimatçılar, həm də silah-sursat və texniki yardım vermişdilər – G.M.) qurulan və 27 iyun 1946-cı ildə Stalinin Mao Dze Dun ilə “razılaşmasından” dərhal sonra süqut edən İkinci Şərqi Türkünstan Respublikası da yaşamışdı. Ancaq iş bununla da qurtarmamışdı. Süqut edən dövlət rəhbərlərinin aqibəti də eyni olmuşdu. Əgər S.C.Pişəvəri Yevlax yaxınlığında “avtomobil qəzası”nda həlak olmuşdusa, İkinci Şərqi Türkünstan Respublikasının birinci prezidenti Əlixan Törə Özbəkistana gətirilərək ev həbsinə alınmış, ikinci prezident Əhmədcan Kasimi isə ətrafındakı heyətlə 1949-cu il avqustun 17-də Pekinə getmək üçün mindiyi təyyarənin Baykal gölü ətrafında “qəzaya düşməsi nəticəsində” həlak olmuşdur. Ssenari eynidir.

Stalin dönəmində bəzi mühacirlər “pantürkist”, “millətçi” və ya “casus” damğası ilə repressiyaya məruz qalmışlar. Onların bir qismi Sibirə sürgün olunmuş, digərləri uzun müddət vəzifədən uzaqlaşdırılmışdır. 1954-cü ilin aprelində Azərbaycan SSR DİN-dən Azərbaycan KP MK-ya daxil olan arayışda 1954-cü ilin aprel ayının 15-i daxil olan məlumatda 9.022 nəfər mühacirdən 1.097 nəfərinin müxtəlif cinayətlərə

görə həbs edildiyi göstərilir [5]. Belə şəxslərdən keçmiş ADF üzvü və Cənubi Azərbaycanda maarif naziri olmuş Məhəmməd Biriyanı, Partiya məktəbi Xüsusi Şöbəsinin tələbəsi Qulamhüseyn Bəqdelini, Rza İnaşatını, Cəlal Xələtberini, Fəhmi Cahangirini, Fazili İran Məhəmməd qızını və b. göstərmək olar.

Bu da göstərir ki, sovet dövləti bu şəxslərdən həm ideoloji məqsədlər üçün istifadə etmiş, eyni zamanda, onlara tam etibar etməmişdir. Lakin bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, cənublu mühacirlər öz milli kimliklərini qorumuş, ictimai fikrə təsir göstərmiş və Azərbaycan SSR-də milli ideyanın yaşamasına xidmət etmişlər.

Əksər hallarda bu ziyalılar barəsində operativ izləmələr aparılır, şəxsi məktublar, görüşlər və yazıları nəzarət altında saxlanılırdı. Onların partiya və dövlət strukturlarında irəliləməsi də bu səbəbdən məhdudlaşdırılırdı.

1950-ci illərin əvvəllərində – xüsusilə Stalin rejiminin repressiv siyasətinin pik dövründə – *pantürkizm və millətçilikdə, İran kəşfiyyatına işləməkdə şübhəli bilinmək, sosialist ideyalarının təhrifinə cəhd göstərmək, ənənəvi İslam dəyərlərinə simpatiya bəsləmək* kimi saxta ittihamlarla bir sıra cənublu mühacir həbs olundu.

Bu ittihamlarla onlarla mühacir Sibirə sürgün edildi, bəziləri isə illərlə əmək düşərgələrində saxlanıldı. Həbs olunmayanlar isə təqibə məruz qaldı, işdən çıxarıldı və ya ictimai həyatdan uzaqlaşdırıldı.

SSRİ-yə gəlmiş mühacirlərin bir çoxu mənzil, iş yeri və sosial təminat baxımından çətinliklər yaşayırdı. Onların bir hissəsi uzun müddət yaşayış yeri və daimi iş tapa bilməmiş, bəzi ailələr parçalanmışdı. Dil və sosial mühit fərqləri də bu adaptasiya prosesini çətinləşdirirdi.

SSRİ-nin daxili ideoloji təzyiqləri və senzura qaydaları bu şəxslərin sərbəst fikir ifadəsinə də mane olurdu. Onlar öz doğma yurdlarından uzaq düşmüş, eyni zamanda, bura da tam mənəvi yaxınlıq hiss etməyən bir vəziyyətdə qalmışdılar.

Bu cür çətinliklər nəticəsində cənublu mühacirlərin bir çoxunun elmi və yaradıcı fəaliyyəti dayandı, bəziləri isə psixoloji travmalar aldı. Lakin bütün bu təzyiqlərə baxmayaraq, onların bir hissəsi inadla mübarizə apararaq həm öz milli kimliyini qorudu, həm də gələcək nəsillərə örnək oldu.

1953-cü ildə Stalin vəfat etdikdən sonra müəyyən dərəcədə liberallaşma prosesi başlasa da, mühacirlərin tam reabilitasiyası uzun illər çəkdi. 1960-cı illərdən etibarən bəzi şəxslər barəsində bəraət qərarları çıxarıldı və onların bir qismi əvvəlki mövqelərinə qaytarıldı.

1941-46-cı illərdə Azərbaycan Demokratik Firqəsinin rəhbərliyi ilə qurulan Milli Hökumət zamanın tələbi ilə, illərlə buxovda, cəhalət, xurafat girdabında qalan xalqın azadlıq istək-arzusunun nəticəsi idi. 1946-cı ilin “Azərbaycan” qəzetində bu məsələ ilə bağlı müsahibə verən İranın tanınmış ictimai xadimlərindən olan Rza Rosta yazır: “...Əgər Azərbaycanda demokratik hərəkət qalib gəlməsəydi, onda ölkənin bir çox azadlıqsevər adamları indiyə kimi həbsxanalarda əziyyət çəkərdilər...” [6].

Bu, Milli Hökumətin əzab çəkən insanlar üçün bir nicat qapısı olduğunu açıq göstərir. S.C.Pişəvəri ilə birlikdə 1945-46-cı illərdə Azərbaycana gələn mühacirlərin ölkənin ictimai-siyasi, elmi və mədəni həyatında iştirakı onların tariximizdə özünəməxsus yer tutmasına səbəb olmuşdur. Onlar bir tərəfdən milli azadlıq ideallarının daşıyıcısı, digər tərəfdən isə Azərbaycan SSR-in ictimai inkişafına töhfə verən fədakar ziyalılar olmuşlar.

Yalnız bunu demək kifayət edir ki, S.C.Pişəvərinin rəhbərliyi ilə qurulan Milli Hökumətin çox böyük məqsəd-məramları, plan və hədəfləri olmuşdur. Bunu onun

nitqlərində də görmək mümkündür: “Biz Azərbaycanın azad edilməsi ilə öz vəzifəmizi bitmiş hesab edə bilmərik. Bizim məqsədimiz İranın bütün xalqlarının azadlığı və onların xoşbəxtliyinin təmin edilməsidir...” [8, s.176].

Nəticə. S.C.Pişəvəri ilə birlikdə 1945-1946-cı illərdə Azərbaycana gələn mühacirlərin ölkənin ictimai-siyasi, elmi və mədəni həyatında iştirakı, onların tariximizdə özünəməxsus yer tutmasına səbəb olmuşdur. Onlar bir tərəfdən milli azadlıq ideallarının daşıyıcısı, digər tərəfdən isə Azərbaycan SSR-in ictimai inkişafına töhfə verən fədakar ziyalılar olmuşlar.

Bu mühacirlər özləri ilə yalnız acı sürgün xatirələrini deyil, həm də zəngin intellektual və ideoloji potensialı gətirmişdilər. Onların fəaliyyəti sayəsində *Cənubi Azərbaycan məsələsi ictimai şüurda canlı saxlanılmış, Azərbaycan ədəbiyyatı, elmi və mədəniyyəti yeni baxışlarla zənginləşdirilmiş, cəmiyyətin demokratikləşməsi və milli oyanış proseslərinə təkan verilmişdir.*

Bununla belə, onların üzləşdiyi repressiyalar, siyasi təqiblər və sosial maneələr həmin dövrün siyasi sisteminin dözümsüzlüyünü və qeyri-insani mexanizmlərini də açıq şəkildə göstərir. Bu ziyalıların bir çoxu həyatlarını və yaradıcı fəaliyyətlərini şəraitə uyğunlaşdırmaq məcburiyyətində qalmış, bəziləri isə tamamilə susdurulmuşdur.

Bu gün Azərbaycan tarixi elmi həmin dövrün araşdırılmasına daha obyektiv və şəfqətli yanaşmağa başlamışdır. Cənubi Azərbaycan mühacirliyinin öyrənilməsi təkcə keçmişə borcumuz deyil, həm də milli kimliyimizin mühüm parçasıdır.

Beləliklə, Pişəvəri hərəkətindən sonra Azərbaycana gələn mühacirlər yalnız tarixi hadisənin iştirakçıları deyil, həm də milli ruhun, mübarizliyin, mədəni dirçəlişin daşıyıcıları olaraq yaddaşlarda qalırlar. Onların irsi bu gün də aktualdır və gələcək nəsillər üçün bir örnək təşkil edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Aygün Attar. İran Türkləri. Fırat Üniversitesi “Ortadoğu Araştırmaları” dergisi, c: II, s::1, Ankara. Ocak 2004, 277 s.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İİSSA (Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi): f.1, siy. 89, iş 196, v.86
3. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi: f.1, siy. 89, iş 196, v.75
4. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi: f.1, siy. 89, iş 180, vv.68-70
5. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi f.1, siy. 67, iş 188, v.26
6. “Azərbaycan” qəzeti, 28.07.1946-cı il
7. <http://www.achiq.info/m.hukumet/pisheveri.adf%20L.pdf>
8. Həsənov H.M. Cənubi Azərbaycanda milli-demokratik hərəkət (1941-1946-cı illər). Bakı: “Elm”, 2004, 204 ş.
9. Xaqan Balayev. Azərbaycanın sosial-siyasi həyatında cənublu mühacirlərin iştirakı (1947-1991), Bakı: “Elm və təhsil”, 2018, 198 s.
10. Гасанлы Дж.П. ССРИ–Иран: Азербайджанский кризис и начало холодной войны. 1941-1946. Москва: Герои отечество, 2006, 560 стр.
11. S.C.Pişəvəri. İran Azərbaycanında demokratik hərəkət tarixi. Eser Ofset

Matbaacılık. Trabzon. 1947, 256 s.

12. S.C. Pişəvəri. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1984, 430 s.
13. “Karadeniz İncelemeleri” dergisi, Güz 2018; (25): 163-184

Goyarchin ABIDGIZI

THE ROLE OF IMMIGRANTS FROM SOUTHERN AZERBAIJAN IN THE SOCIO-POLITICAL LIFE OF AZERBAIJAN

S u m m a r y

As a result of the military operations carried out by the Shah's regime in Iran in late 1946, the National Government of Azerbaijan collapsed. Consequently, thousands of members of the Azerbaijan Democratic Party (ADP) and intellectuals who supported the National Government were forced to migrate to Soviet Azerbaijan in order to avoid political persecution and imprisonment. This wave of migration was not merely a political event, but also represented a historical stage that had a significant impact on the socio-political, scientific, and cultural life of the Azerbaijan SSR. The southern Azerbaijani immigrants who arrived in Azerbaijan together with S. C. Pishavari played a considerable role in the socio-political life of the country. They contributed not only as ordinary citizens but also by actively participating in various state and public structures, media and ideological institutions, as well as diaspora and propaganda activities. They served in important positions in science, education, literature, theater, music, and other fields, thereby contributing to the enrichment of national culture. Despite the hardships of the time, these southern immigrants preserved their national identity, influenced public opinion, and supported the survival of the national idea within the Azerbaijan SSR.

Гоярчинь АБИДГЫЗЫ

ПОЛОЖЕНИЕ ЭМИГРАНТОВ ИЗ ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Р е з ю м е

В результате военных операций, проводимых шахским режимом Ирана в конце 1946-го г., Азербайджанское Национальное Правительство потерпело крушение. Вследствие чего, тысяча членов АНП и представители интеллигенции, поддерживающие Национальное Правительство, вынуждены были эмигрировать в Советский Азербайджан, во избежание политических преследований и ареста. Эта волна эмиграции была не только политическим событием, но и представляла собой исторический период, оказавший огромное влияние на общественно-политическую, научную и культурную жизнь Азербайджанской ССР. Роль южных эмигрантов, прибывших вместе с С.Дж.Пишевари в Азербайджан, в общественно-политической жизни Азербайджана, была весьма значительна. Они не были простыми гражданами, а трудились в различных государственных и общественных структурах, участвовали в деятельности прессы и идеологических учреждений, а также принимали активное непосредственное участие в работе диаспоры и в агитации, занимали важные

посты в науке, в образовании, в литературе, в театре, в музыке и в других областях, внося свою лепту в обогащение национальной культуры. Невзирая на трудности времени, эмигранты с юга смогли сохранить свою идентичность и здесь, повлияли на общественное мнение, послужили на благо национальной идеи в Азербайджанской ССР.

UOT: 821.512.162

DOI

Aytən HÜSEYNOVA

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

ayten.mirqasimova@mail.ru

“MƏKTƏB” JURNALININ (1911-1920) AZƏRBAYCAN ELMİ-PEDAQOJİ FİKRİNDƏ VƏ MAARİFÇİLİK TARİXİNDƏ ROLU

Açar sözlər: Azərbaycan mətbuatı, XX əsr, “Məktəb” jurnalı, uşaq ədəbiyyatı, maarifçilik

Keywords: Azerbaijani press, 20th century, “The school” magazine, children’s literature, enlightenment

Ключевые слова: Азербайджанская печать, XX век, журнал “Мектеб”, детская литература, просветительство

Giriş. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı və mətbuatının formalaşmasında mühüm mərhələ kimi xarakterizə olunur. Uşaq ədəbiyyatının ədəbi prosesdəki rolu və mövqeyi təkcə bədii yaradıcılığın inkişafı baxımından deyil, həm də milli özünüdərk prosesinin, yeni nəslin formalaşması işinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. XX əsrin əvvəllərində, 1906-cı il aprel ayının 16-da uşaqlar üçün nəşr edilən “Dəbistan” jurnalı Azərbaycan uşaq mətbuatının təşəkkülündə mühüm mərhələ təşkil etmişdir. Elə jurnalın adı da fars sözü olub “ibtidai məktəb, mədrəsə” anlamını ifadə etməklə, onun maarifçilik istiqamətini öncədən müəyyənləşdirirdi. Nəşri 1908-ci il martın 10-dək davam etmiş jurnalın çap olunmasında dövrün tanınmış maarifçiləri – Mirzə Ələkbər Sabir, Firidun bəy Köçərli, Abbas Səhhət, Nəriman Nərimanov və başqaları iştirak etmişlər. Onlar məktəblilər, uşaqlar üçün elmi-didaktik, uşaqları düz yola sövq edən müxtəlif mövzulu məqalələr çap etdirmişlər. Bunlar uşaq aləminə, məktəbli təfəkkürünə, gənc nəslin psixologiyasına bələd olan ziyalılar idilər.

Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai fikir tarixində elmi maarifçilik və mədəni dirçəliş dövrü kimi səciyyələndirilir. Bu dövrdə məktəblilər üçün nəzərdə tutulmuş digər mühüm nəşr “Məktəb” jurnalı olmuşdur. Uşaq ədəbiyyatı cərəyanında “Məktəb” jurnalı öz mövqeyi və mütərəqqi ideyaları ilə seçilir. Jurnal yalnız uşaqlara yox, həm də müəllimlərə, valideynlərə və ziyalılara ünvanlanmış elmi-pedaqoji platforma kimi fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan mətbuat tarixində mühüm yerlərdən birini tutan “Məktəb” jurnalı öz dövründə maarifçi ideyaların yayılmasına, pedaqoji fikrin formalaşmasına və milli təhsil sisteminin inkişafına ciddi təsir göstərmişdir.

Jurnalın nəşr məqsədi və məzmunu. Bakıda əski Azərbaycan əlifbası ilə çap olunan “Məktəb” jurnalının ilk nömrəsi 1911-ci il noyabr ayının 29-da çıxmışdı. 95 nömrəsi işıq üzü görmüş jurnal 1920-ci il martın 21-dək buraxılmışdı. İki həftədə bir dəfə işıq üzü görün “Məktəb” jurnalında həm kiçik, həm də böyük uşaqlar üçün məqalələr çap olunurdu. Jurnalın fəaliyyətində Azərbaycanın tanınmış ictimai xadimləri, yazıçı və sənət adamlarından Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyov, Abdulla Şaiq, Hüseyn Cavid, Abbas Səhhət, Süleyman Sani Axundov, Abdulla Şaiq, Əli Nəzmi, Şəfiqə Əfəndizadə kimi böyük şəxsiyyətlərin xüsusi rolu olmuşdur.

Həmçinin, burada Həsən bəy Zərdabi ideyalarının davamçıları olan bir çox müəlliflərin də yazılarına rast gəlinir. Əliqulu Qəmküsar, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseyinzadə, Məmməd Tağı Sidqi, Səttərxan Ziya, Ağəli Qasimov, İslam bəy Qəbulov, Rəşid bəy Əfəndizadə kimi müəlliflərin yazılarında təhsildə islahat, xalq məktəblərinin yaranması, qızların təhsili, xalq arasında oxu mədəniyyətinin yayılması kimi mühüm məsələlərə toxunulurdu. Onlardan hər biri jurnalın müxtəlif sahələr üzrə ideya-məzmun istiqamətinin zənginləşməsinə və elmi dəyərinin artmasına töhfə vermişdir.

Jurnalın səhifələrində təkcə yerli müəlliflərin deyil, həm də Qərb və Şərq ədəbiyyatının klassik nümayəndələrindən – Hafiz, Sədi, eləcə də rus ədəbiyyatından L.Tolstoy, A.Puşkin, N.Qoqol, İ.Turgenev, İ.Krıllov, həmçinin, Aristotel, Platon, Sokrat, Firdovsi kimi dünya ədəbiyyatı və təfəkkür tarixində tanınmış simalarından da nümunələr vardır.

Əsasən uşaq oxucularının elmi və əxlaqi tərbiyəsi məqsədi ilə tərtib olunan jurnalda hekayə və məqalələrə, didaktik materiallara, riyazi məsələlərə, atalar sözlərinə, lətifələrə, yazı dərslərinə, tapmacalara, uşaqların təfəkkürünün inkişafına və ana dili imkanlarının genişlənməsinə xidmət edən izahlı lüğətlərə, demək olar ki, hər nömrədə yer verilmişdir.

Jurnalın redaktoru dövrünün maarifçi ziyalılarının biri kimi tanınmış, pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı, publisistik yazılarla da çıxış edən Qafur Rəşad Mirzəzadə olmuşdur. Redaktor kimi Qafur bəy jurnalın ideya-məzmun xəttinin formalaşmasına rəhbərlik etmiş, onun həm elmi-pedaqoji, həm də milli-ideoloji istiqamətdə inkişafını təmin etmişdir. Jurnal vasitəsilə o, uşaq tərbiyəsi, müəllim hazırlığı, ana dilində təhsil və yeni üsullu məktəblərin təşviqi kimi məsələləri önə çəkmiş, dövrün bir çox maarifçi yazarlarını jurnal ətrafında birləşdirməyə nail olmuşdur.

Jurnalın ilk nömrəsində redaksiya heyəti tərəfindən təqdim olunan giriş hissəsi jurnalın ideoloji xəttini və nəşrin əsas istiqamətini aydın şəkildə ifadə edir. “İdarədən” başlığı altında yazılan girişdə qeyd olunur:

“Şükr olsun ki, bu axırncı illərdə məktəblər artır. Camaatda az da olsa bir vaxt, bir ehtiyac hissi oyanır. Məktəblər artdıqca ehtiyaclarımız da meydana çıxır. O cümlədən, bu gün ən möhtac olduğumuz şeylərdən biri də uşaqlara məxsus bir məcmuə olduğu şübhəsizdir” [3, s.2]. Daha sonra qeyd edilir ki, *“Bizim bu “Məktəb”i nəşr etməkdə məqsədimiz məktəb şagirdlərinin irəliləmələrinə acizənə bir xidmətdir”* [3, s.2].

Bu ifadələrdən də aydın görünür ki, jurnalın təsisçiləri dövrün ictimai tələbatını və maarifləndirmə ehtiyacını dərindən anlayaraq məktəblilər, uşaqlar üçün milli və pedaqoji məzmunlu bir nəşrin zəruriliyini önə çəkmişlər.

XIX-XX yüzilliklərin qovuşağında uşaq ədəbiyyatımızın yüksəlişinə həm ədəbi-nəzəri, həm də əməli mənada əvəzolunmaz xidmətlər göstərən zəka sahiblərindən biri ictimai-siyasi xadim, yazıçı, publisist, həkim Nəriman Nərimanovdur. Gənc nəslin mənəvi və fikri inkişafı onu ən çox narahat edən məsələlərdən idi. Əslində “Məktəb” jurnalının yaranmasının ilk təşəbbüskarı elə Nəriman Nərimanov olmuşdur. O, 1900-cü il dekabr ayının 4-də Peterburqa, Mətbuat işləri üzrə Baş idarəyə göndərdiyi müraciətnaməsində “Məktəb” adlı elmi-pedaqoji məzmunlu aylıq jurnalı dərc etmək niyyətində olduğunu bildirir. Teymur Əhmədovun “Nəriman Nərimanovun yaradıcılıq yolu” adlı kitabında qeyd olunur ki, *“Nəriman Nərimanov tərəqqipərvər gənc ziyalıları “Məktəb” jurnalı ətrafında toplamaq, onları qabaqcıl pedaqoji təlim-tərbiyə*

üsulu, bilik və təcrübə ilə silahlandırmaq istəyirdi. O bildirir ki, *ancaq bu yolla dini məktəb və mədrəsələrin avam kütlələrə böyük təsirini azaltmaq mümkündür*” [1, s.41]. Lakin yazıçının bu arzusu həyata keçmir. Buna baxmayaraq, 1911-ci ildə təsis olunan “Məktəb” jurnalında onun doktor Nəriman imzası ilə yazıları çap olunmağa başlayır. Elə ilk nömrədə “Əziz balalar!” başlığı altında uşaqlara müraciəti bunun əsl sübutudur:

“Əziz balalar! Nə yaxşı vaxtda siz dünyaya gəlmişsiniz! Sizin bizdən xoşbəxt olmağınıza heç şəkk yoxdur. Biz anadan təvəllüd tapıb da bu mərtəbəyə yerləş etməkdə böyük zəhmətlərə, ağır məşəqqətlərə mübtəla olduq. Dərin uçurum dərələri keçib uca dağları aşarkən həyatımız hər gün, hər saat və hər dəqiqə təhlükədə bulunub məqsədimizə çatmamış həlak olmağımızı düşünürdük” [3, s.2]. Yazıçı burada uşaqlara ətraflı şəkildə öz dövrünün çətinliklərindən bəhs edir. Daha sonra qeyd edilir:

“Hazırda ata-analarımız balalarını oxutmaqda, qızlarımız, yəni gələcək analarımız tərbiyə almaqda, üsuli-cədid məktəblərimiz günbəgün artmaqda, milli qəzetlərimiz tərəqqidə bulunarkən sizin öhdənizə qalan bircə oxumaq, elm, təhsil etmək deyilmi? Bizim qüvvətimizin yarısı müharibələrdə sərf olundu, sizin qüvvətiniz isə bütün təhsil, elmə sərf olunacaqdır” [3, s.3].

Jurnalın 1911-ci ildə nəşr olunan 2-ci nömrəsində isə Nəriman Nərimanovun təhsilin vacib olduğu kimi, sağlamlığın da vacibliyindən söz açan məqaləsi çap olunub:

“Əziz balalar! Elm və fənlərin təhsilinə diqqət etdiyiniz kimi, bəndənizin salamat olmağına da diqqət etməyiniz gərəkdir!” [4, s.21].

1-ci nömrədə Nəriman Nərimanovun uşaqlara müraciətindən sonra Əli Ələvinin “Çalışalım” adlı maarifpərvər ruhlu şeirində heyvanlardan misal gətirilərək əməksevərlik, insanlıq dəyərləri və zəhmətə təşviq kimi fikirlər vurğulanır:

Arı gəzər, çiçək əmər,
Quşlar uçar, bir yem arar,
Orman rəngdən-rəngə girər,
Hər tərəfdə çalışmaq var [3, s.3].

Bu poetik nümunədə maarifin yalnız oxumaqdan ibarət olmadığı, eyni zamanda, əmək və məsuliyyət dəyərləri ilə uzlaşdırılmalı olduğu aşlınır.

Tənbəllikdən sakınalım,
Çalışmanın zamanıdır.
İnsanlığa takınalım,
İş insanın bir canıdır [3, s.3].

XX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının formalaşmasında və inkişafında mühüm rol oynamış yazıçılardan biri də Abbas Səhhət olmuşdur. O, məktəblilər, uşaqlar üçün qələmə aldığı bədii əsərlərin ilkin nəşrini uşaq mətbuatı vasitəsilə təqdim etmiş və bu sahənin təşəkkül tapmasında əhəmiyyətli xidmətlər göstərmişdir. 1911-15-ci illər ərzində “Məktəb” jurnalının səhifələrində onun həm orijinal, həm də tərcümə əsərləri çap olunmuşdur. Şairin bədii-poetik yaradıcılığı əsasən maarifçi ruhlu, tərbiyəvi və əxlaqi dəyərlərin təbliğinə yönəlmişdir. “İlk bahar” [1912, №9], “İki dana” [1912, №21], “İki uşaq” [1912, №11], “Köç” [1912, №13], “Oğlum üçün” [1912, №5], “Sabir” [1912, №16], “Ana və bala” [1912, №14], “Aşpaz və pişik” [1913, №7], “Bir məktəbdə imtahan” [1913, №9], “Vətən” [1914, №2] adlı şeirləri, “Cəhalət səmərəsi,

yaxud bir yetimin xoşbəxtliyi” [1912, №13-15] pyesi, həmçinin, rus şairi İvan Nikitindən və Aleksandr Sergeyeviç Puşkindən etdiyi tərcümələr bu qəbildəndir.

İvan Nikitindən tərcümə etdiyi “Uşaqlıq xatirəsi” şeiri jurnalın 1911-ci ildə nəşr olunan 1-ci nömrəsində çap olunmuşdur. Bu şeirdə uşaqlıq dövrünün mənəvi-psixoloji təəssüratları poetik dillə ifadə olunur:

Nə yaxşıdır uşaqlığın halları,
Nə gözəldir uşaqlıq xəyalları,
Yada gəlir ağlamağım, şadlığım
Bu dünyanın qəmindən azadlığım [3, s.6].

Daha sonra Puşkindən tərcümə etdiyi “Qış” şeiri 1911-ci ildə jurnalın 2-ci nömrəsində nəşr edilmişdir. Həmin poetik nümunədə isə təbiətin dəyişkənliyinə və mövsümün təsvirinə klassik poetik ifadələrlə yanaşılır.

Budur, şimal yeli qopub guvuldar,
Sürükləyib bulutları vıyıldar.
Budur, yenə qış necə ki var gəlir,
Şaxta gəlir, soyuq gəlir, qar gəlir! [4, s.23]

Bu tərcümələr Abbas Səhhətin təkcə orijinal yaradıcılıq fəaliyyəti ilə deyil, həm də dünya ədəbiyyatının klassik nümunələrini Azərbaycan dilində uşaq auditoriyasına çatdırmaq sahəsində də böyük uğur qazandığını göstərir.

Jurnalda yazıları müntəzəm şəkildə çap olunan müəlliflər arasında Hüseyn Cavid və Məmmədli Sidqi xüsusi yer tutur. Hüseyn Cavidin “İlk bahar” [1912, №11], “Bir qız” [1912, №13], “İsmayıl bəy” [1914, №15] kimi şeirlərində pedaqoji və maarifçi dəyərlər vəhdətdə verilir. Onun 1912-ci il 11-ci nömrədə çap olunmuş “İlk bahar” adlı şeirində baharın gəlişi, təbiətin oyanışı, insan qəlbində ümid və sevinc hissələrinin baş qaldırması poetik dillə təqdim olunur.

Bahar, bahar, başlayınca ilk bahar,
Güllər, çiçəklər gülər, quşlar oynar.
Göyün atyun saçlı qızı nur saçar,
İnsanların tutqun könlünü açar [8, s.162].

Şeirinin obrazlı dili, simvolik strukturu və emosional təsir gücü uşaqlarda təbiətə, gözəlliyə maraq oyatmaqla yanaşı, zərif estetik tərbiyəyə də xidmət edir. Həmçinin, şeirin ahəngi və obrazlı dili onu uşaqlar üçün asan qavranılan və yaddaqalan mətnə çevirir.

Məhəmməd Sidqinin imzası ilə yayımlanmış “Məktəbə gec gələn şagird” [1914, №4] “Bədnəfs uşaq” [1914, №11], “Çalışqan məktəb şagirdi dilindən” [1914, №13], “Dərsə həvəsi olmayan şagird” [1914, №15], “Bu da bir pis şagird” [1914, №16], “Mütaliə sevən Əhməd” [1914, №19], “Cümə günləri” [1915, №1] kimi hekayələr isə məktəblilərdə məsuliyyət hissəsinin formalaşması, dərsə davamiyyətin artırılması və əxlaqi keyfiyyətlər aşılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçilik hərəkatının genişlənməsi ilə paralel olaraq milli məktəb və təhsil sisteminin formalaşmasına böyük töhfələr vermiş

ziyalılardan biri də Abdulla Sur olmuşdur. Əsl adı Abdulla Tofiq Gəncəli olan müəllif həm publisist, həm müəllim, həm də yeni maarifçi ideyalarının təbliğatçısı kimi tanınmışdır. O, “Məktəb” jurnalında uşaqların tərbiyəsi, məktəb həyatı, valideyn məsuliyyəti və müəllim-şagird münasibətləri mövzularında silsilə yazılarla çıxış etmişdir.

Abdulla Surun pedaqoji baxışları əsasən Avropa və Amerika təhsil modellərinə əsaslanır. O, yeni tipli məktəblərin açılmasını və təhsilin sistemləşdirilməsini vacib sayırdı. Onun jurnalda çap olunan “Əski, yeni atalar” məqaləsində tarix boyu uşaq-valideyn münasibətlərinə nəzər salınır və illərlə ataların necə dəyişməsindən söhbət açılır. O, zaman keçdikcə təkə tarixin deyil, insanın özünün, valideynlik hisslərinin, tərbiyə prinsiplərinin necə formalaşdığı fikirlərini irəli sürür.

“Hər gün küçələrdə görürük. Bir para uşaqlar olur ki, əskilər kirlər içində ortalıqda fırlanırlar. Bir qarnı tox, bir qarnı ac gəzib dururlar. Gündüzlər küçədə-bacada dolaşır, dilənirlər. Gecələr o bucaqda, bu bucaqda quru yeri döşək, qaranlıq yorğan edib yatırırlar” [3, s.7].

Müəllif küçələrdə baxımsız və nəzarətsiz şəkildə dolaşan uşaqların simasında atalıq və valideynlik məsuliyyətinin zəifliyini ifşa edir. O, atalıq etməyin bir bilgi olduğunu vurğulayır.

“Atalıq bir bilgidir. Bunu bilən millət bəxtiyardır. Bu bilgiyi bilməyənlər ağ gün üzü görməzlər. Əfsuslar olsun ki, bu bilgiyi insanlar bir çox acı təcrübələrdən sonra öyrəndilər. Doğru demişlər. Başımıza gələ-gələ başmaqçı oluruq” [3, s.7].

Bu məqalədə keçmişdə övladına baxmayan atalar indiki atalarla müqayisə olunur. Cəmiyyətin bəzi təbəqələrində ailəyə, xüsusilə də ata obrazına münasibətdə müşahidə olunan laqeydliyin doğurduğu fəsadlar əks olunur. Müəllif yazır: *“Öylə günlər var imiş ki, atalar uşaqlarını qara pula və ya bir parça dəriyə satarmışlar”* [3, s.7].

Daha sonrakı illərdə jurnalda çap olunan “Hər gün küçələrdə görürük” [1912, №1], “Uşaqlar klubu” [1912, №5], “Ərəb dili məktəblərinin halı” [1912, №3] kimi yazılar Abdulla Surun maarifçilik ideyalarını əks etdirən mühüm publisistik nümunələrdir.

Ümumiyyətlə, Abdulla Sur yaradıcılığı boyu dövrün tələblərinə cavab verən yeni tipli məktəblərin təşkili və inkişaf etdirilməsini dəstəkləyir. O, xüsusilə Amerika təhsil sisteminin təcrübəsinə əsaslanaraq, milli təhsil modelinin təkmilləşdirilməsi üçün oradan bəhrələnməyin zəruriliyini vurğulayır. Onun 1912-ci ildə “Məktəb” jurnalında dərc olunan “Məktəblilər andı” adlı yazısında müəllif məktəblərdə mənəvi tərbiyənin vacibliyini xüsusi vurğulayıb və bu prosesi şagirdlərin formalaşmasında əsas amil kimi dəyərləndirir. Müəllifin fikrincə, bu istiqamətdə Amerika məktəblərinin nümunəvi təcrübəsindən faydalanmaq məqsədəuyğundur. Amerikada məktəbə gedən hər bir uşağın bu andı içməyinin vacibliyindən danışılır. And mətnində əsasən məktəbli şagirdlər ağaclara və çiçəklərə zərər verməyəcəklərinə, döşəmələrə və küçələrə kağız qırıntılarını, yemək artıqlarını və digər tullantıları atmayacaqlarına, divarlarda yazı yazmayacaqlarına və onları cızmayacaqlarına, heyvanlara mərhəmətli və qayğıkeş davranacaqlarına, onları sevib, rəhm edəcəklərinə, hər kəsə hörmətlə yanaşacaqlarına, vətəninə sevib, düzgün övlad olacaqlarına görə and içirlər.

Jurnalda uşaqların intellektual və yaradıcı inkişafına xidmət edən müxtəlif rubrikalar təqdim edilirdi. Burada “Yazı dərsi” başlıqlı bölmə xüsusi diqqət çəkir.

Məqsəd şagirdlərin yazılı ifadə bacarığını artırmaq, onların bədii-estetik düşüncə tərzini inkişaf etdirmək və ədəbi yaradıcılığa meylini gücləndirmək idi.

Məsələn, jurnalın 1915-ci ildə çap olunan 1-ci nömrəsində “Yazı dərsi” rubrikasında belə bir tapşırıq verilmişdir:

“Mərhum şairimiz Sabirin uşaqlara məxsus dediyi şeirlərdən xoşunuza gələnlərinin birini yazınız!

Ətxar (xəbərdarlıq)! Yazı dərşini kim yaxşı yazarsa, onun adı ilə yazısını dərc edəcəyik.

Məsələnə vərəqəmizdə dürüst həll edib, yazı dərşini də yazanlardan qore ilə (püşk atmaqla) birinciyə üç aylıq məcmuə, ikinciyə şəkilli kitab, onuncuya qədər kartpostal və qalanlarına məcmuə veriləcəkdir” [15, s.14].

Bu təcrübə şagirdlərin yazıya marağını artırmaqla yanaşı, onları yaradıcı rəqabət mühitinə cəlb etmək məqsədi daşıyırdı.

Jurnalın 1915-ci ildə çap olunan 10-cu nömrəsində “Yazı dərşini” rubrikasında şagirdlərdən müəyyən mövzular ətrafında yazı yazmaq və el deyimlərini araşdırmaq tələb edilir.

“Orucluqda oxunan el sözlərindən bildiyinizi yazınız. Misal:

Orucun on beşinə
Gəldik sizə
Qazanın qazmacığın
Veriniz bizə...

Məsələnə vərəqəmizdə dürüst həll edib yazı dərşini də yazanlardan qore ilə birinciyə gözəl bir şəkil, ikinciyə kitabça, onuncuya qədər kartpostal və qalanlarına məcmuə veriləcəkdir” [18, s.159].

Burada həm xalq ədəbiyyatı elementlərinə yer verilir, həm də uşaqların məişət və dini ayinlər haqqında məlumatlarının genişləndirilməsi hədəflənirdi. Və jurnalın digər nömrələrində verilən tapşırıqları düzgün həll edənlərin ad, soyadları və qazandıqları hədiyyələr qeyd olunurdu.

Şagirdlərin aktivliyini artırmaq və onlarda dilə, sözə maraq oyatmaq məqsədi ilə jurnalda tapmacalar, məsəllər, hikmətli kəlamlar və xalq yaradıcılığı nümunələri çap olunurdu. Jurnalın müxtəlif nömrələrində yer alan tapmacalar oxucular üçün həm əyləncəli, həm də maarifləndirici xarakter daşıyırdı. Tapmacaların cavablarını düzgün yazan şagirdlərə püşk atmaqla müxtəlif mükafatlar təqdim edilirdi. Bu yanaşma uşaqların diqqətini cəlb etmək və onların fəal iştirakını təmin etmək məqsədi daşıyırdı.

“Uzaq-uzaq yollardan
Bir əcaib quş gəlir,
Qirmə badam dilləri,
Söylədikcə xoş gəlir.

Bu tapmacaların cavabını dürüst tapıb idarəmizə göndərənlərdən qore ilə birinə gözəl bir şəkil veriləcəkdir” [20, s.190].

Jurnalın, demək olar ki, bütün nömrələrində tapmacalar çap olunub.

1. Bir quyu var,
İçində yılan var,
Ağzında mərcan var (cavab: lampa) [16, s.94].
2. Uçur, quş deyil,
Ulayır, heyvan deyil (külək) [17, s.106].

Jurnalda, həmçinin, nəsihətəedici və əxlaqi tərbiyə xarakterli hikmətli sözlərə də yer verilirdi. Misal olaraq: 1. Zaman axıb gedir, amma hər işini qurtarıb gedir. 2. Hər kəsin xeyir və şəri axırda özünə qayıdar. 3. Bu gün mənə olunan xeyir sabahın səadətini təşkil edir. 4. Uzun müddət vəd eləməkdən dərhal rədd eləmək yaxşıdır [17, s.99].

Qeyd etmək lazımdır ki, dövrün uşaq jurnalları təkcə maarifçi missiyası daşımır, həm də milli mənəvi tərbiyə sisteminin bir hissəsi kimi çıxış edirdi. Yazı dərsi, tapmaca və məsəllər, riyazi məsələlər, aforizmlər, lətifələr və digər rubrikalar vasitəsilə müəlliflər XX əsrin əvvəllərindəki həm pedaqoji təlimin, həm də milli mədəniyyətin inkişaf xəttini göstərirdilər.

“Məktəb” elmi-pedaqoji jurnalından seçmələr. Müasir dövrdə müstəqilliyini bərpa etmiş cəmiyyətimizin taleyi bugünkü gənc nəslin əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri, təlim-tərbiyəsi ilə bağlıdır. Bu səbəbdən elmi-pedaqoji jurnalların yenidən araşdırılması və elmi dövriyyəyə gətirilməsi çox əhəmiyyətli və zəruri məsələlərdəndir. Məktəblilər, uşaqlar, yeniyetmələr üçün nəşr olunan dövrü mətbuat bir sıra tələblərə cavab verməli, bədiiliyi, inandırıcılığı, sadə dildə olması ilə fərqlənməlidir. Ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə nəşr olunmuş “Məktəb” jurnalı uzunömürlü fəaliyyətinə baxmayaraq, zaman keçdikcə unudulmağa başlamışdır. Lakin son zamanlar mədəni və elmi irsin yenidən tədqiqi və cəmiyyətə təqdim olunması istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılır.

İllər keçsə də, “Məktəb” elmi-pedaqoji jurnalı öz aktuallığını itirmir. 1920-40-cı illər aralığında görkəmli yazıçımız Mir Cəlal Paşayevin İçəri şəhərdə yaşadığı ev 2017-ci ildə oğlu Arif Paşayevin təşəbbüsü ilə təmir olunub və “Ədibin evi” Ədəbiyyata Dəstək Fondu kimi fəaliyyətə başlayıb. Hal-hazırda ADA Universitetinin rektoru Hafiz Paşayevin dəstəyi ilə bu ev muzeydə bir sıra tədbirlər, layihələr həyata keçirilir. Belə gözəl layihələrdən biri də 2025-ci ildə “Məktəb” jurnalından (1911-1920) seçmələr” adlı kitabın nəşr olunmasıdır.

Layihənin rəhbəri və ön sözün müəllifi “Ədibin evi” Ədəbiyyata Dəstək Fondunun icraçı direktoru Şəfəq Mehrəliyeva, kitabın redaktoru filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Şəhla Abdullayevadır. Kitabda müxtəlif illərdə “Məktəb” jurnalında dərc olunan 36 hekayə və şeir transliterasiya edilərək yenidən çap olunmuşdur. Kitab 11 iyun 2025-ci ildə Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində Milli mətbuatımızın 150 illiyinə həsr olunmuş “Millət “Əkinçi”liyinin davam edən ənənələri” mövzusunda elmi sessiyada ictimaiyyətə təqdim olundu.

Nəticə etibarlı ilə “Məktəb” jurnalının transliterasiya edilərək yenidən nəşr olunması, yalnız bir mətbu nümunəsinin bərpası deyil, həm də Azərbaycan elmi və maarifçilik irsinin müasir dövrdə davam etdirilməsi baxımından mühüm elmi və mədəni hadisədir. Bu təşəbbüs milli kimliyin, pedaqoji dəyərlərin və elmi mirasın qorunub gələcək nəsillərə ötürülməsi istiqamətində mühüm bir iş kimi qiymətləndirilə bilər. Kitabda Ağaəli Qasimov, Rəşid bəy Əfəndizadə, Rza Zaki, Əli Yusifzadə, İbrahim bəy Musabəyov, Ağabəy İsrəfilbəyov, Əli Məşan, Seyid Həsən Hüseynzadə

kimi müəlliflərin məqalələri, Türkiyədə çap olunan “Ətfal” və “Çocuk dünyası” məcmuəsindən nümunələr də transliterasiya edilərək nəşr olunmuşdur.

Bu nəşrdə çap olunan ilk hekayə Ağəli Qasımova məxsus olan “Balaca hekayə” adlanır. Burada Hacı Qasım kişi və qara qulun dili ilə uşaqlara insanların öz nemətlərinə qane olmayıb tamahkarlıq etməsindən, özgəsinin malına, nemətinə göz dikib, həris olanın sonunun heç də yaxşı olmamasından danışılır.

“Məktəb məhəbbəti”, “Ata və oğul”, “Qoca baba ilə məktəb uşağının söhbəti”, “Xədicənin həmiyyəti”, “Məktəbə gedirəm”, “Əhməd” kimi hekayələrdə uşaqlara tədrisin necə vacib olduğunu kiçik qəhrəmanların dilindən sadə, anlaşılıqlı dildə izah edirlər. “Məktəb məhəbbəti” hekayəsində balaca Aslanın məktəbə getmək həvəsindən, lakin kasıbçılığı ucbatından məktəbə gedə bilməməsindən söhbət gedir. Müəllif uşaqlara Aslanın dilindən oxumağın əhəmiyyətini, məktəbi sevməyi başa salır. “Qoca baba ilə məktəb uşağının söhbəti” hekayəsində məktəblərdə əxlaq məsələləri önə çəkilir.

Bu məcmuədə yer alan bir sıra hekayə və şeirlər isə heyvanların dili ilə uşaqlara vicdanlı olmağı, başqasını incitməməyi, aldatmamağı öyrətmək məqsədi daşıyır. “Sərçə və ilan”, “İki siçan”, “Kiçik hekayə”, “Hiyləgər tülkü”, “Quzum”, “İlan və zəli” kimi hekayə və şeirləri bu qəbildəndir. “Sərçə və ilan” hekayəsində heyvanların dilindən başqasına zülm etməyin aqibəti təsvir edilir və hekayənin sonunda qeyd olunur ki, “Fəqir (aciz) və miskinlərə (çarəsizlərə) zülm edənlər axırda özlərindən güclünün əlində həlak olurlar” [23, s.31].

Kitabda dərc olunmuş ədəbi nümunələr arasında yer alan və 30 yanvar 1913-cü il tarixində jurnalın ikinci nömrəsində nəşr edilən Əli Yusifzadəyə məxsus “Vətənim” şeirində müəllifin vətənə sarsılmaz sevgisi və sədaqəti poetik ifadələrlə təsvir olunur:

Vətənim, valideyi-möhtərəməm!
Səni bir ləhzə fəramuş edəməm!
Unudarsa Vətənin bir kəs əgər,
Həqq yanında o, böyük cürm eylər [23, s.32].

Kitabda, həmçinin, qızlarımızın maariflənməsi, oxuması, təhsil alması, ictimai həyatda fəal iştirakı ilə bağlı hekayə və şeirlər vardır. “Ata və oğul” hekayəsi, “Mərhəmətli ata”, “Qızlarımıza nəsihət” kimi şeirlər bu qəbildəndir.

“Ata və oğul” hekayəsində məktəbin oğlan və ya qız fərq etmədən hər kəs üçün vacib olmasından söhbət gedir. Burada məmləkətin və millətin tərəqqisinin yalnız kişilərin əlində yox, xanımların da o tərəqqiyə qoşulmasının vacibliyindən danışılır.

“Qızlarımıza nəsihət” şeirində isə oğlan və qız övladının bərabər hüquqlara malik olduğu, qızların təhsildən kənar qalmasının gələcək nəslin də savadsız yetişməsinə səbəb olacağı əsas ideya kimi irəli sürülür. Şeirdə vurğulanır ki, gələcək nəsillərin savadlı və bilikli yetişməsi üçün qadınların təhsilli olması həyatı əhəmiyyət daşıyır.

Verməsə mərifət qıza atası,
Qurtararmı vəbalıdan yaxası?
Ömrü olduqca qız avam qalacaq,
Bu avam da... avam uşaq doğacaq [23, s.47].

Beləliklə, bu kimi ədəbi nümunələr XX əsrin əvvəllərində maarifçilik ideyalarının cəmiyyətə aşılmasında mühüm rol oynamışdır. “Məktəb” jurnalının tədqiq edilməsi müasir dövrdə bir neçə baxımdan xüsusi aktuallıq daşıyır. Hazırda təhsil sahəsində gedən qloballaşma, tədrisin milli-mədəni dəyərlər üzərində qurulmasının zərurəti və uşaqlarda vətəndaşlıq şüurunun formalaşması bu kimi tarixi mənbələrin yenidən araşdırılmasını vacib edir. “Məktəb” jurnalında yer alan metodik tövsiyələr, didaktik mətnlər və mənəvi dəyərlərə əsaslanan tərbiyə modeli təhsil sisteminin milli-mənəvi zəmin üzərində qurulmasına mühüm örnək ola bilər.

Nəticə. Nəticə olaraq söyləmək olar ki, XX əsrin əvvəllərində yeni üsullu məktəblərin açılması, yeni dərslərin yaradılması təxirəsalınmaz bir məsələ kimi qarşıya qoyulmuşdur. “Dəbistan”, “Məktəb” jurnallarının məqsədi məktəblilərin zehni inkişafına istiqamət vermək, onların təlim-tərbiyəsinə, doğma torpağa, vətənə, xalqa məhəbbət ruhunda tərbiyə etməkdir.

Jurnalın əsas məqsədi yalnız bilik vermək deyil, eyni zamanda, milli mənəvi dəyərlərə əsaslanan vətəndaş yetişdirmək idi. Onun səhifələrində təqdim olunan materiallar uşaqlar üçün anlaşılacaq və maarifləndirici olmaqla bərabər, müəllimlər və valideynlər üçün də faydalı tədris və tərbiyə vasitəsi rolunu oynayır. Onun fəaliyyətində dövrün tanınmış maarifçilərinin iştirakı, məqalələrin keyfiyyəti və rubrikaların məzmun zənginliyi jurnalın əhatə dairəsini genişləndirmişdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Əhmədov, Teymur. Nəriman Nərimanovun yaradıcılıq yolu. Bakı: Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya mərkəzi. 2005, 384 s.
2. Həşimli, Hüseyn. Naxçıvanlı yazıçılar və “Məktəb” jurnalı. Bakı: “Elm və təhsil”, 2019
3. “Məktəb” jurnalı. 1911, №1
4. “Məktəb” jurnalı. 1911, №2
5. “Məktəb” jurnalı. 1912, №1
6. “Məktəb” jurnalı. 1912, №3
7. “Məktəb” jurnalı. 1912, №5
8. “Məktəb” jurnalı. 1912, №11
9. “Məktəb” jurnalı. 1912, №13
10. “Məktəb” jurnalı. 1914, №4
11. “Məktəb” jurnalı. 1914, №11
12. “Məktəb” jurnalı. 1914, №13
13. “Məktəb” jurnalı. 1914, №15
14. “Məktəb” jurnalı. 1914, №16
15. “Məktəb” jurnalı. 1915, №1
16. “Məktəb” jurnalı. 1915, №6
17. “Məktəb” jurnalı. 1915, №7
18. “Məktəb” jurnalı. 1915, №10
19. “Məktəb” jurnalı. 1915, №11
20. “Məktəb” jurnalı. 1915, №12
21. “Məktəb” jurnalı. 1915, №13
22. “Məktəb” jurnalı. 1915, №14

23. “Məktəb” jurnalından (1911-1920) seçmələr. Bakı: TEAS Press Nəşriyyat Evi. 112 s.
24. Qasimov Cəlal. Abdulla Surun həyat və yaradıcılığı. Bakı: “Təhsil”, 2004, 136 s.

Aytan HUSEYNOVA

**THE ROLE OF THE “MEKTEB” JOURNAL IN THE HISTORY OF
AZERBAIJANI SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL THOUGHT AND
ENLIGHTENMENT (1911–1920)**

S u m m a r y

This article provides a systematic analysis of the scientific-pedagogical and social significance of the “Mekteb” journal, which occupied a prominent place in the history of Azerbaijani press at the beginning of the 20th century. The journal published between 1911 and 1920, played an invaluable role in advancing national enlightenment ideas and in the education of children. Its main purpose was not only to educate young readers but also to raise awareness among teachers and parents. The article thoroughly examines the journal’s structure, its thematic orientation, and editorial board.

The majority of the articles and stories published in the journal emphasize the importance of science and education, advocating the idea that the establishment of new-method schools had a significant impact on the moral and intellectual formation of the younger generation.

The journal contained a wide range of poetic and prose works, moral teachings, proverbs, sayings, anecdotes, riddles, and writing lessons. It also published the works of eminent enlightenment figures of the time such as Mirza Alakbar Sabir, Nariman Narimanov, Mirza Fatali Akhundov, Abdulla Shaig, Husein Javid, Abdulla Sur, and Suleyman Sani Akhundov, thereby serving the cause of national self-awareness and cultural revival.

The journal also devoted considerable attention to translated literature.

The political and economic hardships of the time, the fall of the Republic, and the establishment of Soviet power eventually led to the suspension of its publication.

However, despite the passage of years, selected articles from the journal have been transliterated and republished, preserving its relevance.

As one of the longest-running periodicals in the history of Azerbaijani children's press, the journal served as a model and guiding framework for subsequent publications.

Аймен ГУСЕЙНОВА

**РОЛЬ ЖУРНАЛА "МЕКТЕБ" (ШКОЛА) В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ИДЕИ И ИСТОРИИ ПРОСВЕЩЕНИЯ
(1911-1920)**

Резюме

В этой статье последовательно исследуется научно-педагогическое и общественное значение журнала "Мектеб", который занимал важное место в истории азербайджанской печати в начале XX века. Этот журнал, издававшийся в период с 1911 по 1920 год, сыграл неповторимую роль в распространении идей национального просвещения и в воспитании детей. Основная цель журнала заключалась в просвещении не только юных читателей, а также учителей и родителей. В статье подробно анализируется структура журнала, направления содержания и редакционная коллегия.

В большинстве статей и рассказов, опубликованных в журнале, оценивается роль науки и школы, пропагандируется большое влияние на воспитание нового поколения открытие школ нового типа. Здесь размещаются образцы поэзии и прозы разнообразные по содержанию, нравственные наставления, пословицы, поговорки, анекдоты, загадки, уроки по письму. Журнал, в котором публиковались произведения видных просветителей того времени Мирза Алекпер Сабира, Нариман Нариманова, Мирза Фатали Ахундова, Абдулла Шаига, Гусейн Джавида, Абдулла Сура, Сулейман Сани Ахундова, служил национальному самосознанию и культурному возрождению. Кроме того в журнале уделялось большое место переводной литературе.

Политические и экономические трудности того времени, падение Азербайджанской Демократической Республики, установление Советской власти приводят к прекращению деятельности журнала. Однако спустя годы, избранные из журнала статьи, не потерявшие свою актуальность, были транслитерированы и переизданы. Этот журнал функционировал как самый долголетний печатный орган в азербайджанской детской печати и послужил образцом подражания для последующих изданий.

UOT:82.09
DOI

Məleykə HÜSEYNOVA
Filologiya elmləri doktoru, dosent
Azərbaycan Milli Konservatoriyası
meleyke960@gmail.com

NAŞİDE GÖKBUDAKIN “FERAYE” ROMANINDA EKOTƏNQİD

Açar sözlər: Naşide Gökbudak, “Ferafe” romanı, ekotənqid, ekofeminizm, təbii obrazlar

Keywords: Naşide Gökbudak, novel "Ferafe", ecocriticism, ecofeminism, natural images

Ключевые слова: Нашиде Гёкбудаk, роман «Ферайе», экокритика, экофеминизм, природные образы

Giriş. Ədəbiyyatın insanların ekoloji maarifləndirilməsində oynadığı mühüm rola diqqət çəkən “ekokritisizm” ədəbi tənqidin ekoloji problemlərdən bəhs edən bir qolu olaraq yaranmışdır. O, təkcə təsviri deyil, həm də ekoloji şüurun/etikanın – antroposentrizmin tənqidi və təbiətin obyektivləşdirilməsinə yönəlmişdir.

“Ekokritisizm” terimini ədəbiyyata Uilyam Rueckertın 1978-ci ildə yazdığı “Ədəbiyyat və ekolojiya: ekotənqidə eksperiment” [10] adlı məqaləsində ilk dəfə işlədilmişdir. Müəllifin fikrincə, bu qolun məqsədi məhz ədəbi mətnlərin təbiətlə əlaqəsini, ətraf mühitin qavrayışını və təbiətin mədəni təsvirlərini tənqidi şəkildə araşdırmaqdır. Qeyd edək ki, Rueckertın məqaləsindən sonra Çerill Glotfelti, Harold Fromm, Laurens Buell, Qreq Qarrard və Timothy Morton mövzunun nəzəri baxımdan araşdırılması üçün tədqiqatlar aparmışlar. Onların apardıqları bu çalışmaları ekotənqidin siyasi, postkolonial, ekofeminist və çoxşaxəli bir nəzəriyyəyə çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

Çerill Glotfelti və Harold Frommun 1996-cı ildə nəşr etdirdikləri “Ekotənqid oxucusu” [5] əsəri bu sahənin tədqiqatçıları üçün yönverici mənbə idi. Müəlliflərin əsas tərifli o idi ki, “*Ekotənqid ədəbiyyatla fiziki mühit arasındakı əlaqəni öyrənən sahədir*”. Burada məqsəd mətnlərin təbiəti necə təmsil etdiyini təhlil etmək və ədəbiyyat vasitəsilə ekoloji dəyərlər haqqında düşünməkdir.

Amerikalı ədəbiyyatşünas Lourens Buell xüsusilə 1990-cı illərdə ekotənqidin banilərindən biri hesab olunur. Onun əsərləri ekotənqidin metodologiyasının formalaşmasında əsas rol oynamışdır.

Lourens Buellin ekotənqidi nədən bəhs edirdi? Buellin ekotənqidi xüsusilə onun “Ətraf mühitin təxəyyülü: təbiət haqqında ədəbiyyat və Amerika mədəniyyətinin formalaşması” [1] və “Yoxolma təhlükəsi altında olan dünya üçün yazı: ABŞ və ondan kənarında ədəbiyyat, mədəniyyət və ətraf mühit” [2] əsərlərində özünü göstərir. Ətraf mühitin təxəyyülü Buellin mərkəzi konsepsiyalarından biridir. Əsərdə insanların təbiəti, ətraf mühiti və insan-təbiət münasibətini necə qavradığı, təsəvvür etdiyi və təmsil etdiyi araşdırılır və maraqlıdır ki, müəllif bu təxəyyülün formalaşmasında və əks olunmasında ədəbiyyatın rolunu şübhə altına alır.

Qreq Qarrard Britaniya ədəbiyyatşünası və ekoloji tənqid sahəsində aparıcı simadır. Onun 2004-cü ildə nəşr etdirdiyi (əsər genişləndirilmiş şəkildə 2012-ci ildə

də çap olunmuşdur) "Ekotənqid" əsəri də [7] bu mövzuda yazılmış önəmli mənbələrdəndir. Q.Qarrard Buell kimi qurucu fiqur olmasa da, onun ekotənqidi daha çox metakritik bir yanaşmaya sahibdir. Yəni o, tənqid daxilində tənqidi öyrənir və onun əsas anlayışlarını şübhə altına alır və "təbiət"i özlüyündə obyektiv reallıqdan çox mədəni, tarix və linqvistik cəhətdən qurulmuş anlayış olaraq təqdim edir. O, təbiətin ədəbiyyat və digər mədəni mətnlər vasitəsilə necə təmsil olunduğunu və bu mənalardan arxasında duran ideologiyaları araşdırır.

Beləliklə, ekokritisizmlə bağlı tədqiqatlar, gördüyümüz kimi, bir-birindən çox da fərqlənmir.

1. Naşide Gökbudak əsərlərinin əsas mövzusu. Naşide Gökbudak türk xalq ədəbiyyatının aparıcı simalarından biridir. O, Türkiyənin Elazığ rayonunun Perçenç şəhərində anadan olmuşdur.

N.Gökbudakın ədəbi yaradıcılığı şeir və romanlardan ibarətdir, lakin o özünü əsasən roman müəllifi kimi təqdim edir. *"Özümü həmişə bir romançı kimi hiss etmişəm və müəyyən etmişəm. Bu, əziz oxucularımdan aldığı müsbət rəylər və mənim kitablarımla maraqlanan və onlara göstərilən maraq nəticəsində gəldiyim nəticədir. Şeir kitabları kimin yazdığından asılı olmayaraq heç vaxt arzuolunan səviyyədə olmur. Sadəcə olaraq ürəyimdən gələn bir neçə misradır..."* [4, s.6]. Yazığının otuzdan yaxın kitabı, o cümlədən, üç şeir kitabı, iyirmidən çox romanı vardır.

Onun emosional, gərgin dramatik elementlərlə zəngin romanlarının mövzusu əsasən qadın personajlar ətrafında cərəyan edir. Sevgi və şəxsi münasibətlər, ehtiras və maneələr, fədakarlıq və sədaqət, xəyanət və xəyal qırılıqları, emosional şiddət və dram, göz yaşı və kədər əsərlərinin dramatikliyini və həyəcanını artırsa da, qəhrəmanlar adətən sonda xoşbəxtliyə çatır, sinfi fərqlər və adət-ənənə basqısından qurtulurlar.

N.Gökbudakın əsərlərində təbiət təsvirlərinə xüsusi yer verilməsə də, əsas qəhrəmanları olan qadınların xarakterləri ilə "uyğunlaşan" ətraf mühitin əksi oxucunun diqqətini çəkir. İtburnu və iyde çiçəklərinin iyini ciyərlərinə çəkən Hümeyra, sehrli meşədə danışan heyvanlar, sehrli məxluqlar və fərqli mədəniyyətlərdən olan insanlarla tanış olan Perihan, isti iyul gecəsində xəstə yatağında olan Perinanın emosional vəziyyəti adətən hadisələrin baş verdiyi mühit və təbiətlə eynidir.

Təbiət təsviri zamanı diqqət çəkən başqa bir məqam Gökbudakın əsərlərində şəhərin tez-tez yalnızlaşmanın, yadlaşmanın və təbiətin yox olmasının arxa planı olaraq verilməsidir. Bu mənada şəhər sadəcə fiziki bir məkan deyil, eyni zamanda, ekoloji münasibətlərin qopmasına səbəb olan sosial bir hörgüdüdür. Ekotənqidi ədəbiyyatdakı şəhər ekologiyası araşdırmalarında qeyri-təbii ilə qeyri-mədəni arasındakı sərhədin yenidən gözdən keçirilməsinin gərəkdiyi ilə bağlı fikirlər var [1; 2; 7].

Yazığının əsərlərində təkrarlanan mövzulardan biri də "məkanın yaddaşı"dır: dağıdılmış bağlar, quruyan çay yataqları, itirilmiş dad və qoxular. Bu elementlər həm də sosial keçmişin və ətraf mühitin dəyişməsinin göstəriciləridir. N.Gökbudakın romanlarında bitki örtüyü və ya quş nəğməsi kimi təbiət ünsürləri təkcə nostalji deyil, həm də zamanın axışı, itkilərin davamlılığının göstəricisidir. Bu, Rob Niksonun "yavaş zorakılıq" konsepsiyasını xatırladır: urbanizasiyanın, ətraf mühitin məhv edilməsinin və laqeydliyin nəticələri ani fəlakətlər kimi görünməyə bilər, lakin onların davamlılığı

həyatı formalaşdırır [9, s.45]. Gökbudak mətnləri bu görünməz, yavaş məhvin dildəki təzahürüdür.

Bu məqalədə məqsədimiz N.Gökbudakın “Fəraye” romanında ekoloji tənqidi təhlil etmək olduğundan konkret nümunələr üzərində duracağıq.

Yuxarıda bəhs etdiyimiz nəzəri qaynaqlar yazıcının əsərlərində təbiət təsvirlərinin forma və etik ölçülərinə toxunduğunu aşkar etməyə kömək edəcəkdir. Təhlil isə iki əsas xətlə aparılacaqdır: təbiət və məkan arasındakı əlaqələr, məkan subyektivliyi; dil, bədən və ekoloji etika.

2. “Fəraye” romanında ekotənqid. “Fəraye” N.Gökbudakın 2008-ci ildə işıq üzü görünən əsəridir. Əsər Edremitin üç kilometrliyindəki, Kaz dağlarının ətəyində yerləşən Çamcı kəndində məskunlaşmış türkmənlər və ya yörüklərdən dinlənən hekayələrdən təsirlənərək yazılmışdır.

Roman yağışlı bir aprel gününün təsviri ilə başlayır.

“Nisan ayı, Ege'de zaman zaman bir yaz ayı kadar sıcaq ve güneşlidir. Kırklarda kekik kokusuna ve dağ sümbüllerinin görünümüne doyum olmaz. Bu yıl havaların soğuk gitmesinden olacak, ortada ne kekik kokusu ne de dağ sümbülleri var. Havalar da insanların içi gibi, karanlık ve değişken, özellikle Edremit ve çevresi soğuk, yağmurlu ve bolca gök gürültülü bir Nisan yaşıyor. Çamcı Köyü'nün tanınmış birkaç ailesinden birinin reisi olan, aynı zamanda köyün muhtarlığını yapan Fikret Bey, Edremit'ten Çamcı'ya yürürken yağmur yine bütün şiddeti ile yağmaya başladı. Sanki gökten kovalarla su dökülüyordu. Yol, bir anda nehir görünümüne büründü. Kaz Dağları'nın eteklerindeki Çamcı Köyü, Edremit'e göre daha yüksekte olduğundan; su, köyden Edremit'e doğru akıyordu. Elli sekiz, elli dokuz yaşlarında olan Fikret Ağa, bacaklarının ağrısına aldırmadan, biraz tümsekte olan bir ağacın altına doğru koştu. Yaşından fazla gösteriyordu” [3, s.12].

Göstərdiyimiz bu bölümü Lawrence Buellin ekokritik prinsiplərini nəzərə alaraq belə təhlil edə bilərik:

Mətn aprel ayının Egedəki tipik təsviri ilə başlayır: "kəklükotu qoxusu" və "dağ sümbülləri" ilə dolu isti və günəşli günlər. Bu, bölgənin idealizə edilmiş, bərəkətli və xoş bir təbiət obrazıdır. Lakin dərhal sonra gələn *"Bu yıl havaların soğuk gitmesinden olacak, ortada ne kekik kokusu ne de dağ sümbülleri var"* ifadəsi həmin idealizə edilmiş obrazın pozulduğunu göstərir. Bu anormallıq mətnə bir ekoloji dəyişiklik kimi təqdim olunur.

Həmçinin, mətnə keçən "Qaz dağlarının ətəklərindəki Çamcı kəndi" kimi coğrafi referanslar da müəyyən bir ekosistemin ədəbi çərçivədə necə yerləşdirildiyini göstərmək baxımından əhəmiyyətlidir.

"Havalar da insanların içi kimi, qaranlıq və dəyişkən" cümləsi, təbiətin insan psixologiyası üçün bir metafor kimi istifadə olunduğunun ən bariz əlamətidir. Hava şəraiti (qaranlıq, dəyişkən, soyuq, yağışlı, göy gürültülü) Birinci Dünya müharibəsi dövründə Anadolunun, xüsusilə də adıçəkilən bölgənin çalxantılı və gərgin atmosferini əks etdirir. Bu, Buellin "ekoloji təsəvvür" konsepsiyasına uyğundur; insanlar təbiəti öz daxili vəziyyətləri və xarici böhranları ilə əlaqələndirərək mənalandırırlar.

Yağışın "bütün şiddəti ilə" yağması, "göy üzündən vedrələrlə su tökülməsi" və yolun "çay görünüşünə bürünməsi" təbiəti passiv bir fon olmaqdan çıxarıb personajların hərəkətlərini və vəziyyətini birbaşa təsir edən, hətta çətinləşdirən aktiv

bir qüvvəyə çevirir. Fikrət Ağanın ağacın altına sığınması insanın təbiət qarşısındakı kövrəkliyini və ona sığınma ehtiyacını göstərir.

Əsərin əvvəlindəki bu mətnin böyük bir hissəsi Fikrət Ağanın daxili düşüncələrinə və kürəkəni ilə etdiyi söhbətə ayrılıb. Bu söhbətin əsas mövzusu Birinci Dünya müharibəsinin gətirdiyi siyasi gərginliklər, rum-türk münasibətləri, Osmanlı dövlətinin vəziyyəti və Mustafa Kamala olan ümiddir. Təbiətin təsviri güclü olsa da, hekayənin əsas ağırlığı insan dramına, siyasi çəkişmələrə və sağ qalma mübarizəsinə verilmişdir. Qeyd edək ki, burada ekoloji problemlər (mövsümün anormallığı kimi) fərq edilsə də, birbaşa ekoloji məsuliyyət və ya fəaliyyət çağırışı edilmir.

Eşşək Fikrət Ağanın nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə edilir. *"Heyvan gənc və olduqca güclü idi"* ifadəsi eşşəyin keyfiyyətini göstərsə də, bu keyfiyyət onun insanlara verdiyi fayda üzərindən qiymətləndirilir. Eşşəkdən burada bir heyvan olaraq deyil, insanın bir vasitəsi kimi bəhs edilir. Bu baxımdan o, ağacın bir sığınacaq kimi istifadəsi ilə eyni vəzifəni görmüş olur və bu vəziyyət Buellin "qeyri-insani varlıqların insan mərkəzli olmayan bir marağı" olub-olmadığı meyarı ilə tam səsleşmir, çünki burada onlar daha çox insanın faydası üçün vardır.

Kürəkənin *"Havanın da xaini olar, ata"* sualına Fikrət Ağanın *"Olar, elə yunanlar kimi. Daha doğrusu, bütün Avropa dövlətləri kimi. Bizi, yəni kənd muxtarlarını və yaxın ətrafdakı qabaqcıl insanları Edremit Qaymaqamı Köprülülü Həmdi Bəy çağırmışdı"* cavabı təbiəti siyasi bir düşmənlə eyniləşdirir. "Xain" sifəti həm havaya, həm də düşmən millətlərə aid edilərək, təbii dünyanı insan münasibətlərinin bir hissəsinə çevirir.

Göründüyü kimi, mətn ətraf mühiti bir "proses" kimi deyil, bir "proqnoz" kimi əks etdirir.

Bildiyimiz kimi, poeziya və ya bədii ədəbiyyatda təbiətə verilən dəyər mətnin etik istiqamətini müəyyən edir. Bu baxımdan müəllifin *"Doğayı çox sevdim və sevirəm. Sevməsini bilən vəya sevmək seven hər insan gibi, güzel olan tüm duyguları yaşadım"* [3, s.34] kimi bəsit görünən ifadəsində ekotənqidi baxımdan ilkin antropoloji niyyət (insan-təbiət sevgisi) görünsə də, burada onun təbiətlə emosional əlaqəsinə işarə vardır. Buradakı "sevmək" təbiətə qayğı və həssaslıq haqqında diskursların əsasını təşkil edir. Ekotənqiddə bu cür ifadələr göstərir ki, təbiət sadəcə təsviri fon deyil, eyni zamanda, insan həyatının emosional quruluşu ilə iç-içədir.

Əsərdə buna başqa bir nümunə *"Rüzgârın önünde uçup, kaybolmamışlar. Onları, ... biriktirmişim"*dir [3, s.74]. Burada külək, uçan cisimlər və "itirməmək" təsvirləri təbiətin yaddaş daşıyıcısı kimi təcəssüm etdirilməsinə bir nümunədir. Ümumiyyətlə, ekoloji tənqidi mütaliədə külək və quş kimi qeyri-insani elementlərin "itməməsi" təbiətin kollektiv yaddaşda daxil olmasını nümayiş etdirir və kiçikmiyaşlı ekoloji yaddaş təcrübəsinə işarə edir.

"Dışarıda, nefis bir dolunay vardı. Denizde ışıklar oynuyordu" [3, s.49].

Bu təsvirdə romanın emosional ab-havası yaradılır. Ay işığı və dənizin hərəkəti personajların daxili aləmlərinin əks olunması rolunu oynayır: Fərayənin ətrafa diqqətlə baxması təbiətlə yaxın əlaqəni və məkanın müşahidəçi/şahid rolunu gücləndirir.

"Ege denizindeki bütün adaların coğrafi yapısı, bitki örtüsü, hatta denizdeki dalga sesi bile aynıdır" [3, s.49].

Burada təbiət yerli fərqlərin aradan qalxmasından xəbər verən müstəvi kimi təsvir olunur. Adaların oxşarlığı mədəni və ekoloji müxtəlifliyi gizlədir. Ekoloji tənqidi oxunuşda bu, modernləşmə/yerdəyişdirmə və ya posttravmatik yaddaşın

aşınması ilə əlaqələndirilə bilər: əgər məkanda orijinallıq yoxdursa, kollektiv yaddaş və aidiyyət də zədələnilir.

“Doğa, insanlar kadar sahtekâr değıl, öyle olabilseydi, ne karakterde olduğunu hemen çözebilirdik” [3, s.49].

Bu cümlə ilə təbiətə mənəvi dəyər verilir; təbiətin "dürüst"lüyü ilə insanın sosial münasibətlərdəki "saxtakarlığı" qarşı-qarşıya qoyulur.

“Tam o sırada, silah sesleri duyuldu... Rum askerleri ile Türk direnişçilerinin çarpışma sesleri... Açık deniz, insanı her konuda aldatabilir, özellikle mesafe tahmininde” [3, s.50].

Burada təbiət səsləri (dalğalar, dəniz, ay işığı) antropogen zorakılığın (silahların) səsi ilə üst-üstə düşür. Ekoloji tənqidi kontekstdə bunu Rob Niksonun "yavaş zorakılıq" və ya ekoloji zorakılığın görünməz/uzunmüddətli təsirləri ilə bağlı fikirləri ilə qarşılaşdırmaq olar. "Açıq dənizin aldadıcılığı" vurğulayan ifadə insan biliyinin təbiət qarşısında acizliyini ortaya qoyur.

Hadisələrin gedişatında Fərayə ilə Niko arasındakı dialoqların içindəki kəsintilər və daxili monoloq bənzəri cümlələr personajların psixoloji durumunu üzə çıxarır. Məsələn, Fərayənin *“Bu durumda heç kimin hekayəsi məni təsirləndirməz”* daxili nitqi onun emosional vəziyyətini ortaya qoyursa, Nikonun *“Mən şəhərdə böyüdüm... təhsil almaq imkanı da tapdım”* sözü onun kəndli ilə şəhərli arasındakı təhsil/təcrübə fərqi vurğulayır.

"Fəraye" romanının ən güclü elementlərindən biri yazıçının duyğusal təsvirlərə verdiyi əhəmiyyətdir. Soyuq, rütubət, yeməyin azalması kimi ətraf mühit şərtlərindən savayı, yemək səhnəsinin detalları (soğanın zeytun yağında qovrulması, üzərinə qırmızı istiot səpilməsi, xəmirin sadca bişirilməsi) həm aclığın təsvirlərini verir, həm də yemək mədəniyyətini təqdim edir. Yeməyin "iştahla yeyilməsi", "Dostum" adlı itin davranışları, personajların bədənələrinin reaksiyaları (Nikonun kürək ağrısı, Fərayənin ayaqlarının əsməsi) vasitəsilə mətn aclığı, yorğunluğu və narahatlığı birbaşa bədən hərəkətləri ilə göstərir.

Mətdəki "xəyanət" ifadəsi bir tərəfdən şəxsi hissləri göstərəkən, digər tərəfdən sosial normaların sərtliyini əks etdirir. Elenanın xəyanəti üzərindən irəli sürülən tənqidlər isə qadının sosial mövqeyinə dair ikili və məhdudlaşdırıcı baxışı ortaya qoyur. Bundan əlavə, Konstantinin "saplantısına" qarşılıq verən sosial müdaxilə və Nikonun vasitəçiliyi cəmiyyətdaxili nizamı təmin etmə mexanizminin nümayişidir.

Nəticə. Gökbudakın romanlarında təbiət mətnin ritorikası vasitəsilə bir növ dolaylı ifadə qazanır: küləyin istiqaməti, torpağın qoxusu, ya da bir ağacın kölgəsinin xatırlandığı təsvirlərlə təbiət əsərə nüfuz edir. Bu əsərlərdə insanlığa xas hər şey var: uğursuz macərə, dərin həyat hekayəsi, həsrət, arabir də qəzəb və sevgi, romantika.

Bir sözlə, Naşide Gökbudakın romanları sevgi və insan münasibətlərinin mürəkkəb təbiətini, sosial maneələri və şəxsi fədakarlıqları araşdıraraq oxucunu emosional şəkildə cəlb edən dramatik və çox vaxt ümidverici hekayələr təqdim edir. Yazıçının ədəbiyyatdakı uğuru da məhz bu emosional yüklü və cazibədar hekayəyaratma tərzindən qaynaqlanır.

Roman Lawrence Buellin ekokritiki çərçivəsində oxunduğunda təbiətin personajların yaşadığı insani dram üçün güclü bir zəmin rolunu oynadığını göstərir. Təbii hadisələr (şiddətli yağış, mövsümi anormallıq) hekayəyə canlılıq və dramatik bir atmosfer qatsa da, rəvayətin əsas diqqət nöqtəsi insani münaqişələr, siyasi mübarizələr

və sağqalma narahatlığıdır. Bu, romanın antropomərkəzçi (insanmərkəzli) bir perspektivdən yazıldığını ortaya qoyur.

Ümumiyyətlə isə, ekokritizm və ekofeminizm ədəbi mətnləri ekoloji və ictimai ədalətsizliklər kontekstində yenidən oxumağımıza imkan verən güclü tənqidi alətlərdir. Hər iki yanaşma da ədəbiyyatın yalnız estetik bir zövq mənbəyi olmadığını, eyni zamanda, ictimai və ekoloji problemlərə işıq salan, maarifləndirən və dəyişikliyə ilham verən bir güc olduğunu vurğulayır. Ədəbi mətnləri bu perspektivlərdən təhlil etmək oxucuların təbiətlə insan arasındakı mürəkkəb əlaqəni daha dərinlən anlamalarına və öz ekoloji şüurlarını inkişaf etdirmələrinə kömək edə bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Buell, Lawrence. *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture*. Cambridge: Harvard University Press, 1995
2. Buell, Lawrence. *The Future of Environmental Criticism: Environmental Crisis and Literary Imagination*. Oxford: Blackwell, 2005
3. Gökbudak, Naşide. *Feraye*. İstanbul: Kilim matbaası, 2008
4. Gökbudak, Naşide. *Veda*. Ankara: Olasılık Yayınları, 2018
5. Glotfelty, Cheryll & Harold Fromm (eds.). *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. Athens: University of Georgia Press, 1996
6. Güntürk, Tolgahan. Naşide Gökbudak. *Türk edebiyatı isimler sözlüğü*. URL: <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/naside-gokbudak>
7. Garrard, Greg. *Ecocriticism*. London: Routledge, 2004
8. Morton, Timothy. *Ecology without Nature: Rethinking Environmental Aesthetics*. Cambridge: Harvard University Press, 2007
9. Nixon, Rob. *Slow Violence and the Environmentalism of the Poor*. Cambridge: Harvard University Press, 2011
10. Rueckert, William. "Literature and Ecology: An Experiment in Ecocriticism." *The Green Studies Reader: From Romanticism to Ecocriticism* (der. Cheryll Glotfelty), Athens: University of Georgia Press, 1996

Meleike HUSEYNOVA

ECO-CRITICISM IN NASHIDE GOKBUDAK'S NOVEL "FERAYE"

S u m m a r y

Nature images often appear in different functions in the poetry and prose of Naşide Gökbudak: sometimes as spatial indicators carrying the burden of personal memory, sometimes as living beings struggling to survive in the dense landscape of the city. This article attempts to provide an overview of the ecological critique of nature images in N. Gökbudak's works. The aim here is not only to describe natural images, but also to show how these images intersect with gender, urbanization, history and language politics. For the ecocritical framework helps to reveal the aesthetic form

of the text, as well as to analyze the various functions of nature images, which are the non-human “heroes” of the works.

The subject of the article is the writer's novel "Feraie". The novel presents dramatic and often hopeful stories that emotionally engage the reader, showing the complex nature of love and human relationships, social obstacles and personal sacrifices.

When read within the framework of Lawrence Buell's ecocriticism, the novel shows that nature plays a powerful role in the human drama experienced by the characters. Although natural phenomena add vitality and dramatic atmosphere to the story, the main focus of the narrative is on human conflicts, political struggles and survival concerns. This reveals that the novel is written from an anthropocentric (human-centered) perspective.

Мэлейкэ ГУСЕЙНОВА

ЭКОКРИТИКА В РОМАНЕ НАШИДЕ ГЕКБУДАКА «ФЕРАЙЕ»

Резюме

Образы природы часто выступают в разных функциях в поэзии и прозе Нашиде Гёкбудак: иногда как пространственные ориентиры, несущие бремя личной памяти, иногда как живые существа, борющиеся за выживание в плотном городском ландшафте. В данной статье предпринята попытка дать общий обзор экологической критики образов природы в произведениях Н. Гёкбудак. Цель статьи – не только описать природные образы, но и показать, как эти образы пересекаются с гендерными аспектами, урбанизацией, историей и языковой политикой. Экокритический подход помогает раскрыть эстетическую форму текста и одновременно проанализировать различные функции образов природы, которые являются нечеловеческими «героями» произведений.

Тема статьи – роман писателя «Ферайе». В нём представлены драматичные и зачастую полные надежды истории, которые эмоционально захватывают читателя, раскрывая сложную природу любви и человеческих отношений, социальные препятствия и личные жертвы.

Рассматривая роман в контексте экокритики Лоуренса Бьюэлла, можно увидеть, что природа играет важнейшую роль в человеческой драме, переживаемой героями. Хотя природные явления добавляют истории яркости и драматизма, основное внимание в повествовании уделяется человеческим конфликтам, политической борьбе и проблемам выживания. Это свидетельствует об антропоцентрической (человекоцентричной) перспективе романа.

UOT: 82.90
DOI

Ulduz QƏHRƏMANOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ulduzkahraman1@gmail.com,
ORCID ID: 0009-0003-4418-9319

BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏKİ SÜJET PROBLEMİ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ MÜSTƏVİSİNDƏ

Açar sözlər: süjet, süjet içində süjet prinsipi, fabula, süjetin atributları, vəsilə hadisə və əhvalatlar

Keywords: plot, plot-within-a-plot principle, fabula, plot attributes, incidental events and stories

Ключевые слова: сюжет, принцип «сюжет в сюжете», фабула, атрибуты сюжета, случайные события и истории

Giriş. Kompozisiyanın tərtib hissələrindən biri süjetdir. Süjet kompozisiyanın bir hissəsidir. Kompozisiya bədii əsərin başlığından sonuna qədər olan hər bir hissəni əhatə etdiyi halda süjet yalnız əsərdəki əhvalatdan tutmuş əhvalatın sonuna qədər olan hissəni əhatə edir. Kompozisiyanı süjetsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Süjet kompozisiyanın ən vacib elementlərindən biridir. Süjet – əhvalatların təsviridir, əhvalatların nizamlı xəttidir. Əsərdə əhvalat yoxdursa, demək, süjet də yoxdur. Deməli, süjet əsərdə inkişaf etdirilən əsas əhvalatdır.

Aristotel ədəbi janrları süjetsiz təsəvvür edə bilmir və deyirdi ki, “hər bir süjetin başlanğıcı, ortası və sonu olmalıdır”. Süjet fransızların *sujet* sözündəndir və mənası cisim, hadisə, əşya, səbəb və predmet, yəni bədii əsərdə təsvir edilən hadisənin özü deməkdir. Süjetə *məal* da deyirlər. Aristotel “Poetika” əsərində süjeti “hərəkətdə bir təqlid”, “hadisələrin quraşdırılması” deyər tərif etmişdir.

“Aristotel *“Poetika” əsərində süjetlə yanaşı “fabula” terminini də işlətmişdir. Fabula – hərəkətlərin təqlid olunmasıdır. Fabula süjetə yaxın anlayışdır. Ancaq fabula süjet, süjet də fabula deyil. Fabula latın sözü olub, təmsil, nağıl, əhvalat deməkdir”* [1, s.167]. Fabula tarixi bir həqiqətin, ya müasir bir gerçəkliyin, həyat materialının əsərdə yazıçı tərəfindən dəyişdirilməməsidir, xəyala və düşüncəyə toxundurulmamasıdır. Fabula faktın, həyat materialının özü, naturası, əslidir. Süjet isə müasir və tarixi gerçəkliyin bədii əsərdə yazıçı təxəyyülü vasitəsilə dəyişdirilməsidir. Yəni fabula yazıçı təxəyyülünün həyat materialına toxunulmayan hissəsidir. Süjet isə yazıçı təxəyyülünün həyat materialına toxunulan, uydurulan hissəsidir.

Ona görə də süjet naturanın, faktın, hadisə və əhvalatın özü deyildir. Süjet varlığın, real bir əhvalatın düşüncəyə, təfəkkür və xəyala toxundurulan, dəyişdirilən, uydurmalarla inkişaf etdirilən, zənginləşdirilən, ya da böyüdülmə, şişirdilən və ya kiçildilən formasıdır. Fabula isə hər hansı bir hadisə haqqında qısa real hekayət, yazıçının hər cür əlavə rəng və boyalarından uzaq təhkiyədir. Mikayıl Rəfil yazır ki, fabula süjetin funksiyalarını əhatə edir. Deməli, fakt, həyat materialı əgər dəyişmərsə, bu, fabuladır. Lakin fakt, həyat materialı yazıçı tərəfindən onun beynindən keçərək

bədii əsərə gəlirsə, bu, süjetdir. Süjet həm də fakta, həyat həqiqətinə müəllif təxəyyülünün toxunulmasıdır.

Süjet müəyyən əhvalatların ardıcılığıdır, sistemidir. Sənətkar çalışır ki, ideya, məqsəd və görüşləri doğru və kamil ifadə edən bir süjet qursun. Ədəbiyyatşünaslara görə, süjetin əsas 3 şərti var:

1. Süjet hər zaman ziddiyyət və münaqişə əsasında qurulur.
2. Süjet hər zaman tam və kamil olmalıdır.
3. Münaqişə, inkişaf və tamlıq süjetin əsas şərtləridir.

Məlumdur ki, əhvalatın bədii əsərdəki inkişaf xəttinə süjet deyilir. Hər bir hadisə müəyyən başlanğıc və son nöqtəyə malik olur. Hadisənin bu iki nöqtəsi – başlanğıc və son nöqtələri arasındakı inkişafı bədii əsərin süjetini təşkil edir. Ədəbiyyatşünaslara əsasən hadisələr iki yolla bədii əsərlərdə nəql edilir:

1. Hadisələr yazıçının dili ilə nəql olunur. Oxucuya elə gəlir ki, əsərdə baş vermiş hadisələri müəllifin özü görmüş, şahidi olmuş, indi də öz oxucularına danışır. Məsələn, Ə.Haqverdiyevin “Şeyx Şəban” hekayəsində, M.İbrahimovun “Böyük dayaq” romanında hadisələr yazıçının öz dili ilə nəql edilir.

2. Hadisələr bədii əsərdəki baş qəhrəmanın dili ilə nəql edilir. Məsələn, M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” əsərində hadisələr baş qəhrəman Əbülhəsən bəyin dili ilə nəql edilir.

Bədii əsərlərdə süjetlə əlaqədar şərti olaraq üç cəhət var:

1. Əhvalatın nəticəsini sonda vermək.
2. Əhvalatın nəticəsini öndə vermək.
3. Əhvalatın nəticəsini ortada vermək.

Məsələn, “Dirilən adam” əsərinin sonunda olan hadisə – həbsxana səhnəsi əsərin əvvəlində verilmişdir.

Süjet kompozisiyanın əsas elementidir. Həyat yazıçıya olduqca zəngin süjetlər verə bilər. Dostoyevskinin cavan bir yazıçıya verdiyi məsləhət olduqca maraqlıdır: “*Heç vaxt özünüzdən nə fabula uydurun, nə də intriqa. Həyat bizim uydurmalarımızdan qat-qat zəngindir. Bəzən ən adi, gözə çarpmayan həyatın verdiyi şeyi sizin üçün heç bir təxəyyül uydura bilməz. Həyata hörmət edin*” [5, s. 234]. Hər bir kamil süjetin başlanğıcı, kulminasiya nöqtəsi və sonu olmalıdır.

Əsərdə təsvir edilən qəhrəmanlar şüurlu surətdə bir-birinə qarşı mübarizə aparır, məqsədləri uğrunda çırpınırlar. Hərəkət və hadisələr onların bu toqquşmaları üzərində qurulur. Bu nöqtəyi-nəzərdən ədəbiyyatşünas dərsləklərində süjetin üç atributu göstərilmişdir:

1. İntrika: latınca *intrigare* sözündən olub “qarıxdırmaq” deməkdir, bütün əsər boyu bir-birinə zidd, əks cəbhələrdə döyüşən əsas qəhrəmanlar arasında şüurlu surətdə öz məqsədləri naminə aparılan şəxsi münaqişədir.

2. Kolliziya: latınca *collisio* sözündən olub, qarşılaşma, toqquşma, bir-birinə zidd cəbhələrdə döyüşən qəhrəmanların arxasında dayanan ictimai zümrələr və onların mənafelərinin üz-üzə gəlməsidir. Bədii əsərdə müəyyən insan qrupları arasında gedən mübarizədir.

3. Situasiya: fransızca *situs* sözündən olub, “vəziyyət” deməkdir, əsərdə gedən ziddiyyət və mübarizələrin müəyyən məqamı, momenti, anıdır. Situasiya özünü göstərir:

- a) qəhrəmanların şüurunda
- b) xarici mühitdə.

Ədəbiyyatşünaslara görə, süjetin ünsürləri bunlardır:

I. Ekspozisiya (bədi müqəddimə): bədi əsərdə hadisələrin gələcək inkişafı üçün zəmin, şərait yaradır. Ekspozisiya latınca *expositio* sözündən olub, mənası izah, sübut, əsərdəki əsas hadisəni izah edən giriş deməkdir. Ekspozisiyaya bədi zəmin də deyirlər. Ekspozisiya əsərə hazırlıq mərhələsi, süjetin ilk dövrü, yəni girişi deməkdir. Belə ki, danışılacaq hadisənin yaranması və inkişafı üçün lazımı hazırlıqdır. Ekspozisiya müxtəlif əsərlərdə özünü müxtəlif şəkildə göstərir:

1. Yazıçı ekspozisiyanı çox konkret, bir neçə əlaməti verməklə yığcam şəkildə göstərir.

2. Bəzən yazıçı ekspozisiya üzərində geniş dayanır, hadisənin yarandığı zəmini oxucuya çatdırır. İrihəcmli əsərlərdə ekspozisiya daha geniş təsvir edilir.

II. Zavyazka (rəbt): hadisələrin istinad, doğum nöqtəsidir. Hadisəni bağlayan, düşündürən, rabitə yaradan deməkdir. Süjetin bu mərhələsini ifadə etmək üçün Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında *rəbt* və *düyyün* sözləri də işlədilir. İstər rus dilindən “zavyazka”, istərsə də ərəb sözü olan “rəbt” sözü düşündürür, bağlamaq mənasındadır. *Rəbt* “rabitə” sözündəndir. Rəbt hərəkətin üzünə açılan qapıdır. Rəbt hadisələrin əvvəlində rabitə yaratmaq deməkdir.

III. Hərəkət: hərəkət ancaq rəbtdən sonra gələ bilər. Hərəkət zamanı hadisələr getdikcə inkişaf edir, yetişir və yüksəlməyə başlayır. Aristotel hərəkəti “müsbətdən səadətə”, “səadətdən müsbətə” bir keçid hesab edirdi. Hərəkət zavyazkadan sonra başlayan və kulminasiya hissəyə çatan yüksəlməyə doğru gedən xətdir. Hərəkətin inkişafı ən yüksək nöqtəyə – kulminasiyaya çatır.

IV. Kulminasiya: latınca *culmen* sözündəndir, mənası təpə, zirvə, yüksəklik deməkdir. Buna görə də Azərbaycan ədəbiyyatında kulminasiya əvəzinə zirvə və zirvə nöqtəsi sözləri də işlədilir. Kulminasiya əsərdəki süjet xəttinin yüksək zirvəyə, pik nöqtəyə çatmasıdır. Kulminasiya hadisələrin ən gərgin, ən dramatik nöqtəsidir. Kulminasiyadan sonra ziddiyyətlər inkişaf tapmır, sönməyə doğru gedir.

V. Razvyazka: bədi əsərdə ziddiyyətlərin açılmasına, intriqanın zəifləməsinə razvyazka deyilir. Bu mərhələdə ziddiyyətlər tədricən açılmağa, ayrı-ayrı surətlər, qruplar arasında olan münaqişə zəifləməyə doğru gedir.

VI. Final: bədi sonluqdur. Hər şey aydınlaşır, konflikt öz bədi həllini tapır, bulanıq sular durulur. Mikayıl Rəfilin final hissəni “qət” adlandırmışdır. Qət – hadisələrin, ziddiyyət və münaqişələrin həll edilib sonuclanmasıdır.

Süjet əsasən epik və dramatik əsərlərə xas xüsusiyyətdir. Lirik şeirin kompozisiyasında süjet axtarmaq əslində düzgün deyil. Ancaq elə lirik şeirlər var ki, onlarda süjetin bütün ünsürlərindən istifadə olunmuşdur. Məsələn, Aşıq Ələsgərin məşhur “Düşdü” rədifli qoşmasını süjetin ünsürləri əsasında təhlil edək:

1. Ekspozisiya:	Çərşənbə günündə çeşmə başında
2. Zavyazka (rəbt):	Gözüm bir alagöz xanıma düşdü.
3. Hərəkət:	Atdı müjgan oxun, keçdi sinəmdən,
Cadu-qəmzələri qanıma düşdü.
İşarət eylədim, dərdimi bildi,
Gördüm həm gözəldi, həm əhli-dildi,
4. Kulminasiya:	Başını buladı, gözündən güldü,
Güləndə qadası canıma düşdü.
5. Razvyazka:	Ələsgərəm, hər elmdən halıyam,

6. Final: Gözəl, sən dərdlisən, mən yaralıyam.
Dedi: “Nişanlıyam, özgə malıyam”,
Sındı qol-qanadım, yanıma düşdü [5, s.234].

Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasını süjetin ünsürləri əsasında təhlil edək:

1. Ekspozisiya: Qəbilə başçılarından birinin nəzir-niyazla Qeys adlı oğul övladının dünyaya gəlməsidir.

2. Zavyazka: Qeyslə Leylinin məktəbdə bir-birini görüb aşiq olmasıdır.

3. Hərəkət: Kulminasiyaya qədər olanlar hərəkətdir.

4. Kulminasiya: Səhrada Məcnunun Leyli ilə görüşməsi və “get-get, sən Leyli deyilsən” deməklə ondan imtina etməsidir.

5. Razvyazka: Bu hadisədən sonra Leylinin xəstə düşüb ölməsi və Nofəlin bu xəbəri Məcnuna deməsidir.

6. Final: Məcnunun Leylinin qəbri üstündə Allaha yalvarıb özünə ölüm diləməsi və ölməsi, hər ikisinin eyni məzarlıqda dəfn edilməsidir.

Bədii əsərlərdə *süjətdaxili vəsilələr* də vardır. Vəsilə – ədəbi əsərdəki hadisə və hərəkətləri əsaslandırان, bunların səbəbini izah edən hissədir. Hər bir əsərdə hadisələrin müəyyən bir vəsiləsi vardır. Vəsilələr sayəsində əsərin inandırıcılıq qüvvəsi artır, hadisələr bir-birinə bağlanır, hadisələr bir-birindən doğur. Bu vəsilələr hadisələrin baş verməsində təbiilik yaradır. Məsələn, “Xosrov və Şirin” əsərində təsvir edilən hadisələrin vəsilələrini nəzərdən keçirək:

1. Hadisə: Xosrov asanlıqla Şirinə aşiq olur; Vəsilə: Çünki Xosrov təbiət etibarını ilə qadın pərəstişkarı idi.

2. Hadisə: Şirin Xosrovu sevdiyi halda onun cəsarətinə qarşı hiddətlənir, onu rədd edir; Vəsilə: Çünki Şirin ismətli, nəcib və namuslu bir qadın idi, aldanmaq, tapdalanmaq, təhqir olunmaq istəmirdi.

3. Hadisə: Xosrov Şirini tərk edərək Bizansa gedir; Vəsilə: Çünki Şirin onu rədd etmiş və kişilik qüruruna toxunmuşdu.

4. Hadisə: Xosrov Şirini sevdiyi halda Məryəmi alır; Vəsilə: Çünki Xosrovun təbiəti yüngül idi, həm də Bizans imperatoruna minnətdar idi.

5. Hadisə: Fərhad öz sənəti ilə qəhrəmanlıqlar göstərirdi; Vəsilə: Çünki Fərhad Şirini sevirdi və s.

Həmçinin, *psixoloji vəsilə* adlı termin də vardır. Psixoloji vəsilə qəhrəmanların daxili aləmi, niyyətləri, arzuları, hissləri, bir sözlə, psixoloji vəziyyətidir. Məsələn: Hadisə: Balas hər addımda Sevilə təhqir edir, alçaldir; Psixoloji vəsilə: Sevil isə heç bir şey başa düşmür, çünki Sevil ürəyi saf, sadə, savadsız, aciz bir insandır. Yaxud: Hadisə: Hacı Qara qorxaq və sakit təbiətli tacir olduğu halda bəylərə qoşularaq qaçaqlığa gedir; Psixoloji vəsilə: Çünki Hacı Qara pul hərisidir, xəsisdir.

Mikayıl Rəfiliyə əsasən, *kompozision vəsilə* adlı termin də vardır. Kompozision vəsilə isə yazıçı oxucunu maraqlandırmaq və onda qüvvətli bir təsir yaratmaq üçün sükut adlanan kompozision vəsiləyə müraciət edir. Bu sükut mühüm bir hadisənin gizlədilməsidir. Belə ki, yazıçı bilərəkdən mühüm bir hadisəni örtülü saxlayır, sonra bunu birdən-birə fəş etməklə əsərində böyük bir effekt yaratmış olur. Məsələn, Süleyman Saninin “Eşq və intiqam” dramı belə bir sükut üzərində qurulmuşdur. Əsərin qəhrəmanları bir-birini sevir, bacı-qardaş olduqlarından xəbərləri yoxdur. Sırrın açılması ilə faciə kəskinləşir və çıxılmaz bir vəziyyət yaranır. Kompozision tələblərə görə, əsəri bir xatirə, məktublaşma, tarixcə şəklində də vermək mümkündür. Bəzən

hadisələr birinin dilindən nəql edilir. Bu vəziyyətdə əsərin başında, bəzən də sonunda hekayə (nəql) edən şəxs haqqında məlumat verilir.

Qəhrəmanın inandırıcılığı və həqiqiliyi üçün, onun hərəkət və xarakterlərini anlamaq üçün biz qəhrəmanın keçmiş həyatını da bilməliyik. Məsələn, “Ölülər” əsərində biz İskəndərin keçmişini görmürük, ancaq personajların və özünün sözlərindən məlum olur ki, o, “uzaq yerdə kafirlər içində dərs oxumuş”, Avropada təhsil almış, mədəniyyət sahibi olmuşdur. Lakin təhsildən sonra qayıdıb bu avam və cahil mühitin içinə düşmüş, heç kəs onun dediklərini başa düşməmiş, xalqı cəhalətdən ayılmağın nə qədər çətin olduğunu görmüş, araq içməyə başlamış, “Kefli İskəndər” olmuşdur. Biz əgər qəhrəmanın bu keçmiş həyatını bilməsəydik, onun hərəkətlərini anlama bilməzdik.

Ədəbiyyatşünaslara əsasən deyə bilərik ki, müasir romanlar süjetin tipoloji cəhəti baxımından iki yerə ayrılır:

Ən yeni tarixi mərhələdəki romanlarda I zaman kəsiyində köhnəlmiş mövzuların tamamilə yeni aspektdə təhlili verilir. Bugünkü roman dünənki romandır. Yəni əsərdə keçmişdə ənənəvi roman prinsipinə əsasən hadisələr ekspozisiyadan finaladək deyil. İndiki romanlar süjetin tipoloji cəhəti baxımından iki yerə ayrılır:

1. Xronikal süjet: hadisələr *zaman ardıcılığı* təsvirçiliyinə əsaslanır. Burada mərkəz yoxdur, hadisələr yayılmışdır, yəni *mərkəzdənqaçma süjetdir*. Nisbətən statikdir, yəni *hərəkət zəifdir*. Əsas məqsəd *tarixi həqiqəti və həyat həqiqətlərini* təfərrüatla təsvir etməkdir. *Həcm etibarlı ilə çox* olur.

2. Konsentrik süjet: həyat hadisələrinə analitik təhlil verilir, yəni *səbəb-nəticə əlaqəsinə* əsaslanır. *Fəlsəfilik* kifayət qədər güclüdür. Bu tipli süjetlərdə hadisələrin zaman ardıcılığı ilə təsvirçiliyi arxa planda qalır. *Həcm etibarlı ilə az* olur. Və həcmi az olsa da, əsərin mahiyyəti izah, şərh olunur. Hadisələr mərkəzə fokuslanmışdır, yəni *mərkəzəqaçma süjetdir*. *Dinamik və gərginlik, hərəkətilik* süjetdə xüsusi rol oynayır. Əsasən süjetdə *konflikt və problem* xüsusi rol oynayır. Bu tip süjet xətlili romanlarda *retrospeksiya* gedişatı, yəni çağdaş (müasir) həyatın problemləri *keçmişə qayıtmaqdan* istifadə edilərək keçmiş hadisələr fonunda bədii təhlil edilir: ya yuxuda olmaqla, ya da tarixə müraciət etməklə və s. Məsələn, totalitar rejimdə (sovet rejimində) yazıçılar hər şeyi açıq, çılpaq deyə bilməzlər. Ona görə də yazıçılar hadisələri keçmişə çəkirdilər.

Azərbaycan ədəbiyyatında ən yeni tarixi mərhələdə bədii nəsr özünün roman dövrünü yaşayıb. Dünya romanında fəlsəfiləşmə prosesi güclənir, həcm kiçilir. Tipoloji cəhətdən ən yeni mərhələdə romanlar iki yerə ayrılır:

- Müasir mövzuda yazılmış romanlar;
- Tarixi mövzuda yazılmış romanlar. Məsələn: “Qətl günü” romanı (1982).

“Qətl günü” romanı 1984-cü ildə “İlin romanı” adını almışdı. Həmçinin, İsa Hüseynovun “İdeal”, Elçinin “Ölüm hökmü” romanları ənənəyə güclü istinadla yazılmış romanlardır. Ədəbiyyatşünaslar dünya romanının inteqrasiya çərçivəsində Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” romanının xüsusi rolunu qeyd edirlər.

“Qətl günü” romanı konsentrik süjetə nümunə olan ən gözəl romandır. Ən yeni tarixi mərhələdə yazılmış Azərbaycan romanlarının strukturu tamamilə fərqlidir. Belə ki, bu romanları necə oxuyursan-oxu, onu başa düşə bilməzsən. Belə romanlar *prozaik quruluşlu* romanlardır (sıxııcı, maraqsız). Çünki “Qətl günü” romanını səriştəsiz oxucu oxusa, bu romandan heç nə anlama bilməz. “Qətl günü” romanını bütövlükdə başa düşmək mümkün deyil. Tənqidçilər bu romanda üç zaman kəsiyinin olduğunu göstərirlər.

1. Başı kəsilmiş şairin romanı – tarixi dövr hadisələri.
2. Xəstə tənqidçinin romanı – durğunluq dövrü.
3. Sədi Əfəndinin romanı – repressiya dövrü.

Göründüyü kimi, yazıçı Yusif Səmədoğlu üç zaman kəsiyi hadisələrini vermiş, amma bütün zamanlarda “ziyalı faciəsi” problemini ideya kimi qoymuşdur. Romanın hər üç zaman kəsiyində bunu görmək mümkündür. Əsərdə satqınlıq məsələsinə çox ciddi münasibət var. Romandan məlum olur ki, tarixdə baş vermiş hadisələr Sədi Əfəndinin gündəliyindəki hadisələrlə bağlı imiş. Əslində bu üç zaman kəsiyi bütöv zaman kəsiyi müstəvisidir.

Dünya ədəbiyyatının roman ənənəsi bu romanla Azərbaycan ədəbiyyatına gəlmişdir. Romanlarda çağdaş dövrü hadisələrin keçmişi və gələcəyi ilə işarələmək olar. Bu romanda durğunluq nəticədir, repressiya səbəbidir. “Qətl günü” romanı “roman içərisində roman” prinsipi ilə yazılmışdır. Romanın orijinallığı klassik strukturda milli cəmiyyət hadisəsinə bəşəri dəyər verilməsindədir. Bu əsərdə konkret milli məzmun var.

Yaxud, Mövlud Süleymanlının iki hissədən ibarət “Səs” və “Günah duası” adlı dilogiyası da konsentrik süjet üzərində qurulmuşdur. Bu dilogiyada hadisələr üç zaman kəsiyini əhatə edir: repressiya dövrü; durğunluq dövrü; aşkarlıq dövrü. Əsər 1988-ci ildə yazılmış, Sovet hakimiyyətinin Azərbaycana gəlişi və fəsadları əks edilmişdir. Əsərdə əsas obraz Hacının dilindən “Şura hökuməti məni it elədi” deməsi və sonra keçmişə qayıdarkən məlum olur ki, Hacı 10 yaşı olanda atası zəmidə taxıl biçən zaman təyyarənin çox yaxından uçmasına qəzəblənərək “Gəl mənim içimdən keç, bu hökumətin axırı yoxdu, ona görə ki, əvvəli yoxdu” sözlərinin ağzından çıxması ilə atanın tutulması, atanın gözləri önündə oğlunun döyülməsi, oğlunun ağzını qan içində görən atanın “Axı niyə döyürsünüz, onu mən sizə vermişəm. Bəli, mən demişəm ki, bu hökumətin axırı yoxdu, atasını satanların axırı olmaz”. Göründüyü kimi, sovet cəmiyyətinin mənəviyyatda, sosial əxlaqda əmələ gətirdiyi dəhşətli məqamlar bu romanda ön plana keçir. Bu əsərdə də satqınlıq məsələsinə çox ciddi münasibət var. Özü də oğulun öz atasını dövlətə satması heç nəyə sığan dərd deyil. Bu, sovet rejiminin yetişdirdiyi satqın oğulların cəmiyyəti idi.

Elçinin “Ölüm hökmü” romanı da konsentrik süjet üzərində qurulmuşdur. Bu romanda hadisələr “Tülkügəldi qəbiristanlığı”nda gedir. Belə ki, Abdul Qafarzadə ölən insanların qəbiristanlıqda dəfn edilməsi ilə bağlı saxta sənədlər verir, görünməyən mafioz qrupların başında dayanır. Milyonları olduğu halda işə avtobusla gəlir. Morqları tələbələrə kirayə verir, eyş-işrət yerinə çevirir. Buradakı “Tülkügəldi qəbiristanlığı” mikrocəmiyyətdir. Bu mikrocəmiyyət əslində makrocəmiyyətin simvolik ifadəsidir. Əsərdəki Xosrov müəllim 10 illik sürgün həyatı keçirib vətənə gəldikdən sonra sanki cismən yoxdu, ruhu ilə yaşayır. Bu obrazla yazıçı demək istəyir ki, bu sovet cəmiyyəti əslində insanların cismini məhv edir, bu insanlar sanki ruh kimi yaşayır. Əsərdə Gicbəsər adlı it obrazı da vardır. Bu Gicbəsər Abdul Qafarzadənin qəbiristanlığında belə qalmadı, buranı tərk etdi. Bu Gicbəsər it əslində sovet vətəndaşıdır. Yazıçı bu Gicbəsər it obrazını Sovet vətəndaşının simvolik obrazı kimi təqdim etmişdir.

“Süjetdaxili süjet mürəkkəb kompozisiyaya aid olub qəhrəmanın ömür yolunun anları hesab edilir. Kombinasiya isə sadə kompozisiyaya aid olub qəhrəmanın ömür yolunun sadəcə bir anının verilməsidir” [7, s.132]. Mürəkkəb kompozisiya süjet

çulğalaşması ilə təşkil edilir. Süjet çulğalaşması asılı və əsas süjetlərin vəhdəti deməkdir. Süjet çulğalaşmaları (calaq edilməsi) peşəkar söyləyicilərin yaradıcılığının məhsuludur. Peşəkar söyləyici süjet çulğalaşmasında süjetləri birləşdirəndə lazımi bağ yaradılmasını, yəni keçidi ustalıqla bacarır. Bu zaman kombinasiya yaradır, yəni bütöv əsərə bərpa yolu ilə çevrilmədir.

Süjetdaxili süjet prinsipi süjetləri parçalamır, tam əksinə, kombinasiya edir və süjetləri vahid süjet xətti ətrafında birləşdirir. Deməli, kontaminasiyada kombinasiya asılı süjetin əsas süjetə tabe edilməsi hesabına baş verir. Bu zaman asılı süjet özünün bir çox komponentini itirir, yeni forma və məzmun yaranır. Əslində yaradıcı süjetdaxili süjet prinsipi spontan deyil, qabaqcadan düşünülmüş, məqsədli və şüurlu bir yaradıcılıq hadisəsidir. Bu şüurlu yaradıcılıq hadisəsi əsas süjetdən asılı süjetə keçid zamanı əsaslandırmanın güclü olmasından asılıdır.

Süjetdaxili süjet prinsipi ədəbiyyatşünaslıqda kontaminasiya termini ilə də ifadə edilir. Kontaminasiya əslində mürəkkəb bədii priyomdur. Yaradıcı kontaminasiyada milli poetik ənənənin böyük təsiri vardır. Mexaniki kontaminasiya spontan (nəyinsə heç nədən təsirlənmədən öz-özünə baş verməsi) şəkildə baş verir. Deməli, kontaminasiya ümumi qanunauyğunluqları olan yaradıcılıq hadisəsidir. Kontaminasiya ənənəvi formanın yenidən doğuluşu, yenidən biçimlənməsidir. Belə ki, nağılda 3, 5, 8 və s. fərqli süjetlərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, “Məlik Məmmədlə Məlik Əhmədin nağılı” 3 süjetin birləşməsindən təşkil edilib. Nağılın baş qəhrəmanı Məlik Məmməd olsa da, aktiv personaj Məlik Əhməddir.

1. Məlik Məmmədin 7 qardaşın bir bacısına aşiq olması süjeti.

2. Divin qızı qaçırması süjeti və Məlik Əhmədin divi öldürüb qızı xilas etməsi süjeti.

3. Məlik Əhmədin Məlik Məmmədi nikah gecəsi gözləyən təhlükələrdən xilas etməsi süjeti.

Kontaminasiya təhkiyəçinin (yazılı epik əsərlərdə) süjet içində süjetin söylənməsi prinsipi ilə gerçəkləşir. Yəni şifahi xalq ədəbiyyatında söyləyicinin (şifahi epik əsərlərdə) nağıl içində nağıl söylənməsi prinsipi ilə həyata keçirilir. Nağılçılıq ənənəsinin tənəzzülü dövründə kontaminasiya da yoxa çıxır.

Ədəbiyyatşünaslara görə, kontaminasiyanın üsulları vardır. Kontaminasiyanın üsulları calaq edilmiş süjetləri bir araya gətirmək bacarığıdır. Kontaminasiya üsulları dörd cür olur:

1. Ənənəvi üsul
2. Fərdi üsul.
3. Yaranmış münaqişəni hekayə danışmaqla həll etmək.
4. Konflikt yaratmaqla hadisələrin inkişaf etdirilməsi.

Kontaminasiya istənilən süjetin bir-birinə calaq edilməsi deyil. Yəni söyləyici istənilən süjeti bir-birinə calaq etməklə süjet çulğalaşması (süjetin calaq edilməsi) yarada bilməz. Süjet çulğalaşması əlaqəsi olan süjetlərin bir-birinə calaq edilməsidir. Bu zaman kontaminasiyanın üsulları formalaşmış olur. Yəni bir-biri ilə uyum saxlayan süjetlərin, öz aralarında tematik yaxınlığı olan süjetlərin bir-birinə calaq edilməsidir. Bu baxımdan süjetdaxili kontaminasiyalar yaranır. Və süjetdaxili kontaminasiyaların da iki növü vardır:

1. Tematik kontaminasiyalar: bir-birinə uyum saxlayan süjetlərin calaqlanmasıdır. Yəni oxşar məzmunlu, eyni qəhrəman tipli süjetlərin birləşməsidir.

2. Personaj üzərində qurulan kontaminasiyalar: hadisələr qəhrəmanın ətrafında cərəyan edir. Belə ki, hadisələr personajın səhnəyə çıxması ilə başlayır, qarşıya qoyduğu məqsədə çatması ilə tamamlanır. Loğman, Keçəl, İskəndər, Şah Abbas haqqında şifahi ənənədə mövcud olan süjetləri söyləyici bir personaj ətrafında cəmləməklə yeni nağıllar yaradır.

Kontaminasiya ümumi qanunauyğunluqları olan mürəkkəb bədii priyomdur. İşlənmə və yayılma arealına görə kontaminasiyalar iki qrupa bölünür:

1. Beynəlxalq kontaminasiyalar: “gəzən süjetlər”dən təşkil olunur. Yəni *süjetin bir neçə variantının* mövcudluğudur. Azərbaycan nağıllarında 28 beynəlxalq kontaminasiya tipi təsbit edilmişdir. Beynəlxalq kontaminasiyalar əlavə süjetlər hesabına zənginləşir. Yəni beynəlxalq kontaminasiyalar *ənənəviləşməyən kontaminasiyadır*. Məsələn, “Min bir gecə” nağılı beynəlxalq kontaminasiya vasitəsilə şifahi ənənəyə daxil olmuşdur.

2. Milli kontaminasiyalar: “*özək kombinasiyalar*” üzərində qurulan süjetlərdir. *Özək kombinasiya şifahi ənənədə kifayət qədər oturuşan* kontaminasiyadır, yəni süjet birləşməsidir. Milli kontaminasiya kontaminasiya olunmuş süjetlərin *ənənəviləşmə* üzərində qurulur. Yəni ənənəviləşən kontaminasiyalar milli kontaminasiyalardır.

Folklorşünaslıqda süjet birləşmələri iki yerə ayrılır:

I. Yaradıcı kontaminasiyalar: yaradıcı kontaminasiyada bir süjetdən digər süjetə keçid təhkiyəçi tərəfindən əsaslandırılır, bağ yaradılır. Yaradıcı, güclü təhkiyəçiyə xas süjetdir. Bunlar da iki yerə ayrılır:

1. Mürəkkəb süjetlər: əsas və asılı süjet münasibəti əsasında yaranan kontaminasiyalar. Yəni *asılı süjetin əsas süjetə tabe tutulması prinsipi* üzərində qurulur. Bu zaman yardımçı motivlərə ehtiyac duyulur. Asılı süjet əsas süjetə tabe edilir. Əsas və asılı süjetlərin bir süjet daxilində birləşməsi mürəkkəb süjeti formalaşdırır. Mürəkkəb süjetdə (əsas və asılı süjetlərin birləşməsində) süjetlərin başlanğıc və son nöqtəsi məlum olmur. Ona görə də əhvalatın harada başlayıb, harada bitməsini təyin etmək çətindir. Yəni *müstəqil süjetlər şəklində olur*. Əsas və asılı süjetlərin birləşməsində konfliktlər daha gərgin olur. Əsas və asılı süjetlər eyni qəhrəman və onun yaşadığı anlar üzərində qurulur. Ona görə də süjetlər arasında üzvi bağ olur.

2. Sadə süjetlər: bərabər hüquqlu, düz xətlə qurulan kontaminasiyalar bura daxildir. Bu süjetlərin ardıcılığı prinsipi üzərində qurulur. Burada süjetin baş və son nöqtələri məntiqidir, yəni harada başlayıb, harada bitməsini təyin etmək asandır. Yardımçı motivlərə ehtiyac yoxdur.

II. Mexaniki kontaminasiyalar: süjetlərin kombinasiyası təsadüfi xarakter daşıyır, zahiri bənzərlik hesabına qurulur. Yəni bir süjetdən digər süjetə keçid əsaslandırılmır, bağ yaradılmır. Süjetlər fərqli qəhrəmanlar üzərində qurulmuş olur. Süjetlər arasında üzvi bağ olmur. Zəif təhkiyəçiyə xas süjetdir. Çünki zəif təhkiyəçinin süjet unutmazlığı ilə yazıya alınmışdır. Mexaniki kontaminasiyada süjetlər sanki bir-birinə calaqlanmışdır. Bu da söyləyicinin qeyri-peşəkarlığından irəli gəlmişdir. Mexaniki kontaminasiya ənənəvi nağılların tənəzzülünün göstəricisidir. Mexaniki kontaminasiyada əsas və asılı süjetin tabeliliyi prinsipi olmur. Ona görə də əsaslandırmaya da ehtiyac duyulmur.

“Cəmiyyətdə gedən sosial-iqtisadi dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq XX əsrin II yarısından etibarən folklor məclisləri artıq məişətdən çıxmışdır. Bununla əlaqədar olaraq nağılcılıq ənənəsi də zəifləməyə başlamışdır. Müasir nağıllardakı kontaminasiyaların böyük qismi tematik birləşmə üzərində qurulmuşdur” [7, s.89]. Məlumdur ki, tematik süjet birləşməsi məzmun baxımından bir-birinə yaxın olan süjetlər arasında qurulur, əsas və asılı süjetləri olur. Tematik süjet birləşməsində asılı süjet əsas süjetə tabe tutulur. Asılı süjetin də əsas süjetə tabe tutulması ədəbiyyat-şünaslıqda *mürəkkəb kompozisiya* adlanır. Tematik birləşmədə kontaminasiya zənciri fərqli süjetlərdən təşkil olunur.

Nəticə. Nağıllarda qaravəlli süjetlərindən qurulmuş kombinasiyalara da rast gəlmək mümkündür. Bu, qaravəlli janrının geniş aktiv olduğu vaxtlar idi. Mürəkkəb kombinasiyalı nağıllarda da asılı süjet əsas süjetin məzmununa tabe tutulur. Nağıllarda kontaminasiyanın tənəzzülünü şərtləndirən amillər aşağıdakılardır:

1. Güclü yaddaşlı söyləyicilər: nağıl süjetini tematik süjet birləşməsi əsasında qurur. Qeyd edək ki, nağılsöyləyicinin yaddaşının gücü kontaminasiyaların tamlığını təmin edir. Belə ki, güclü yaddaşa sahib olan təhkiyəçilər özünəməxsus yaradıcılıq manevri, yaradıcılıq vərdişi ilə seçilir. Bunlara usta söyləyicilər deyilir. Usta söyləyicilərin özünəməxsus yaradıcılıq təcrübəsi olur. Folklor ənənəsindən gələn bu nağılcılıq özündən sonrakı nəslə ötürmədə xüsusi rol oynayır. Yəni usta söyləyicilərin özünəməxsus təhkiyəsi olur. Ola bilsin ki, usta söyləyicilərin repertuarına xas təhkiyə sistemi, fərdi, özünə aid süjet birləşməsi var. Bu, usta söyləyiciyə aid fərdi yaradıcılıq məhsulu hesab edilir. Lakin bu fərdi yaradıcılıq məhsulunu biz ənənədən gələn yaradıcılıq mənimsəməsi hesab edirik. Usta söyləyicilərin təhkiyəsində nağılda bir süjetdən digər süjetə keçid zamanı əsaslandırılma güclü olur, bu zaman süjetdəki tamlıq qorunur.

2. Zəif yaddaşlı söyləyicilər: belə təhkiyəçilərin süjet birləşməsi mexaniki süjet birləşməsi adlanır. Mexaniki birləşmələrdə süjetlər bir arada verildiyindən çoxkompozisiyalı əsər təsiri bağışlayır. Çünki onlar geniş auditoriya qarşısında çıxış etmir, yalnız nağılın quru məzmununu söyləyirlər. Bu zaman nağıl zəif söyləyici tərəfindən natamam şəkildə təqdim olunur. Bir süjetdən digər süjetə keçid zamanı əsaslandırılma zəif olur. Onlar ənənədən mənimsədikləri süjetlərin sadəcə quru məzmununu çatdırır. Göründüyü kimi, ənənəvi kombinasiyalar zəif söyləyicilərin repertuarında naqis şəkildə qorunub saxlanmış, çox itkilərə məruz qalmışdır.

3. Müasir dövrdə nağıllar əsasən yaşlı insanlar tərəfindən təhkiyə olunur, onların auditoriyası uşaqlardan və təsadüfi insanlardan ibarətdir. Varislik ənənəsinin pozulması nağılların şifahi ənənədən yox olmasına gətirib çıxarmışdır.

4. Müasir cəmiyyətdə XX əsrin II yarısından etibarən cəmiyyətdəki sosial-iqtisadi həyatla əlaqədar olaraq kənd həyatı da şəhər mühitinə yaxınlaşmağa başladı. Şəhər və şəhərə yaxın məntəqələrdə folklor məclisləri müasir əyləncə vasitələri ilə rəqabətə tab gətirə bilməyib tədricən məişət həyatından çıxmağa başladı.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Xalid Əlimirzəyev. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları. Bakı, 2008
2. Mir Cəlal, Pənah Xəlilov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Çarşıoğlu, 2005
3. Məmməd Əliyev. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsasları. Bakı, 2000
9. Məhəmmədəli Mustafayev. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, 2021
4. Nizaməddin Şəmsizadə. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, 2012
5. Rafiq Yusifov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, 2001
6. Rəhim Əliyev. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, 2008
7. Səfərova Dürnisə. Azərbaycan nağıllarında süjet içində süjet (kontaminasiya) problemi. F.ü.f.d. elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiya, Bakı, 2024

Ulduz KAHRAMANOVA

THE PROBLEM OF PLOT IN FICTION IN THE CONTEXT OF LITERARY CRITICISM

S u m m a r y

The plot-internal plot principle does not split plots, but rather combines and unites plots around a single plot line. Therefore, in contamination, the combination occurs due to the subordination of the dependent plot to the main plot. At this time, the dependent plot loses many of its components, and a new form and content is created. In fact, the creative plot-internal plot principle is not spontaneous, but a premeditated, purposeful and conscious creative event. This conscious creative event depends on the strength of the justification during the transition from the main plot to the dependent plot.

The plot-internal plot principle is also expressed in literary criticism by the term contamination. Contamination is, in fact, a complex artistic technique. The national poetic tradition has a great influence on creative contamination. Mechanical contamination occurs spontaneously (something happens by itself without being influenced by anything). Therefore, contamination is a creative event with general regularities. Contamination is the rebirth, reshaping of a traditional form.

Contamination is realized by the principle of the narrator (in written epic works) telling a plot within a plot. That is, in oral folk literature, it is realized by the principle of the narrator (in oral epic works) telling a tale within a tale. During the decline of the storytelling tradition, contamination also disappears. According to literary critics, there are methods of contamination. The methods of contamination are the ability to bring together connected plots.

Contamination is not the joining of any plot together. That is, the narrator cannot create a plot connection (the connection of the plot) by connecting any plot together. Plot connection is the joining of related plots. At this point, the methods of contamination are formed. That is, it is the joining of plots that are in harmony with each other, plots that have a thematic closeness in themselves. From this perspective, internal contaminations arise within the plot.

Улдуз КАХРАМАНОВА

ПРОБЛЕМА СЮЖЕТА В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ В ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКЕ

Резюме

Принцип сюжета в сюжете не дробит сюжеты, а объединяет и объединяет сюжеты вокруг единой сюжетной линии. Таким образом, при контаминации объединение происходит путем подчинения зависимого сюжета основному. В этот момент зависимый сюжет теряет многие свои компоненты, и возникает новая форма и содержание. На самом деле творческий сюжет – это не стихийный внутренний сюжетный принцип, а заранее обдуманное, целенаправленное и осознанное творческое событие. Это осознанное творческое событие основано на силе рассуждения при переходе от основного сюжета к зависимому.

Принцип сюжета в сюжете в литературоведении выражается также термином «контаминация». Контаминация – это, по сути, сложный художественный прием. Большое влияние на творческую контаминацию оказывает национальная поэтическая традиция. Механическое загрязнение происходит спонтанно. Таким образом, контаминация – это творческое явление, имеющее общие закономерности. Контаминация – это возрождение, изменение традиционной формы.

Контаминация происходит через принцип рассказчика (в письменных эпических произведениях) рассказывать сюжет в сюжете. То есть в устном народном творчестве он реализуется по принципу рассказа сказителя (в устных эпических произведениях) сказки в сказке. С упадком традиции повествования исчезает и контаминация. По мнению литературоведов, существуют методы контаминации. Методы контаминации заключаются в возможности объединения связанных участков.

Заражение – это не просто сшитый воедино сюжет. То есть рассказчик не может создать сложность сюжета (сюжетную извилистость), соединяя какие-либо сюжеты друг с другом. Сюжетный поворот – это связывание взаимосвязанных сюжетов. В это время формируются методы заражения. То есть это соединение сюжетов, находящихся в гармонии друг с другом, сюжетов, имеющих тематическую близость. С этой точки зрения в сюжете возникают внутренние загрязнения.

**TARİXİ-MƏDƏNİ ABİDƏLƏRİN QORUNMASI VƏ TƏDQIQI.
MUZEYŞÜNASLIQ**

UOT: 78.075

Zenfira ƏLİYEVƏ

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
zemaaliveva264@gmail.com

TOFIQ BAKIXANOV YARADICILIĞINDAN SƏHİFƏLƏR

Açar sözlər: musiqi, bəstəkar, orkestr, janr, əsər

Keywords: music, composer, orchestra, genre, work

Ключевые слова: музыка, композитор, оркестр, жанр, произведение

Giriş. Respublikanın xalq artisti, “Şöhrət” ordenli Tofiq Bakıxanov Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafında əhəmiyyətli rolu olan görkəmli bəstəkarlardan biridir. O, əsərləri ilə Azərbaycan musiqi xəzinəsini zənginləşdirib. Bəstəkarın yaradıcılığı mahiyyət etibararı ilə Azərbaycan klassik musiqisinin dərin köklərinə əsaslanaraq, xəlqilik və realizmin aparıcı prinsiplərini təsdiqləyən müasir musiqinin ümumi istiqamətində inkişaf edib. Tofiq Bakıxanov operadan başqa musiqinin, demək olar ki, bütün janrlarında yazıb. Bəstəkar skripka, viola, violonçel, fleyta, fortepiano üçün 20-dən artıq sonata, trio, kvartet, kvintetlər, müxtəlif alətlərlə simfonik orkestr üçün konsertlərin müəllifidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan musiqisində viola, violonçel, fleyta üçün sonata və konsert janrına ilk dəfə Tofiq Bakıxanov müraciət etmişdir. O, üç balet, üç musiqili komediya, səkkiz simfoniya, beş simfonik muğam, beş simfonik poema, simfonik süitalar, 100-dək mahnı və romansların müəllifidir.

Sənətə gəlişi. Tofiq Bakıxanov Azərbaycanın məşhur nəsillərindən biri kimi tarixə görkəmli şəxsiyyətlər vermiş Bakıxanovlar nəslinin nümayəndəsidir. O, 1930-cu il dekabrın 8-i Bakıda görkəmli muğam ustası tarzən Əhməd Bakıxanovun ailəsində göz açmışdır. Atası bütün ömrü boyu Azərbaycan musiqisinin təbliğində fəaliyyət göstərmiş, dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyli ilə birgə işləmişdir. Tofiq Bakıxanovun yaradıcılıq taleyində ailələrində tez-tez qonaq olan dahi Üzeyir bəyin çox böyük rolu olmuşdur.

“Tofiq Bakıxanov Azərbaycan professional musiqisinin banisi Üzeyir Hacıbəylinin xeyir-duası ilə sənətə gəlmiş və məhz onun məsləhəti ilə skripka alətini seçmişdir. Bununla da skripka aləti onun sevimli alətinə çevrilir. Məhz skripka ifaçısı kimi dahi bəstəkarın qarşısında çıxış etməsi onun həyatının unudulmaz anları kimi yaddaşına həkk olunur. O, Üzeyir bəyin davamçısına və təbliğatçısına çevrilməklə, Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının təsis etdiyi “Üzeyir Hacıbəyli” fəxri medalının laureatı olur” [4, s.29].

Tofiq Bakıxanov skripkaçı kimi sənətini təkmilləşdirərək, Azərbaycan və xarici ölkə bəstəkarlarının əsərlərinin mahir ifaçısı kimi tanınır. İfaçılıq sahəsindəki uğurlarına baxmayaraq, musiqi yazmaq üstün gəlir. Hələ gənc yaşlarında müxtəlif alətlər üçün kiçik əsərlər yazır. Onun bu qabiliyyətini görə Qara Qarayev ona bəstəkarlıqla ciddi məşğul olmağı tövsiyə edir.

Tofiq Bakıxanov görkəmli bəstəkar Qara Qarayevin tələbəsi olub və bu adı ömrü boyu fəxrlə daşıyıb. O, Qara Qarayev musiqisinin incəliklərini dərinədən öyrənmiş, bəstəkarlığın necə çətin olduğunu anlamışdır. Bəstəkarın yaradıcılıq üslubu, dünya-görüşü bilavasitə Qara Qarayevin təsiri altında formalaşmış, professional keyfiyyətlər kəsb etmişdir.

Kamera-instrumental musiqisi. Tofiq Bakıxanovun çoxsahəli yaradıcılığının böyük hissəsinin aparıcı xəttini kamera-instrumental musiqisinin janrları təşkil edir. Kamera-instrumental janrlarına daim müraciət edən bəstəkar bu sahədə öz üslubunu daha gözəl göstərə bilmişdir. Hər bir əsər onun yaradıcılıq simasının müxtəlif tərəflərini açmaqla yanaşı, həm də onun musiqi üslubunu, musiqi dilini yeni keyfiyyətlərlə, yeni cizgilərlə zənginləşdirib. Bu əsərlərdə müasir musiqinin əsas xüsusiyyətləri bəstəkarın sərbəst ruhlu, zəngin musiqi dili ilə üzvi surətdə birləşir.

Bəstəkarın ən çox sevdiyi skripka aləti üçün yazdığı əsərləri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. O, yaradıcılığı boyu bu alət üçün müxtəlif janrlı əsərlər – ondan artıq sonata və sonatina, pyeslər və instrumental konsertlər yazmışdır. “Şərq sonataları” silsiləsinə daxil olan “Türk sonatası”, “İran sonatası”, “Ərəb sonatası”, “Azərbaycan sonatası” əsərlərində bəstəkar Şərq xalqlarının milli musiqisinə müraciət etmişdir.

“Kamera musiqisi klassiklərinin ənənələrinə əsaslanan və öz üslubunu daim zənginləşdirməyə cəhd edən T.Bakıxanov bu əsərlərində dinləyicini yeniliklə təəccübləndirməyə çalışır. Bəstəkarın kamera musiqisində köhnə və yeni, adət olunmuş və olunmamış, sadə və mürəkkəb arasında təbii nisbət həmişə hiss edilir. Bu isə dinləyicilərə ona təqdim olunan səslər dünyasında kifayət qədər oriyentirə malik olması üçün imkan yaradır” [2, s.14].

Bundan başqa, Tofiq Bakıxanov viola, violonçel, fleyta və fortepiano üçün də əsərlər bəstələmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan musiqisində viola üçün sonata janrının ilk yaradıcısı məhz Tofiq Bakıxanovdur.

“Tofiq Bakıxanovun kamera əsərləri ifaçılıq praktikasında və tədris repertuarında möhkəm yer tutur. 1995-ci ildə bəstəkarın kamera əsərləri Moskvada keçirilmiş beynəlxalq festivalın proqramına, 1998-ci və 2000-ci illərdə Kiprdə keçirilən II və IV beynəlxalq musiqi festivallarının proqramına daxil edilmişdir” [4, s.29].

Simfonik yaradıcılığı. Tofiq Bakıxanovun kamera-instrumental əsərləri onun simfonik yaradıcılığına da öz təsirini göstərmişdir. Müxtəlif illərdə yazılmış simfoniyaların partiturası milli koloriti, musiqi obrazlarının aydınlığı, emosional mövzuları ilə yanaşı, həm də bəstəkarın ifadə vasitələrində məharətlə istifadə etdiyini göstərir.

Tofiq Bakıxanovun ilk simfoniyası 1960-cı ildə Soltan Hacıbəyovun rəhbərliyi ilə Üzeyir Hacıbəyov adına Dövlət Simfonik Orkestrinin ifasında səslənmişdir. Bu əsər Respublika müsabiqəsində mükafata layiq görülmüşdür. 1962-ci ildə Moskvada Dağıstanın xalq artisti Cəmal Dalqatın idarəsi ilə Ümumittifaq Radiosu və Televiziyası Simfonik Orkestrinin ifasında bəstəkarın 2-ci simfoniyası səslənir. Kamera orkestri üçün 3-cü simfoniya 1963-cü ildə yazılıb. Əsər ilk dəfə Bakıda Nazim Rzayevin rəhbərliyi ilə Dövlət Kamera Orkestri tərəfindən ifa olunub.

1982-ci ildə bəstəkar 4-cü simfoniyasını yazır. Bu əsər obraz, ideya məzmunu və dərin lirikası ilə fərqlənir.

“Tofiq Bakıxanovun maraqlı simfonik əsərləri içərisində vaxtsız dünyadan köçmüş qızının xatirəsinə həsr olunmuş “Nigar” adlanan beşinci simfoniyasını qeyd etmək lazımdır. Bu əsərdə bəstəkar həm öz şəxsi kədərini, eləcə də 90-cı illərdə baş vermiş hadisələrlə əlaqədar ümumxalq faciəsini təsvir edib” [2, s.10].

Bu əsər psixoloji təsir qüvvəsinə, qəlbləri rıqqətə gətirən musiqisinə görə milli simfonizmin gözəl nümunələri ilə bir sırada durur. Maraqlı simfonik əsərləri arasında “Nəva” simfonik muğamı xüsusilə fərqlənir.

“Bəstəkar bu əsəri atası Əhməd Bakıxanovun çalğısından yazmışdır. Məlum olduğu kimi, bütün müsəlman Şərqiində “Nəva” muğamı xüsusilə fərqlənir. Bu muğam

XIV əsrdə daha geniş yayılsa da, onun bir çox şöbəsi ixtisar olunmuş və bu muğam bizim yüzilliyə daha çox yığcam – cəmi 9 şöbədən ibarət formada gəlib çatmışdır. Tofiq Bakıxanovun “Nəva” simfonik muğamı eyni adlı klassik mənbə kimi “Bərdaşt” şöbəsi ilə başlanır. Bu, ənənəyə görə, bütün muğamın girişi funksiyasını daşıyır. Bəstəkar bu səciyyəvi xüsusiyyəti simfonik muğamda da saxlayır. Sonra mahiyyətinə görə əsas bölmə olan və aramlı nəqlin başlanğıcına xidmət edən “Nəva” özü səslənir” [2, s.12].

Tofiq Bakıxanovun yaradıcılığında Azərbaycanın müasir tarixinə, ölkəmizin həyatında baş verən hadisələrə həsr olunmuş əsərlər də var. Və bu əsərlərdə vətənpərvər bir sənətkarın duyğuları və baxışları əks olunub.

Bəstəkar “Humayun” simfonik muğamını 1991-ci ildə yazır. Bu əsər qanlı Qarabağ hadisələrinə həsr olunub. Bu hadisələrə həsr olunmuş əsərlər içərisində 7-ci “Qarabağ harayı” simfoniyasını da qeyd etmək lazımdır. Simfoniya müasir tariximizin qanlı səhifələri və bəstəkarın düşüncələri musiqi vasitəsilə canlanır.

Bəstəkar 8-ci simfoniyasını dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəylinin xatirəsinə həsr edib. Əsər tar və simfonik orkestr üçün yazılıb. Simfoniyanın ilk ifası 2006-cı ildə Tofiq Bakıxanovun 75 illik yubiley tədbirində olub.

2006-cı ildə M.Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında bəstəkarın Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevə həsr olunmuş “Həmişə bizimləsən” simfonik poeması səslənir. Əsər dinləyicilərin böyük rəğbətini qazanır.

Bəstəkarın “Azərbaycan” simfoniyası və “Naxçıvan” simfoniyyəti isə vətənimizin gözəlliyini tərənnüm edən möhtəşəm musiqi tablodur.

Tofiq Bakıxanovun simfonik əsərləri onun irihəcmli formaya bələdliyini, professionallığını parlaq surətdə nümayiş etdirir. Müxtəlif illərdə yazılmış simfoniya partiturası milli koloriti, musiqi obrazlarının aydınlığı, emosional mövzuları ilə yanaşı, həm də bəstəkarın ifadə vasitələrindən məharətlə istifadə etdiyini göstərir.

Səhnə əsərləri. Tofiq Bakıxanov üç operetta və üç baletin müəllifidir. O, operettaları bəstəkar Nəriman Məmmədovla birgə yazmışdır. 1964-cü ildə dramaturq M.Əlizadənin librettosu əsasında “Altı qızın biri Pəri”, 1969-cu ildə “Məmmədli kurorta gedir” operettalarını yazır. 1979-cu ildə isə A.Babayevin librettosu əsasında “Qız görüşə tələsir” musiqili komediyasını yazır.

Bəstəkarın Xəzər neftçilərinin əməyindən bəhs edən ilk “Xəzər balladası” baleti 1967-ci ildə yaranıb. Əsərin premyerası 1968-ci yanvarın 14-də Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrında olur. Daha sonra Moskva, Kiyev və keçmiş SSRİ-nin bir çox şəhərlərində, eləcə də Fransanın bir neçə şəhərində tamaşaya qoyulur.

“SSRİ dövrünün baş mədəniyyət qəzeti “Sovetskaya kultura” 1970-ci il 15 yanvar sayında dərc etdiyi bir yazıya “2000 kilometrlik müvəffəqiyyət” adı vermişdi və uğurun kilometrə ölçülməsi qəribə gəlməsin. Bu 2000 kilometr “Xəzər balladası”nın Fransa ərazisində qət etdiyi məsafə idi. Sovet dönəmində xarici dövlətlərə çıxışların çox məhdud olduğu, xüsusən bir Azərbaycan bəstəkarının lap güclü əsərinin hansısa kapitalist ölkəsində, illah da Fransa kimi aparıcı ölkədə bircə dəfə nümayiş etdirilməsinin belə nadir hadisə sayılacağı əyyamlarda “Xəzər balladası”nın 2 ay boyunca bütün Fransa boyu on dəfələrlə səhnələrə çıxması zamanına görə möcüzə səviyyəli bir hadisə idi. Elə bir möcüzə ki, bugünədək təkrarsız olaraq qalır və ondan əvvəl, nə də sonra belə sevinci yaşamaq heç bir Azərbaycan bəstəkarına müyəssər olmayıb” [3, s.17].

T.Bakıxanovun “Xəzər balladası” baleti xüsusilə mövzunun yeniliyi, səhnə epizodlarının rəqs ansambllarının ifasında verilməsi ilə diqqəti cəlb edir. Balet janrının tarixdə hələ Xəzər neftçiləri və onların əməyinin fədakarlığı mövzusunda heç kəs müraciət etməmişdir. Buna ilk dəfə Tofiq Bakıxanov nail olmuşdur.

Tofiq Bakıxanov Sergey Yesenin əsərləri əsasında 2-ci “Şərq poeması” baletini yaradır. Əsərin premyerası, çox təəssüf ki, 20 ildən sonra olur. Balet 1988-ci ildə Şövkət Məmmədova adına Opera Studiyasında tamaşaya qoyulur.

Bəstəkarın 3-cü baleti R.Əhmədovun librettosu əsasında yazılaraq, dahi Nizaminin 850 illiyinə ithaf edilmiş birpərdəli “Xeyir və Şər” baletidir. Müəllif əsərdə “Humayun”, “Bayatı-Şiraz”, “Şüştər”, “Şur” və “Çahargah” muğamlarının intonasiyasından istifadə etmişdir. Hər üç balet dəfələrlə Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrında nümayiş etdirilib.

Instrumental konsertləri. Tofiq Bakıxanov müxtəlif alətlər üçün yazılmış çox sayda instrumental konsertlərin müəllifidir. Bəstəkarın skripka, viola, violonçel, qaboy, fleyta, klarnet və tar üçün yazdığı konsertləri bu janr sahəsini zənginləşdirən əsərlərdir. Bu konsertlər özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bəstəkarın violonçel və orkestr üçün yazdığı birinci konserti Azərbaycanın musiqi həyatında gözəl bir hadisə kimi yadda qalıb. Həmin konsert ilk dəfə Moskvada, sonra isə Bakıda səslənərək böyük uğur qazanır.

“1958-ci ildə Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının İdarə heyəti tərəfindən T.Bakıxanovun violonçel ilə simfonik orkestr üçün Birinci konsertinin ilk dinləyişindən sonra Qara Qarayev bəstəkarı təbrik edərək demişdir: “T.Bakıxanov fəxr edə bilər ki, Azərbaycan musiqi tarixində ilk violonçel konsertinin müəllifidir”. Müəlliminin yüksək rəyindən ruhlanan T.Bakıxanov sonrakı illərdə də Azərbaycan musiqisində hələ istifadə olunmamış janrlara müraciət etmişdir” [4, s.30].

Tofiq Bakıxanovun instrumental konsertləri öz milliliyi, emosionallığı və peşəkarlığı ilə seçilir.

Bəstəkarın Azərbaycan xalq musiqisinə dərin və sonsuz məhəbbəti tar üçün yazdığı əsərlərdə xüsusilə özünü büruzə verir. O, tar və simfonik orkestr üçün 5 konsert yazıb. Atasının xatirəsinə həsr etdiyi 1-ci Konserti 1981-ci ildə bitirir. 1984-cü ildə bəstəkar Ramiz Quliyevə həsr etdiyi tar və orkestr üçün İkinci konserti, 1985-ci ildə isə Üçüncü konsertini yazır. Hər dörd konsertin ilk ifaçısı tarzən Ramiz Quliyev olub. Bu konsertlərin hər birində milli musiqi dilinin güclü təsiri duyulur. Bəstəkar təxəyyülündən yaranmış musiqi mövzuları sanki mahnı və rənglərin, dirinçə və təsniflərin təbii davamı kimi səslənir.

“Tofiq Bakıxanovun yaradıcılığında ikili konsertlər də mühüm yer tutur. Bu janrda bəstəkar 2 əsər yazıb: skripka və violonçel ilə simfonik orkestr üçün ikili konsert, tar və skripka ilə simfonik orkestr üçün ikili konsert. Sonuncu adını çəkdiyimiz əsər bəstəkarın Azərbaycan xalq çalğı aləti tarın və Avropa musiqi aləti skripkanın səslənmə və ifaçılıq imkanlarının uzlaşdırılması baxımından maraqlıdır. Bu, Şərq və Qərb musiqi ənənələrinin qovuşdurulması yolunda bəstəkarın uğurlu nailiyyətlərindəndir. Tofiq Bakıxanovun instrumental konsertlərinə xas olan xüsusiyyətlərdən biri ifaçı üçün sərbəst improvizasiya imkanlarının yaradılmasıdır. Bu da bəstəkarın konsert janrının əsas xüsusiyyətlərini – solist və orkestr arasında yarışmanı gözəl duymasından və alətin texniki imkanlarını nümayiş etdirmək bacarığından irəli gəlir” [4, s.30].

Tofiq Bakıxanovun yaradıcılığında mahnı və romanslar xüsusi yer tutur. Vokal yaradıcılığında bəstəkar həm klassik, həm də müasir Azərbaycan şairlərinin əsərlərinə müraciət edib. “Sevməyir, qoy sevməsin”, “Sevən könül”, “Gözəlliklər məskəni”, “Azərbaycan gölləri” və digər mahnıları xalqın rəğbətini qazanmış mahnılardandır. Onun vokal məcmuələrini də qeyd etmək lazımdır. “Firdovsini yad edərəkən”, “Qüdsidən söz düşərəkən”, “Ey Qumru”, “Gözləyər” romansları vokalçıların repertuarında xüsusi yer tutur.

T.Bakıxanov yaradıcılığında mədəniyyətlərarası dialoq. Tofiq Bakıxanov yaradıcılığı boyu daim Şərqi xalqlarının ənənəvi musiqisinə müraciət edib. Kiçik yaşlarından atasının ifasında eşitdiyi muğamlar vasitəsilə Şərqi xalqlarının musiqisini dərinlən mənimsəyib və bu da bir çox gözəl əsərlərin yaranmasına təkan verib. Hələ 1967-ci ildə Türkiyəyə ilk gedişi zamanı İstanbul və Ankara radiolarının arxivlərini araşdırmış, bəzi xalq havalarını öz əsərlərində istifadə etmişdir. 5-ci “Türk sonatası”, 6-cı “Türk simfoniyası”, “Türk rapsodiyası”, “Türk eskizləri” əsərləri buna misal ola bilər.

“Tofiq Bakıxanovun Quzey Kıbrıs Türk Cümhuriyyətinə səfərləri də sənət baxımından uğurlu olub. Y.Taner və M.İslamoğlunun yayınlamış olduqları “Quzey Kıbrıs türküləri və oyun havaları” toplusundan örnəklər bəstəkar tərəfindən işlənmişdir. Bu mövzularda bəstələnmiş 2 əsər – “Quzey Kıbrıs süitəsi” və “Quzey Kıbrıs fəsilləri” Kıbrıs adasında yaşayan türk xalqının mədəniyyətində mühüm bir hadisə olaraq dəyərləndirilmişdir” [2, s.17].

Bəstəkarın Şərqi mövzusunda həsr etdiyi əsərlər içərisində skripka və fortepiano üçün sonataları xüsusilə qeyd etmək lazımdır. 5-ci sonatada türk mövzularından, 6-cı sonatada İran xalq musiqisindən, 7-ci sonatada isə ərəb dünyasının populyar “Şələbiyyə” mahnısının melodiyasından istifadə olunub.

Tofiq Bakıxanov dəfələrlə İranda yaradıcılıq ezamiyyətində olub, özünün sənət uğurlarını və Şərqi mövzusu ilə bağlı əsərlərinin nümayişi olub. Bundan başqa, şifahi və yazılı ənənəvi milli musiqi sənətimizi təbliğ edən məruzələrlə çıxış edib. Bəstəkarın İran xalq musiqisi əsasında yazdığı “Şərqdən gələn sədalar” adlı musiqi məcmuəsi İİR-in beynəlxalq Əl-Huda nəşriyyatının Bakı şöbəsi tərəfindən 2004-cü ildə nəşr olunub.

Bəstəkar özü bu səfərləri haqqında belə yazır: *“Mənim İrana səfərim on ildən artıq bir dövrü əhatə edir. Bu müddət ərzində İranda keçirilən müxtəlif elmi konfranslarda, musiqi festivallarında, universitetlərdə görüşlərim, sərgilərdə, eləcə də ziyarətlərdə keçirdiyim günləri boş keçirməyib öz yaradıcılığında istifadə etmişəm. Bunun nəticəsində istər musiqi dili ilə, istərsə mətbuatda çıxışımla az da olsa iz qoymağa çalışmışam. Son illər İranın müxtəlif yerlərindən Bakıya təşrif gətirmiş musiqiçilər, incəsənət xadimlərinin tez-tez görüşləri təqdirəlayiqdir. Aramızdakı bu səmimiyyət münasibəti keçmişdən bugünədək davam edir, hələ çox illər davam edəcək”* [1, s.32].

Tofiq Bakıxanov yaradıcılığında Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevə həsr olunmuş əsərlər xüsusi yer tutur. “Dünya durduqca yaşa” – səs, xor və kamera orkestri üçün Oda, “Həmişə bizimləsən” simfonik poeması, “Salam olsun” muğam-poeması Ulu Öndərin parlaq musiqi obrazını yaradan sənət əsərləridir.

Gərgin yaradıcılıq irsinə və qastrol səfərlərinə baxmayaraq, Tofiq müəllim pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olub. O, uzun illər Üzeyir Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasında “Kamera ansamblı” kafedrasında çalışıb. 1983-cü ildə professor, 1990-cı ildə Xalq artisti fəxri adına layiq görülüb. 2000-ci ildə isə “Şöhrət” ordeni ilə təltif edilib.

Tofiq Bakıxanov bəstəkarlıqla yanaşı, Azərbaycan milli musiqi tarixinin inkişafında elmi-nəzəri fikirlərlə də fəaliyyət göstərmişdir. Bəstəkar bir musiqişünas kimi elmi konfranslarda, beynəlxalq elmi simpozium və seminarlarda çıxış edib. O, “Musiqili ömrüm”, “Azərbaycan və İran musiqiçilərinin qarşılıqlı əlaqələri” adlı monoqrafiyalarının, onlarla metodik tövsiyələrin, müxtəlif məsələlərə həsr olunmuş məqalələrin müəllifidir.

Nəticə. Tofiq Bakıxanov Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafına xidmət edən bəstəkar, mahir ifaçılıq imkanlarına malik skripkaçı, milli musiqiçi kadrların yetişməsində əməyi olan gözəl pedaqoq, musiqinin müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş elmi-publisistik məqalələrin müəllifi, musiqimizi xarici ölkələrdə geniş təbliğ edən fəal ictimai xadim kimi tanınmışdır. Bəstəkarın xüsusən kamera musiqisinin inkişafında böyük rolu olub. Bu janrdə “Skripka və fortepiano üçün”, “Fleyta və fortepiano üçün” əsərləri Azərbaycan kamera musiqisinin inkişafına böyük xidmət göstərmişdir.

Tofiq Bakıxanov Azərbaycan musiqisini dəfələrlə xarici ölkələrdə təbliğ edib. O, Macarıstan, Rumıniya, Bolqarıstan, Avstriya, İsveçrə, Fransa, Almaniya, İngiltərə, Şotlandiya və digər ölkələrdə yaradıcılıq səfərlərində olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan musiqisini dünyaya tanıtmışdır.

Tofiq Bakıxanov yaradıcılığında müxtəlif janrlara müraciət etmişdir. Onun musiqisinin obrazlar aləmi zəngin və müxtəlif xarakterdədir. Bu musiqidə lirika, epik vüsət, qəhrəmanlıq və dramatizm var. Bəstəkarın əsərləri Azərbaycan musiqi tarixinə, ölkəmizin həyatında baş verən hadisələrə vətənpərvər bir sənətkarın duyğularını, baxışlarını əks etdirir.

O, musiqinin bütün janrlarında dəyərli sənət nümunələri yaradıb. Xüsusilə kamera-instrumental musiqinin inkişafında böyük rolu olub. Tofiq Bakıxanov Azərbaycan musiqi xəzinəsini öz əsərləri ilə zənginləşdirib, mədəniyyətimizə gözəl səhifələr yazıb.

Ömrünün 95 yaşını başa vuran bəstəkarımız Tofiq müəllimi ürəkdən təbrik edirik, ona cəsarətli arzu edirik.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Bakıxanov T. “Azərbaycan və İran musiqiçilərinin qarşılıqlı əlaqələri”. Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2006, 204 s.
2. Qafarova Z. “Tofiq Bakıxanov”. Bakı: “Prestij-N” nəşriyyatı, 2017, 40 s.
3. Hüseynov R. “Doxsanında cavan olmağın Tofiq Bakıxanov düsturu”. “Musiqi dünyası” jurnalı, 2021, № 3/88, s.12-18
4. Həsənova C. “Sənətkar ömrünün səhifələri: Tofiq Bakıxanov-90”. “Musiqi dünyası” jurnalı. 2021, №1/86, s.28-32

Zenfira ALIYEVA

PAGES FROM THE WORK BY TOFIG BAKIKHANOV

S u m m a r y

The article is dedicated to the 95-th anniversary of the birth 75-th anniversary of the creative work of People's Artist of the Republic, composer Tofiq Bakikhanov. He is one of the prominent composers who played a significant role in the development of Azerbaijani musical culture. T. Bakikhanov enriched the Azerbaijani musical treasury with his works. The composer's work has developed in the general direction of modern music, essentially based on the deep roots of Azerbaijani classical music and affirming the leading principles of originality and realism.

Tofiq Bakikhanov wrote in almost all genres of music expert opera. The composer is the author of more than 20 sonatas for violin, viola, cello, flute, piano, trios, quartets, quintets, and concertos for various instruments and symphony orchestra. It should be noted that Tofiq Bakikhanov was the first to apply the sonata and concerto genres for viola, cello and flute in Azerbaijani music. He is the author of three ballets, three musical comedies, eight symphonies, five symphonic mughams, symphonic suites, and about 100 songs and romances.

Tofiq Bakikhanov was known as a composer who served the development of Azerbaijani musical culture, a violinist with skillful performance abilities, a wonderful teacher who contributed to the training of national musical personnel, an author of scientific and journalistic articles dedicated to various problems of music, and an active public figure who widely applied our music in foreign countries. Tofiq Bakikhanov enriched the musical treasury of Azerbaijan with his works and wrote beautiful pages in our culture.

Зенфира АЛИЕВА

СТРАНИЦЫ ИЗ ТВОРЧЕСТВА ТОФИГА БАКИХАНОВА

Р е з ю м е

Статья посвящена 95-летию со дня рождения и 75-летию творческой деятельности народного артиста Республики композитора Тофи́га Баки́ханова. Он один из выдающихся композиторов, сыгравших значительную роль в развитии азербайджанской музыкальной культуры. Т. Бакиханов обогатил музыкальное наследие Азербайджана своими произведениями. Творчество композитора, в своей основе опирается на глубокие корни азербайджанской классической музыки и развивалось в общем направлении современной музыки, подтверждая ведущие принципы народности и реализма.

Тофи́г Баки́ханов писал практически во всех жанрах музыки, кроме оперы. Композитор является автором более 20 сонат для скрипки, альты, виолончели, флейты, фортепиано, трио, квартетов, квинтетов, концертов для различных инструментов и симфонического оркестра. Следует отметить, что именно Тофи́г Баки́ханов впервые обратился к жанрам сонаты и концерта для альты, виолончели и флейты в азербайджанской музыке. Он является автором трех

балетов, трех музыкальных комедий, восьми симфоний, пяти симфонических мугамов, пяти симфонических поем, симфонических сюит и около 100 песен и романсов.

Тофиг Бакиханов был известен как композитор, внесший вклад в развитие азербайджанской музыкальной культуры, скрипач с выдающимися исполнительскими способностями, замечательный педагог, внесший вклад в подготовку национальных музыкальных деятелей, автор научных и публицистических статей, посвященных различным проблемам музыки, и активный общественный деятель, широко популяризовавший нашу музыку за рубежом. Тофиг Бакиханов обогатил музыкальную сокровищницу Азербайджана своими произведениями и вписал прекрасные страницы в нашу культуры.

UOT: 069.7

DOI

Nigar İBRAHİMLİ

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

nigar.ibrahimli.91@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-3646-2779

NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA MİLLİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI MUZEYİNİN MÜASİR EKSPOZİSİYA TƏRTİBATI VƏ MUZEYLƏRARASI İNTEQRASIYA

Açar sözlər: Nizami muzeyi, muzeyşünaslıq, ekspozisiya, ədəbiyyat, incəsənət

Keywords: Nizami museum, museology, exposition, literature, art

Ключевые слова: музей Низами, музееведение, экспозиция, литература, искусство

Giriş. Muzey arxivləri cəmiyyətin mədəni, tarixi və intellektual irsinin qorunmasında mühüm rol oynayır. Onlar bir millətin keçmişini əks etdirən qiymətli sənədlərin, artefaktların və qeydlərin qorunması və nümayiş etdirilməsində xüsusi xidmət göstərir. Bu arxivlər gələcək nəsillərin tarix, mədəniyyət və incəsənət haqqında anlayışlarını genişləndirəcək ilkin mənbələrə çıxışı təmin edir. Orijinal əlyazmaları, nadir kitabları, məktubları, fotosəkilləri və müxtəlif artefaktları qorumaqla muzey arxivləri keçmişlə əlaqə yaradır, tarixçilərə, tədqiqatçılara və geniş ictimaiyyətə onların irsi ilə dərindən məşğul olmağa imkan verir.

Qeyri-maddi mədəni irsin qorunmasında arxivlər müasir dövrdə itirilə biləcək ənənələri, dilləri və adətləri fakt və dəlillərlə özündə cəmləşdirir. Diqqətli konservasiya və sənədləşdirmə səyləri ilə muzey arxivləri mədəni kimliyin bu elementlərinin unudulmamasını, əksinə, qeyd olunmasını və nəsilən-nəslə ötürülməsini təmin edir.

Getdikcə qloballaşan dünyada muzeylərarası inteqrasiya mədəni mübadiləni təşviq etmək və təhsil imkanlarını artırmaq üçün həyati bir mexanizm kimi meydana gəldi. Bu əməkdaşlıq yanaşması muzeylərə coğrafi sərhədləri aşmağa, resursları paylaşmağa və tamaşaçılar üçün daha zəngin təcrübələr yaratmağa imkan verdi.

Elə bir muzey yoxdur ki, eksponatı hərtərəfli izah etmək üçün lazım olan bütün artefaktlara və sənədlərə sahib olsun. Muzeylərarası əməkdaşlıq institutlara öz resurslarını birləşdirməyə imkan verməklə daha geniş çeşiddə materiallara çıxışı təmin edir.

Muzeylərarası əməkdaşlıq sərginin dizaynı, konservasiyası və onun ekspozisiya tərtibatı ilə bağlı ən yaxşı təcrübələrin və innovativ yanaşmaların paylaşılmasını təmin edir. Muzeylər yeni texnika və texnologiyalardan istifadə edərək bilik mübadiləsinin təkcə muzey daxilində deyil, ölkə miqyasında təkmilləşməsinə şərait yaradır. Muzeylərarası inteqrasiya global mədəni irsin təbliği və onun qorunmasında da mühüm rol oynayır. Əməkdaşlıq edən muzeylər müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsini və bütün dünyada mədəni sərvətlərin qorunmasının vacibliyini vurğulayır.

Nizami muzeyinin müasir ekspozisiyası, onun tərtibində muzey arxivlərinin rolu. AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi yarandığı gündən bəri xalqımızın mədəniyyətini zənginləşdirmiş və onun mədəni inkişaf tarixini

ziyərətçilərinə tanıtmışdır. Muzey hər bir xalqın tarixini və müasir mədəniyyətini özündə əks etdirən güzgüdür.

Nizami muzeyinin arxivində Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin təkamülünü əks etdirən qiymətli materiallardan ibarət geniş kolleksiya saxlanılır. Muzeyin qədim əlyazma kolleksiyası müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan şair və yazıçılarının ədəbi əsərləri haqqında məlumatları əks etdirir. Bu əlyazmalar diqqətlə qorunur və nümayiş etdirilir ki, ziyarətçilər ədəbiyyat xadimlərinin orijinal mətnləri ilə tanış olsunlar.

Arxivlərdə Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif istiqamətlərinə işıq salan çoxlu tarixi sənədlər, o cümlədən, məktublar, gündəliklər və rəsmi qeydlər vardır. Bu sənədlər Azərbaycan müəlliflərinin həyat və yaradıcılıq proseslərinə, eləcə də onların yazdıqları ictimai-siyasi kontekstlərə nəzər salmaq imkanı verir. Muzeyin arxivində heykəltəraşlıq, rəsm və tətbiqi sənət nümunələri də var. Bu əşyalar muzeyin estetik cazibəsini artırmaqla yanaşı, sərgilənən ədəbi əsərlər üçün daha geniş mədəni kontekst yaradır. Audio-vizual materiallar, o cümlədən, şeir səsləndirmələri, müəlliflərlə müsahibələr və s. eksponatlar burada qorunur. Bu materiallar Azərbaycanın ədəbi irsini yaşatmaqla ziyarətçi təcrübəsini də zənginləşdirir.

AMEA-nın müxbir üzvü, professor Rafael Hüseynov qeyd edir: *"Orta əsrlərdən XX əsrə qədər yazılmış təzkirələrin, ədəbi və tarixi mənbələrin məlumatlarına əsasən hesablanmışdır ki, ən qədim dövrlərdən XXI əsrə qədər Azərbaycanın dörd minə yaxın şair və nasiri olmuş, fəxr etdiyimiz ədəbi mirası onlar yaratmışlar"* [6, s.2]. Nizami muzeyi həm klassik, həm də müasir Azərbaycan ədəbiyyatının dünya mədəniyyəti tarixində öz imzasını qoyduğunu göstərir. Muzeyin yeni ekspozisiyası 30 zaldan ibarət olub, müasir muzeyşünaslıq tələblərinə cavab verir.

Bu zallarında N.Gəncəvi, X.Şirvani, M.Füzuli, İ.Nəsimi, Xətai, Vidadi, Vaqif, Q.Zakir, A.A.Bakıxanov, M.F.Axundov, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, H.Cavid, S.Mümtaz, C.Cabbarlı, S.Vurğun, M.İbrahimov, M.Cəlal kimi tanınmış şair və yazıçılara, ədəbiyyatşünaslara həsr olunmuş lövhələr, fotolar, rəsm əsərləri, sənədlər, əlyazmalar, kitablar, habelə bir sıra xatirə əşyaları toplanmışdır. Muzey ekspozisiya tərtibatına müvafiq bələdçilər nəşr etdirir ki, bu da ziyarətçilərə böyük köməklik göstərir.

Burada arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan tarixi eksponatlar, Nizami Gəncəvinin məzarından tapılmış tirmə parça və təzkirələr, Şuşanın təməl daşını qoymuş Pənahəli xanın "Quran" ayələrilə bəzədilmiş "gülləbatmaz" köynəyi, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dahi şəxsiyyətlərinin, şair və yazıçıların, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin xatirə əşyaları əyani salnamə kimi ziyarətçilərə təqdim edilir. Hər bir eksponat sənətkarın yaşayıb-yaratdığı dövrü əks etdirir və yazıçının yaradıcılığı haqqında faktlara söykənir.

Muzeydə nümayiş etdirilən eksponatlar tamaşaçı ilə sənətkar arasında əyani vasitəyə çevrilir. Bu eksponatlar sənətkarın yaradıcılıq dünyasını tamaşaçıya dərin ictimai, siyasi-fəlsəfi və bədii çalarları ilə təqdim edir. Muzeyin öyrədici missiyasını nəzərə alaraq, görkəmli klassiklərin portretləri və hikmətli sözləri küçəyə baxan vitrinlərdə yerləşdirilmişdir ki, bu da yoldan ötənləri ayaq saxlamağa və onları oxumağa çağırır.

Nadir eksponatlar sırasında orta əsr Azərbaycan şəhərlərinin ərazilərindəki arxeoloji qazıntılarda aşkarlanmış rəsmli qablar, kaşılar, Nizami Gəncəvinin məzarından tapılmış tirmə parça, Azərbaycan klassiklərinin miniatürlü əlyazma

“Divan”ları, Nəsiminin türbəsindən götürülmüş bir ovuc torpaq, Füzulinin əl xətti, Şuşanın qurucusu Pənahəli xanın üstü “Quran” ayələrilə naxışlanmış köynəyi, Xurşidbanu Natəvanın əl işi olan zərif tikmələr, Aleksandr Dümanın ona hədiyyə etdiyi şahmat taxtasından qalmış fiqurlar, Mirzə Fətəli Axundovun əlyazmaları, kitabxanası, tarı, sazı, ev əşyaları, XIX əsrdə Təbrizdə toxunmuş “Dörd fəsil” xalçası, Əlimərdan bəy Topçubaşovun Parisdəki Sen-Klu məzarlığından gətirilmiş başdaşısı, Mirzə Cəlilin kamançası, “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaksiyasındakı divar saati və daha nələrle burada tanış olmaq mümkündür. Firidun bəy Köçərli, Nəriman Nərimanov, Salman Mümtaz, Süleyman Sani Axundov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevə məxsus qələmlər, yazı ləvazimatı, əlyazmaları, məktubları, Mikayıl Müşfiqin tarı, Cəfər Cabbarlının pəfonu, Hüseyn Cavidin eynəyi, Yusif Vəzir Cəmən-zəminlinin xatirə albomu, Əliağa Vahidin son siqareti, Abdulla Şaiqin, Səməd Vurğunun, Rəsul Rzanın, Nigar Rəfibəylinin, Ənvər Məmmədخانının, Mir Cəlalin, Mehdi Hüseynin, Xəlil Rzanın, Məmməd Arazın, Bəxtiyar Vahabzadənin və bir çox görkəmli ədəbiyyat nümayəndələrinin xatirələrini yaşadan əşyalar var [11].

Muzeyin zallarından biri repressiya qurbanlarına həsr edilib. Muzeyin divarlarını orta əsr Azərbaycan rəssamlarının, xüsusən Sultan Məhəmməd məktəbinə aid miniatürçülərin doğurduqları əsərlərlə yanaşı, görkəmli boyakarlar Sadıq Şərifzadə, Rüstəm Mustafayev, Əzim Əzimzadə, Səttar Bəhlulzadə, Mikayıl Abdullayev, Böyükağa Mirzəzadə, Maral Rəhmanzadə, Nəcəfqulu, Elmira Şaxtaxtinskaya, Tahir Salahov, Toğrul Nərimanbəyovun əl işləri olan, ədəbiyyat salnaməmizi əks etdirən tablolar bəzəyir. Azərbaycanın tanınmış tişə ustaları Fuad Əbdürrəhmanov, İbrahim Zeynalov, Cəlal Qaryağdı, Ömər Eldarov, Tokay Məmmədov, Elcan Şamilov, Münəvvər Rzayeva, Qorxmaz Sücəddinov, Akif Əsgərov və digərlərinin yaratdıqları büst və heykəllər muzeyin zallarına ayrı bir əzəmət gətirir. Muzeydə bir çox ədəbiyyat və sənət xadimlərimizin xatirə fondları tədqiqatçı alimlər üçün də geniş imkanlar açır. Zallarda quraşdırılmış monitorlarda tamaşaçılar ədəbiyyat tarixinə müstəqil şəkildə audio-vizual səyahətlərə çıxmaq fürsətinə malikdirlər [11].

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi son dövrlərdə mühüm inkişaf yolu keçərək özünü Azərbaycanın mühüm mədəniyyət və təhsil müəssisəsi kimi sübut etmişdir. Muzeydə müasir standartlara cavab verən geniş təmir və yenidənqurma işləri görülmüşdür. Sərgi salonlarının sayı 23-dən 30-a qədər artırılaraq daha geniş çeşiddə artefakt və eksponatların nümayişi üçün imkanlar yaratmışdır. Təmir işləri tarixi əşyaların qorunması və təqdim edilməsi üçün ən müasir texnologiyaları özündə birləşdirir, onların qlobal auditoriya üçün əlçatan olmasını təmin edir. Muzeyin sərgilərini daha maarifləndirici etmək üçün ekspozisiya tərtibatı yenidən təşkil olunmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin konkret mövzu və dövrlərinə həsr olunmuş yeni monoqrafik bölmələr yaradılmışdır. Bu bölmələr ayrı-ayrı yazıçı və şairlərin həyat və yaradıcılığına dərinlən nəzər salmaq, onların Azərbaycan və dünya ədəbiyyatına verdiyi töhfələri nümayiş etdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Muzeyin eksponatlarına müasir texnologiyalar inteqrasiya olunmuş, interaktiv displeylər, rəqəmsal arxivlər və multimedia materialları ziyarətçilərin marağını cəlb etməklə yanaşı, Azərbaycan ədəbiyyatının zəngin tarixini daha əlçatan edir. Tarixi dövrləri və ədəbi səhnələri canlandırmaq üçün virtual reallıq alətlərindən də istifadə olunur.

Muzey tələbələrə, tədqiqatçılara və geniş ictimaiyyətə yönəlmiş müxtəlif proqramlarla öz maarifləndirmə işini genişləndirmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinə daha dərindən nəzər salmaq üçün mütəmadi olaraq seminarlar, mühazirələr və bələdçi turlar təşkil olunur ki, bu proqramlar müxtəlif yaş qrupları və təhsil səviyyələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq muzeyin ekspozisiya zalları əsasında ayrı-ayrı süjetlər şəklində videoekskursiyalar hazırlanmışdır ki, bu da vətəndaşların istənilən zaman onlayn şəkildə ekspozisiya zallarını gəzməsini təmin edir.

Muzeydə tədbirlər, sərgilər və digər mədəniyyət müəssisələri ilə əməkdaşlıq edərək ədəbi məclislər, yubileylər, kitab təqdimatları, səyyar sərgilər və mədəniyyət günləri kimi xüsusi tədbirlər keçirilir. Bu tədbirlər həm yerli sakinləri, həm də turistləri cəlb edir, Azərbaycan ədəbiyyatını və mədəniyyətini daha dərindən dərk etməyə və qiymətləndirməyə kömək edir.

Nizami muzeyi beynəlxalq sərgilərdə, konfranslarda və mədəni mübadilələrdə iştirak etməklə qlobal əhatə dairəsini illər ərzində kifayət qədər genişləndirmişdir. Xarici muzeylər və mədəniyyət müəssisələri ilə əməkdaşlıq Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin dünya miqyasında təbliğinə kömək edir. Muzeyin xaricdəki fəaliyyəti də Azərbaycanın ədəbi töhfələrinin beynəlxalq aləmdə daha çox tanınmasına xidmət edir.

Muzeyin direktoru akademik Rafael Hüseynovun təşəbbüsü ilə 2004-2009-cu illərdə Nizami muzeyinin füsunkar binası əsaslı təmir və bərpa edilmişdir. 2004-cü il dekabrın 30-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Nizami muzeyinə səfərindən sonra 2005-ci ilin yayında hazırlanmış layihə əsasında muzey binasının təmirinə başlanılmışdır. Divarları artıq çatladığından real uçmaq təhlükəsi ilə üzləşən muzeyin binasını möhkəmləndirmək üçün eni və dərinliyi 3 metr olan möhkəm bünövrə qoyulmuşdur. Binanın bütün ornamentləri bərpa olunmuşdur. Döşəmə sahəsi 4.500 kvadratmetr olan mozaika parketlə örtülmüşdür. Bütün qapı-pəncərələr daha möhkəm taxtadan yeniləri ilə əvəz olunub. Binanın dam örtüyü də tam yenilənib. Dam örtüyünə 2.700 kvadratmetr müasir metal-keramika üzük vurulub. Muzeydən kənar da pilləkənlər, hündür qranit və mərmər süpürgələrlə örtülmüşdür. Bina üçün ayrıca transformator və generator da qoyulmuşdur. Bina xüsusi havalandırma sistemi ilə təchiz edilmişdir [17]. Bununla yanaşı, muzeydəki bütün abidələr və rəsm əsərləri bərpa olunmuşdur. Yeni ekspozisiyada 25 min eksponat yerləşdirilmişdir. Muzeydə üç dildə məlumat bazası yaradılmışdır. Bütün zallar muzeyə gələnlər üçün kompüter və monitorlarla təchiz edilmişdir. Binada daxili və xarici işıqlandırma sistemi, həmçinin, videomüşahidə sistemi quraşdırılmışdır. Beləliklə, muzey tamamilə dəyişdirilmiş və yeni həyat almışdır.

14.03.2009-cu il tarixində təmirdən sonra muzeyə qonaq gələn Prezident İlham Əliyev muzeylə bağlı sözlərini Muzeyin Şəhadətnamə kitabına belə qeyd etmişdir: “Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin təmirdən sonra yenidən fəaliyyətə başlaması Azərbaycan tarixində çox əlamətdar hadisədir. Muzeydə nümayiş etdirilən eksponatlar və sənət əsərləri Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin zənginliyindən xəbər verir. Muzeyin bütün əməkdaşlarına uğurlar arzulayıram” [2, s.41].

Muzeylərarası inteqrasiya: Nizami muzeyinin digər milli muzeylərlə əlaqələri. Muzeylərarası inteqrasiya Nizami muzeyinin Azərbaycan ədəbiyyatının hərtərəfli və dinamik ekspozisiyasını təqdim etmək üçün mühüm rol oynayır. Ötən illər ərzində

istər ölkə daxilində, istərsə də beynəlxalq səviyyədə digər muzeylərlə əməkdaşlıq və mübadilə yolu ilə Nizami muzeyi bir neçə əsas məqsədə nail olmuşdur:

- Ekspонатların verilməsi və mübadiləsi yolu ilə öz kolleksiyalarını genişləndirmişdir.
- Digər muzeylərlə əməkdaşlıq Nizami muzeyinə konservasiya, kurasiya və sərgi dizaynı da daxil olmaqla müxtəlif sahələrdə təcrübə əldə etməyə imkan vermişdir.
- Nizami muzeyi digər muzeylərlə birgə sərgi və tədbirlərdə iştirak edir, mədəni mübadilələri gücləndirir və Azərbaycan ədəbiyyatını beynəlxalq arenada tanıdır. Bu əməkdaşlıq səyləri nəinki daha geniş auditoriyanı cəlb edir, həm də muzeyin nüfuzunu artırır.

Muzeylərarası inteqrasiya Azərbaycan ədəbiyyatının elmi tədqiqinə töhfə verməklə birgə tədqiqat layihələri və nəşrləri asanlaşdırır. Birgə tədqiqat təşəbbüsləri muzeyin arxivlərini və sərgilərini zənginləşdirərək yeni fikirlər və perspektivləri üzə çıxarmağa kömək edir. Muzey arxivlərinin və muzeylərarası əməkdaşlığın inteqrasiyası Nizami muzeyindəki ekspozisiyaları əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Müxtəlif mənbələrdən olan kolleksiyaların inteqrasiyası sərgilərin hərtərəfli olmasını və ədəbi-mədəni mövzuların geniş spektrini əhatə etməsini təmin edir. Bu müxtəliflik ziyarətçi təcrübəsini zənginləşdirir və Azərbaycan ədəbiyyatını daha dərinədən başa düşməyi təmin edir. Arxiv materiallarından istifadə və digər muzeylərin təcrübələrinin birləşdirilməsi sərgilərin maarifləndirici əhəmiyyətini artırır. Bu əməkdaşlıq sayəsində mümkün olan audio-vizual materialların və interaktiv elementlərin daxil edilməsi dinamik və cəlbedici nümayişlər yaradır.

Nizami Gəncəviyə aid ekspонатlar Azərbaycan mədəniyyətinə və ədəbiyyatına dəyər verməklə yanaşı, həm də Azərbaycanın ən ehtiramlı ədəbiyyat xadimlərindən birinin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verən mühüm maarifləndirici mənbə rolunu oynayır. Bu ekspонатların çoxsaylı milli muzeylərdə olması Nizamiyə geniş heyranlığı və onun Azərbaycanın mədəni irsinə təsirini vurğulayır.

Nizami Gəncəvi adına Gəncə Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinin əsas kolleksiyasında nümayiş etdirilən ekspонатlar arasında şairin məzarında aşkar edilmiş çiraqlar, onun portreti, portret xalçaları, yaradıcılığına həsr olunmuş illüstrativ materiallar yer alır. Muzeyin ən qiymətli ekspонатlarından biri də şairin Azərbaycanın tanınmış heykəltəraşı Fuad Əbdürrəhmanov tərəfindən yaradılmış büstüdür. Qəzənfər Xalıqov tərəfindən çəkilmiş Nizami Gəncəvi portretinin ikinci nüsxəsi (birinci nüsxə Nizami muzeyindədir) uzun illərdir muzeyin ekspozisiyasında nümayiş etdirilir. Gəncəli rəssam Faiq Abdullayevin çəkdiyi “Yeddi gözəl” silsiləsi də muzeyin qiymətli kolleksiyalarına daxildir [5, s.78].

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi bir sıra görkəmli muzeylərlə yanaşı, Tarix, İncəsənət və Xalça muzeyləri ilə də sıx əməkdaşlıq əlaqələri saxlayır. Bu əməkdaşlıqlar mədəni mübadilənin təşviqində, Azərbaycan mədəni irsinin qorunmasında və ziyarətçilər üçün ümumi muzey təcrübəsinin zənginləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi ilə əməkdaşlıq Nizami muzeyinə tarixi konteksti öz ekspонатlarına inteqrasiya etməyə imkan verir, qeyd edilən ədəbi əsərlər və şəxsiyyətlər haqqında daha geniş anlayışı təmin edir. Muzeylər birgə sərgilər vasitəsilə tarixi hadisələrin və mədəni inkişafın Azərbaycan ədəbiyyatına necə təsir etdiyini vurğulayır. Bu əməkdaşlıq həm də arxiv materiallarının paylaşılmasını,

konfransların təşkilini və tarix və ədəbiyyat sahələrini birləşdirən tədqiqatların aparılmasını əhatə edir.

Milli İncəsənət Muzeyi ilə əlaqələrin yaradılması əsərlərin vizual təqdimatına özünəməxsus şəkildə bədiilik, estetiklik gətirir. Nizami muzeyi Azərbaycan ədəbiyyatından ilhamlanaraq çəkilən rəsmləri, heykəltəraşlıq və digər sənət əsərlərini nümayiş etdirmək üçün mütəmadi olaraq İncəsənət muzeyi ilə əməkdaşlıq edir. Belə ki, 2022-ci ildə Xurşidbanu Natəvanın 190 illiyinə həsr edilmiş “Tək inci” adlı sərginin açılması buna bariz nümunədir. Tədbirdə Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin direktoru akademik Rafael Hüseynov sərginin əhəmiyyətindən danışır. Bildirir ki, bu sərgi Prezident İlham Əliyevin “Xurşidbanu Natəvanın 190 illiyinin qeyd edilməsi haqqında” müvafiq sərəncamına əsasən təşkil olunmuş tədbirlər planının tərkib hissəsidir. Sərginin ekspozisiyası, X.Natəvanın zəngin yaradıcılıq fəaliyyətinin hərtərəfli şəxsləri, rəsm və bədii nümunələr olmaqla yanaşı, şairənin yaşadığı dövrü əks etdirən bədii-sənədli nümunələrlə zəngindir. Sözügedən sərgi 2022-2023-cü illər arasında ziyarətçilər üçün açıq qalmışdır [16].

Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi ilə əməkdaşlıq əlaqələri də xüsusi əhəmiyyətlidir, çünki xalçalar Azərbaycan mədəni irsinin həyati bir aspektidir. Nizami muzeyində qeyd olunan ədəbi əsərlərin çoxu Azərbaycan xalçalarında rast gəlinən mövzu və motivlərlə sıx bağlıdır. Birgə təşəbbüslərə məşhur ədəbi əsərlərdən səhnələri əks etdirən və görkəmli ədəbiyyat xadimləri ilə bağlı dövrlərdə və bölgələrdə toxunmuş xalçaların nümayişi buna nümunədir. Bu tərəfdaşlıq Azərbaycan mədəniyyətində ədəbiyyat və ənənəvi sənətkarlıq arasında dərin bağlılığı vurğulayır.

Azərbaycanın neçə-neçə şair, dramaturq, ictimai-siyasi xadimlərinə xalçalar həsr edən xalçaçı-rəssam Kamil Əliyev tərəvətli, şux rəngli naxışları ilə Füzuli lirikasının dərinliyini, Nəsimi dünyasını (1973), Nizami poeziyasının seyrini (1978) tamaşaçıya çatdırır. Sözügedən xalçalar bu gün Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyinin daimi ekspozisiyasında saxlanılır [4,13, s.1].

Lətif Kərimov tanınmış rəssamlarımız K.Kazımzadə, İ.Axundov və başqaları ilə birlikdə 1940-1941-ci illərdə dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin yubileyinə həsr edilmiş beş xalça hazırlamışdır. Bu xalçalarda şairin "Xəmsə"sinə daxil olan poemalardan götürülmüş epizodlar təsvir edilmişdir [9].

2011-ci ildə L.Kərimov adına Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Dövlət Muzeyində dünya şöhrətli Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin 870 illiyinə həsr edilmiş “Xalçalarda Nizami dünyası” adlı sərginin açılışı oldu. Muzeyin direktoru Röya Tağıyeva tədbir haqqında məlumat verərək Nizami Gəncəvi irsinin zənginliyinin Azərbaycan xalçalarında da böyük ustalıqla əks etdirildiyini vurğuladı: “Sərginin özəlliyi Nizami dühasının xalq sənətkarlarının gözü ilə təqdim olunmasıdır”, – deyərək, vurğulayıb [12].

YUNESKO-nun mənzil qərargahında Azərbaycan xalça sənəti üzrə IV Beynəlxalq Simpozium çərçivəsində L.Kərimovun 100 illik yubileyinə həsr olunmuş (Paris, 2007), İndira Qandi adına Milli Mədəniyyət Mərkəzində Nizami Gəncəvinin 870 illik (Nyu Dehli, 2012), 2022-ci ildə isə Sankt-Peterburq Dövlət Muzeyində isə 880 illik yubileyinə həsr olunmuş "Yeddi gözəl" sərgilərini də xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Xalçaçı-rəssam Afaq Kərimovanın 1997-ci ildə Nizami muzeyində, 2007-ci ildə isə İncəsənət muzeyində fərdi sərgiləri təşkil olunmuş, 2014-2015-ci illərdə Nizami Gəncəvinin yubileyi münasibətilə (Heydər Əliyev Fondunun sifarişli ilə) "Xəmsə" motivləri əsasında batik üslubunda işlənmiş 5 əsər YUNESKO xətti ilə Fransanın

Paris, Kann, Luvr, Reyms, Strasburq şəhərlərində sərgilənmiş, hazırda Parisdə Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin eksponatı kimi qalmaqdadır [14].

Muzeyin elmi-akademik və ədəbi nəşrləri. Nizami muzeyi həm də ədəbi araşdırmalar mərkəzidir. Müxtəlif elmi əsərlər, o cümlədən, “Risalə”, “Qaynaq”, “Şərq”, “Xəzinə” və “Məclis” adlı elmi-ədəbi jurnallar burada nəşr olunur. Bu nəşrlər Azərbaycan ədəbiyyatını və onun dünya ədəbiyyatına təsirini öyrənən alim və tədqiqatçılar üçün əvəzsiz vəsaitdir. Bundan başqa, muzeyin internet saytında həmin jurnallarla yanaşı, konfrans materialları da elektron formada saxlanılır.

“Risalə” *elmi araşdırmalar jurnalı*. Nizami muzeyinin 2004-cü ildən bəri nəşr olunan jurnallarından biri olan “Risalə” elmi-tədqiqat jurnalında ədəbiyyatşünaslıq və muzeyşünaslıq sahələrini əhatə edən məqalələr dərc olunur. Jurnal ildə iki dəfə (yaz və payız) nəşr olunur və məzmun etibarlı ilə filologiya (Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi təhlil və tənqid, mətnşünaslıq) və sənətşünaslıq (muzeyşünaslıq) sahələri üzrə məqalələri özündə ehtiva edir [18].

“Risalə” elmi araşdırmalar jurnalı filologiya və sənətşünaslıq elm sahələri üzrə Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi dövrü elmi nəşrlər siyahısında olub, 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin “Mətbu nəşrlərin reyestri”nə, eyni zamanda, 05 aprel 2018-ci ildən EBSCO beynəlxalq elektron məlumat bazasına daxil edilmişdir [18].

Muzeyin mütəmadi nəşr etdirdiyi “Beşlik” (“Risalə” – Araşdırmalar toplusu, “Qaynaq” – Mənbələr toplusu, “Xəzinə” – Kataloqlar toplusu, “Məclis” – Mərasimlər toplusu) silsiləsindən olan toplulardan biri də “Şərq” tərcümələr toplusudur. Toplunun redaktoru akademik Rafael Hüseynovdur. “Şərq” tərcümə toplusunun günümüzdə qədər səkkiz cildi çapdan çıxmışdır [20].

Nizami muzeyinin filialları. Bilik cəmiyyətinin formalaşmasında muzeylərin rolu təkcə onların turizmin inkişafında iştirakı ilə məhdudlaşmır. Cəmiyyətdə elmi-texniki biliklərin tətbiqi mexanizmləri əsaslı şəkildə dəyişir, başqa sözlə, elm, təhsil və istehsalın inteqrasiyası təmin edilir. 14 iyun 2016-cı il tarixdə qəbul edilmiş “Elm haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu respublikada elmi fəaliyyətin təşkili, idarə edilməsi və inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini, elmin və elmi innovativ fəaliyyətin məqsədlərini, elmi fəaliyyət subyektlərinin hüquq və vəzifələri, elmin maliyyələşdirilməsi mexanizmləri, elmi nailiyyətlərin stimullaşdırılması və onların tətbiqinin təşkilati-hüquqi əsasları, habelə elmin siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni inkişafının təmin edilməsində aparıcı rolu və vəzifələrini müəyyən edir. Ölkənin inkişafı, vətəndaşların rifahının və intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsi, onların yeni biliklərə yiyələnməsi və s. elmin ictimai həyata inteqrasiyası, elmi nəticələrin şəffaflığı və əlçatanlığı, elm, təhsil, iqtisadiyyat və cəmiyyət münasibətlərində inteqrativ əlaqənin və dialektik vəhdətin təmin edilməsi, intellektual cəmiyyət və iqtisadiyyatın bilikləri əsasında formalaşma problemlərinin tədqiqi və digər sahələrdə muzeylərin böyük rolu vardır [1]. Çünki muzey əşyalarının toplanması, mühafizəsi, öyrənilməsi və nümayişi ilə yanaşı, muzey fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri də maarifləndirmədir.

İnformasiya axınının durmadan artdığı müasir dövrdə cəmiyyətin həqiqəti əks etdirən, anladığı dildə təqdim olunan informasiyaya böyük ehtiyacı var. Universitetlər və institutlarda aparılan tədqiqatlarla yanaşı, uzun illər cəmiyyətin təkamül təcrübəsi ilə bağlı materialları toplayan və nümayiş etdirən muzeylər bu məlumatların əvəzsiz mənbəyidir. Akademik müəssisələrdən fərqli olaraq, muzeylər geniş ictimaiyyət üçün

daha əlçatandır. Buna görə də muzeylərin təhsil sahəsində imkanları çoxşaxəlidir; bu mədəniyyət müəssisələri tarixi-mədəni irs obyektləri ilə mədəni kodları qəbul edən subyektlər, yəni ziyarətçilər arasında unikal vasitəçilərdir [7, s.3]. Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən muzeylər bu və ya digər dərəcədə maarifləndirmə funksiyasını yerinə yetirir. Təbii ki, Azərbaycanın böyük muzeyləri bu sahə ilə daha çox məşğul olur. Onlar təkcə mədəniyyət məbədləri deyil, həm də respublikanın genişmiqyaslı tədqiqatların aparıldığı, mühüm elmi nəticələrin alındığı elmi müəssisələridir.

Nizami muzeyinin filialları muzeyin missiyasının əhatə dairəsinin genişləndirilməsində mühüm rol oynayır. Bu filiallar müxtəlif regionlara xidmət göstərmək üçün strateji mövqelərdə yerləşir və muzeyin əvəzsiz resurslarının və mədəni proqramlarının daha geniş auditoriya üçün əlçatan olmasını təmin edir. Onlar yerli əhali arasında Azərbaycan ədəbiyyatını və tarixini daha dərindən qiymətləndirməyi təşviq edərək, mədəni mübadilə, təhsil və ictimaiyyətin iştirakı üçün mühüm nöqtələr kimi çıxış edirlər.

Bu filiallardan biri Kürdəmirdə yerləşən Aran Regional Şöbəsidir. 2005-ci ilin dekabrında yarandığı gündən bu filial Şirvan rayonunda dövlətin mədəniyyət strategiyasının həyata keçirilməsində mühüm rol oynamışdır. Aran Regional Şöbəsi muzeyin ədəbi irsin təbliği və mədəni fəaliyyətlərdə ictimaiyyətin iştirakını təşviq etmək kimi məqsədlərini əks etdirən geniş spektrli mədəni və ictimai tədbirlər həyata keçirir. Sərgilər, ədəbi müzakirələr və maarifləndirici proqramlar təşkil etməklə filial yerli ictimaiyyətlə fəal əlaqə saxlayır, onlara öz ədəbi kökləri ilə əlaqə yaratmaq imkanları yaradır.

Ədəbi-bədii irsin öyrənilməsi, eyni zamanda, yubiley tədbirləri, elmi-praktik konfranslar vasitəsilə də şöbə tərəfindən həyata keçirilir. Ümummilli Lider H.Əliyevin anım günlərində mütəmadi olaraq Aran Şöbəsi Kürdəmir Rayon İcra Hakimiyyəti, YAP Rayon Təşkilatı ilə birlikdə H.Əliyev Muzeyində elmi-praktik konfranslar keçirir, şöbə əməkdaşları məruzələrlə çıxış edir. Fondun mühafizəçisi V.Hacıyevin “Heydər Əliyev vahid azərbaycançılıq ideyasının yaradıcısıdır” adlı məruzəsi rayon ictimaiyyəti tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmışdır [10].

Nizami muzeyinin filialları həm də elmi tədqiqat mərkəzləri kimi xidmət edir. Onlar tədqiqatçılara və alimlərə elmi işləri üçün vacib olan ilkin mənbələrə çıxışı təklif edən əlyazmaları, məktubları və digər tarixi sənədləri əhatə edən arxivlərə malikdir. Bu filiallar akademik əməkdaşlıqları asanlaşdırır və müxtəlif sahələrdən mütəxəssisləri bir araya gətirən konfranslar, seminarlar keçirir. Bu fəaliyyətlər vasitəsilə filiallar Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətşünaslığı üzrə davam edən diskursa öz töhfəsini verir, dinamik və canlı intellektual mühiti gücləndirir.

Bundan əlavə, filiallar regional mədəniyyət nümunələrinin və adət-ənənələrin qorunmasında və nümayiş etdirilməsində mühüm rol oynayır. Onlar öz regionlarının unikal mədəni irsini vurğulayan kolleksiyalar hazırlayır. Bu regional sərvətləri daha geniş milli irslə yanaşı təqdim etməklə, filiallar ölkənin mədəni müxtəlifliyinin daha əhatəli şəkildə təmsil olunmasını təmin edir. Bu yanaşma təkcə yerli ənənələri qoruyub saxlamır, həm də regional icmalar arasında qürur və identiklik hissini təbliğ edir.

1974-cü ildə Azərbaycana rəhbərlik edən Heydər Əliyevin təşəbbüsü və Azərbaycan EA Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Mərdəkanda Dendrarı bağında S.A.Yeseninin ev-muzeyinin yaradılması haqqında sərəncam imzalandı. 1975-ci il aprelin 1-də, şairin 80 illik yubileyi ərəfəsində (3 oktyabr, 1895) xatirə muzeyinin təntənəli açılışı oldu. Şairin ev-muzeyinin yerləşdiyi küçəyə də onun adı verildi. Bu

muzei Rusiya sərhədləri xaricində rus şairi S.A.Yeseninə həsr olunmuş yeganə xatirə muzeyi idi. 1999-cu ildən ev-muzeyi AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeinin tərkibinə daxil edildi. Akademik Rafael Hüseynovun təşəbbüsü ilə ev-muzeyi Sergey Yesenin adını daşıyan Rus-Azərbaycan Ədəbi Əlaqələri Mərkəzinə çevrildi. 2010-cu il yanvarın 5-dən fəaliyyətə başlamış Mərkəzin əsas məqsədi tamaşaçıları S.Yeseninin həyatı, yaradıcılığı və poetik irsi ilə tanış etmək, Rusiya–Azərbaycan ədəbi əlaqələrinə aid materialların toplanması və tədqiqini həyata keçirməkdən ibarətdir [19].

Azərbaycan–Rusiya ədəbi əlaqələrinin qolu hər iki ölkənin ədəbi irsinin təbliği və qorunub saxlanmasına yönəlmiş çoxsaylı təşəbbüslərə şərait yaradır. Bu filial Azərbaycan və Rusiyadan olan yazıçıları, şairləri, alimləri və oxucuları bir araya gətirərək ədəbi müzakirələr aparmaq üçün mədəni körpü rolunu oynayır. Filial birgə nəşrlər, ədəbi festivallar və tərcümə günləri kimi birgə layihələr vasitəsilə hər iki xalqın zəngin ədəbi ənənələrinin paylaşılmasını və qeyd olunmasını təmin edir.

1987-ci ildə Xurşidbanu Natəvanın Şuşadakı evində Nizami adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeinin Xurşidbanu Natəvan adına Qarabağ filialı fəaliyyətə başlamışdır.

1992-ci il may ayının 8-də Şuşa şəhəri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildikdən sonra Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeinin Xurşidbanu Natəvan adına Qarabağ filialında toplanmış yüzlərlə nadir sənət incisi, rəsm əsərləri, xalçalar, miniatürlər, xatirə əşyaları, arxeologiya nümunələri işğalçılar tərəfindən dağıdılaraq qəsb edilmişdir [3, s.33-34].

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü nəticəsində işğal edilmiş ərazilərdə dağıdılan, talan edilən mədəniyyət ocaqları, abidələr, tarixi-memarlıq nümunəsi olan tikililər, Azərbaycan xalqının Qarabağda saxtalaşdırmaya və mənimsənilməyə məruz qalan zəngin mədəni irsi ilə bağlı həqiqətlərin beynəlxalq səviyyədə ictimailəşdirilməsi məqsədilə Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən “Qarabağ – mədəniyyətimizin beşiyi” adlı layihə həyata keçirilir [15]. Xurşidbanu Natəvanın Şuşa şəhərində yerləşən XVIII əsrə aid tarix-memarlıq abidəsi olan ev-muzeyi də layihədə yer alır. Tarixən mövcud olmuş ədəbi mühitin, həmin bölgədən çıxmış söz ustalarının irsinin araşdırıldığı muzeydə işğaldan azad olunan Qarabağda ədəbi mədəni tədbirlərin, sərgilərin, görüşlərin keçirilməsi nəzərdə tutulur [8].

Nəticə. “Nizami muzeinin müasir ekspozisiya tərtibatı və muzeylərarası inteqrasiya” adlı məqaləmizin yekunu olaraq qeyd edə bilərik ki, innovativ sərgilər və digər muzey və təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq vasitəsilə mədəni irsin qorunması və nümayiş etdirilməsində Nizami muzeinin böyük rolu vardır. Muzeinin bu gün fəaliyyət göstərən internet saytı onun fondu qədər zəngin və ziyarətçilər üçün kifayət qədər əlçatandır. Burada tədbirlər, elanlar, xəbərlər bölmələri ilə yanaşı, muzeinin filialları, nəşrləri barədə də ətraflı məlumatlar hər gün yenilənir. Elmi nəşrlərin “pdf” nüsxələri saytda yer alır ki, bu da tədqiqatçı alimlərin, tələbələrin mənbələrlə işini asanlaşdırır. Nizami muzeyi inkişaf etdikcə onun sərgilərinin müasirləşdirilməsi və əməkdaşlıq məsələlərinin genişləndirilməsi onun həm yerli, həm də global səviyyədə əsas mədəniyyət institutlarından biri olaraq qalmasını təmin edəcək.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. “Elm haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 14 iyun 2016-cı il. №271-VQ
2. Hüseynov R. Söz məbədi. Bakı, 2015
3. Xurşidbanu Natəvan (Xurşidbanu Natəvan Mehdiqulu xan qızı Cavanşir): bibliografiya / Tərt. ed. M.Vəliyeva, G.Quliyeva; elmi red. K.Tahirov; ön söz. müəl. P.Əlioğlu; red. X.Abbasova. Bakı, 2022, 256 s.
4. Qənbərova G. Azərbaycanın portret xalçalarının yaradılmasında xalçaçı rəssam Kamil Əliyevin rolu. Bakı, 2024
5. Melikova Qurbanova E. – Azərbaycan muzeylərində nizami irsi. Elm və İnnovativ Texnologiyalar Jurnalı, № 19, 2021. 75-93. DOI: 10.30546/2616-4418.19.2021.75
6. Minillərin sərvəti. Ədəbiyyat qəzeti. 2010, 12 noyabr, s.2
7. Роль музеев в образовании и развитии культурно-познавательного туризма: Аналитическая записка. /Авторы-составители: Марина Скирда, Катерина Чуева (Украина), Алексей Бойко, Борис Столяров, Софья Кудрявцева, Евгений Луняев (Россия), Алла Сташкевич (Беларусь). Координаторы проекта: Любава Морева (ЮНЕСКО), Ольга Баракаева (МФГС). Киев, 2012, 48 с.: ил., с.3
8. “Qarabağ – mədəniyyətimizin beşiyi”: Xurşidbanu Natəvanın ev-muzeyi - AZƏRTAC (azertag.az).
9. BAKU ART (baku-art.com).
10. Əfzələddin Xaqani Şirvani adına aran regional filialı - Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi (nizamimuseum.az).
11. <https://www.anl.az/down/meqale/525/2011/aprel/171211.htm>
12. <https://www.medeniyyet.az/page/news/34825/Xalcalarda-Nizami-dunyasi.html?lang=az>
13. https://www.researchgate.net/publication/378077721_AZRBAYCANIN_PORTRET_XALCALARININ_YARADILMASINDA_XALCACI_RSSAM_KAMIL_LIYEVIN_ROLU
14. Xəzər Universiteti (khazar.org).
15. Xurşidbanu Natəvan adına Qarabağ filialı - Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi (nizamimuseum.az).
16. Xurşidbanu Natəvanın 190 illiyinə həsr edilmiş “Tək inci” adlı sərgi açılıb - Xəbərlər - Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi (nizamimuseum.az).
17. Nizami adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyinin binası - Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi yanında Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpaası üzrə Dövlət Xidməti (irs.gov.az)
18. Risalə - Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi (nizamimuseum.az).
19. Sergey Yesenin adına Azərbaycan-Rusiya ədəbi əlaqələr filialı - Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi (nizamimuseum.az).
20. Şərq - Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi (nizamimuseum.az).

Nigar IBRAHIMLI

**CONTEMPORARY EXHIBITION ARRANGEMENT
AND INTERMUSEUM INTEGRATION OF NATIONAL
MUSEUM OF AZERBAIJAN LITERATURE NAMED
AFTER NIZAMI GANJAVI**

S u m m a r y

The article discusses modern approaches to exposition design and cooperation between the Nizami Museum and other museums. The author offers modern technology and innovative methods to optimize the presentation of Nizami Museum's exhibits and make them more accessible to the public. In addition, the article emphasizes the importance of inter-museum integration, which allows cooperation with other museums to exchange resources, scientific knowledge and collections. This cooperation not only enriches the exposition of the museum, but also paves the way for success in the field of cultural exchange and education.

According to the structure of the article, it consists of an introduction, four main sections, a conclusion and a list of references. The introductory part contains general information. The following sections highlight the role of the museum's archival books in its exposition design. The other section contains information about inter-museum integration and museums with which the Nizami Museum cooperates, and their expositions. In addition, the article provides information about the modern site of the museum, its departments, publications, and branches of the museum. In the article, the reader will get information about the modern development directions and future prospects of the Nizami museum.

Низяр ИБРАГИМЛИ

**ОРГАНИЗАЦИЯ СОВРЕМЕННЫХ ВЫСТАВОК И
МЕЖМУЗЕЙНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО
МУЗЕЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
ИМЕНИ НИЗАМИ ГЯНДЖАВИ**

Р е з ю м е

В статье рассматриваются современные подходы к оформлению экспозиции и сотрудничеству музея Низами с другими музеями. Автор предлагает современные технологии и инновационные методы, позволяющие оптимизировать презентацию экспонатов музея Низами и сделать их более доступными для публики. Кроме того, в статье подчеркивается важность межмузейной интеграции, которая позволяет сотрудничать с другими музеями для обмена ресурсами, научными знаниями и коллекциями. Такое сотрудничество не только обогащает экспозицию музея, но и открывает путь к успеху в сфере культурного обмена и образования.

По структуре статья состоит из введения, четырех основных разделов, заключения и списка использованной литературы. Вводная часть содержит общую информацию. В следующих разделах освещается роль архивных книг музея в оформлении его экспозиции. Другой раздел содержит информацию о

межмузейной интеграции и музеях, с которыми сотрудничает музей Низами, и их экспозициях. Кроме того, в статье представлена информация о современном сайте музея, его разделах, а также изданиях и филиалах музея. В статье читатель получит информацию о современных направлениях развития и дальнейших перспективах музея Низами.

UOT: 069.7
DOI

Rəhilə SADIQOVA

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

E-mail: rehile.sadiqova_87@mail.ru

ORCID: 0000-0002-2936-6159

QARABAĞ MƏDƏNİ İRSİNİN HÜQUQİ VƏ ELMİ MÜSTƏVIDƏ MÜHAFİZƏSİ: NİZAMİ MUZEYİNİN KONSEPTUAL ROLU

Açar sözlər: mədəni irsin təbliği, Nizami muzeyi, Qarabağ, muzey fəaliyyəti, hüquqi mühafizə

Keywords: promotion of cultural heritage, Nizami Museum, Karabakh, museum activities, legal protection

Ключевые слова: продвижение культурного наследия, музей Низами, Карабах, музейная деятельность, правовая охрана

Giriş. Mədəni irs yalnız keçmişin maddi izləri deyil, həm də bir xalqın kimliyini, mənəvi yaddaşını və mədəni suverenliyini ifadə edən fundamental dəyərlər toplusudur. XX və XXI əsrlərdə dünyada baş verən silahlı münaqişələr nəticəsində mədəni irsə qarşı edilən zorakılıqlar bu sahədə beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən hüquqi mexanizmlərin formalaşdırılması zərurətini yaratmışdır. Bu kontekstdə, Azərbaycanın Qarabağ bölgəsindəki mədəni irs nümunələrinin hüquqi qorunması və bərpası məsələsi təkcə milli yox, həm də beynəlxalq hüquq müstəvisində əhəmiyyət kəsb edir.

Ermənistanın işğalçı siyasəti nəticəsində 30 ilə yaxın müddətdə Qarabağ ərazisində çox sayda tarixi abidə, muzey, məscid, məqbərə, məişət və mədəniyyət nümunələri dağıdılmış, talan olunmuş və ya mənimsənilmişdir. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi və Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzinin birgə hazırladığı bəyanatda qeyd olunur ki, işğal dövründə ələ keçirilmiş ərazilərimizdə 22 muzey dağıdılmış, 10 minlərlə qiymətli və nadir eksponat ya məhv edilmiş, ya Ermənistanı aparılmış, ya da dünyanın müxtəlif ölkələrində keçirilən auksionlarda satışa çıxarılmışdır ki, bu da beynəlxalq hüququn kobud şəkildə pozulmasına səbəb olmuşdur.

Qarabağda mədəni irsin qorunması üzrə hüquqi çərçivə həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə möhkəmləndirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 77-ci maddəsi və “Mədəni irs haqqında” qanuna əsasən, dövlət mədəni sərvətlərin qorunmasını təmin etməklə vətəndaşların tarixi-mədəni dəyərlərə çıxış hüququnu təmin etməyə borcludur. Beynəlxalq müstəvidə isə bu sahədə əsas hüquqi sənədlər 1954-cü ildə qəbul olunmuş Haaqa Konvensiyası və YUNESKO-nun 1972-ci il Konvensiyası hesab olunur. Məqalədə əsas məqsəd hüquqi sənədlər kontekstində Qarabağ mədəni irsinin mühafizəsi məsələsini nəzərdən keçirmək və bu istiqamətdə Nizami muzeyinin fəaliyyətini dəyərləndirməkdən ibarətdir.

Qarabağ mədəni irsinin mühafizəsi hüquqi yanaşma kontekstində. Qarabağ bölgəsi əsrlər boyu Azərbaycan mədəniyyətinin mühüm mərkəzlərindən biri olmuşdur. Şuşa, Xankəndi, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl və digər şəhər və kəndlər memarlıq, ədəbiyyat, musiqi, təsviri sənət və folklor baxımından zəngin mədəni irs nümunələri

ilə fərqlənmişdir. Bu irs təkcə Azərbaycan xalqının deyil, bəşəriyyətin ortaq dəyəri kimi qorunmalı və gələcək nəsillərə ötürülməlidir. Məhz bu səbəbdən Qarabağ mədəni irsinə hüquqi müstəvidə yanaşma həm yerli qanunvericiliyin, həm də beynəlxalq hüququn obyektidir.

Azərbaycan Respublikasında mədəni irsin hüquqi mühafizəsi aşağıdakı əsas normativ sənədlərlə tənzimlənir:

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 77-ci maddəsi dövlətin mədəniyyətin inkişafı və qorunması sahəsində öhdəliklərini müəyyən edir [6].

“Tarixi və mədəni abidələrin qorunması haqqında” qanun (1998) – bu sənəd mədəni irs nümunələrinin qeydiyyatı, bərpası, elmi tədqiqi və təbliği qaydalarını müəyyən edir [9].

“Muzey işi haqqında” qanun (1998) – dövlət muzeylərinin hüquqi statusunu, fəaliyyət sferalarını və mədəni maarifləndirmə funksiyalarını tənzimləyir [7].

Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi haqqında Əsasnamə – bu sənəd nazirliyin mədəni irsin qorunması sahəsində səlahiyyətlərini təsbit edir [8].

Yuxarıda qeyd olunan qanunlar Qarabağda yerləşən və işğaldan azad edilmiş ərazilərdəki mədəni irsin dövlət səviyyəsində hüquqi mühafizəsini təmin etməyə imkan verir.

Qarabağ mədəni irsi həm də beynəlxalq hüququn predmetidir. Azərbaycan bir sıra mühüm beynəlxalq konvensiyaların tərəfdaşı olaraq öz ərazisindəki mədəni irsin qorunmasına dair öhdəliklər götürmüşdür:

1954-cü il Haaqa Konvensiyası – “Silahlı münaqişələr zamanı mədəni sərəvlərin qorunması haqqında” bu konvensiya müharibə zamanı mədəniyyət obyektlərinə hörmətlə yanaşmağı və onların qorunmasını tələb edir. Ermənistanın işğal dövründə bu sənədin tələbləri ciddi şəkildə pozulmuşdur [12].

1972-ci il YUNESKO Konvensiyası – “Dünya mədəni və təbii irsinin qorunması haqqında” bu sənəd mədəni irsin bəşəriyyətin ortaq dəyəri kimi qorunmasını nəzərdə tutur [9].

2003-cü il YUNESKO Konvensiyası – “Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında” sənəd Azərbaycanın folklor, musiqi və ənənəvi sənət nümunələrinin də hüquqi mühafizəsini təmin edir [14].

BMT-nin İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar haqqında Paktı (ICESCR) – bu sənədə əsasən, hər kəsin mədəni həyatda iştirak etmək və mədəni irsdən bəhrələnmək hüququ vardır [10].

Ermənistanın işğalı nəticəsində isə beynəlxalq hüququn bir neçə prinsip və norması pozulmuşdur:

- Mədəni abidələrin qəsdən dağıdılması (Haaqa Konvensiyası, maddə 4).
- Tarixi ərazilərdə abidələrin mənimlənməsi və mənşəyinin saxtalaşdırılması.
- Qeyri-maddi mədəni irsin – xalq musiqisi, etnoqrafik ənənələrin təcrid edilməsi və məhvə məruz qalması.

Azərbaycan Respublikası bu pozuntulara qarşı beynəlxalq platformalarda hüquqi mübarizə aparmaqda davam edir. 2021-ci ildə Azərbaycan YUNESKO-ya çoxsaylı mədəni irs obyektinin dağıdıldığını sübut edən sənədlər təqdim etmişdir. Bu materiallar həm də gələcək məhkəmə iddiaları üçün hüquqi baza rolunu oynayır.

Qarabağ mədəni irsinin qorunması sahəsində Nizami muzeyinin konseptual missiyası. Qeyd etmək lazımdır ki, müharibədən sonrakı dövrdə mədəni irsin bərpası və təbliği yalnız texniki və estetik proses, yaxud ədalətin bərqərar olması aktı deyil,

həm də mühüm sosial bir vəzifədir. Bu çərçivədə Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi mühüm bir funksiyanı yerinə yetirir. Muzey təkcə bədii və mədəni eksponatların sərgiləndiyi məkan deyil, həm də milli mədəni irsin hüquqi müdafiə predmeti kimi təqdim olunduğu, ictimai şüurun formalaşdırıldığı və kollektiv yaddaşın bərpa olunduğu mühüm elmi-mədəni mərkəzdir.

Mədəni irsin qorunması təkcə onun fiziki bərpası ilə yekunlaşmır. İrsin ictimaiyyətə tanıtılması, gənc nəsillərə ötürülməsi və global mədəniyyət müstəvisində təbliği həmin dəyərlərin yaşadılması baxımından həlledici əhəmiyyət daşıyır. Bu mənada, Nizami muzeyi, o cümlədən, muzeyin Xurşidbanu Natəvan adına Qarabağ filialı təkcə mədəni irsin hüquqi sahibliyinin simvolu deyil, həm də onun geniş auditoriyalara təqdim olunduğu maarifləndirici və ideoloji platformadır.

Məlumdur ki, *1992-ci ilin may ayının 8-də Şuşa şəhəri Ermənistanın silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildikdən sonra Nizami muzeyinin Qarabağ filialında toplanmış yüzlərlə nadir sənət incisi, rəsm əsərləri, xalçalar, miniatürlər, xatirə əşyaları, arxeologiya nümunələri işğalçılar tərəfindən dağıdılaraq qəsd edilmişdir. İstər 30 ilə yaxın davam edən münaqişələr dövründə, istərsə də tarixi ərazilərimizin bərpasından sonra Qarabağ mədəni irsinin qorunması və təbliği sahəsində Nizami muzeyinin üzərinə böyük məsuliyyət düşmüşdür və bu mənada, onun özünəməxsus konseptual missiyası vardır.* Konseptual missiya təkcə konkret fəaliyyət planlarını deyil, muzeyin mədəni irsə münasibətini formalaşdıran ideoloji çərçivəni və bu çərçivənin cəmiyyətə yönəlmiş məqsədlərini müəyyən edir. Bu baxımdan, Nizami muzeyinin Qarabağ mədəni irsi ilə bağlı fəaliyyəti yalnız bu irsin təbliği ilə məhdudlaşmır, həm də mədəni hüquqların müdafiəsi və tarixi ədalətin bərpası missiyasını daşımaqla Ermənistanın mədəniyyətimizə qarşı törətdiyi vandalizmi əcnəbilərin diqqətinə çatdırır. Ədəbiyyat muzeyində hər gün onlarla xarici qonağa təqdim olunan izahatlar nəticəsində onlar nəinki sadalanan həqiqətlərdən xəbərdar olur, həm də qələbədən sonrakı dövrdə işğaldan azad edilmiş ərazilərdəki maddi mədəniyyət nümunələrinin dövlət tərəfindən bərpa və təmir edildiyini öyrəndikdə şad olduqlarını bildirir, bu xüsusda öz təəssüratlarını muzeyin Rəy kitabında qeyd edirlər.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 2007-ci il tarixli “Mədəni hüquqlar üzrə Xüsusi Məruzə”sində qeyd olunur ki, hər bir insanın mədəni irsə çıxış və ondan istifadə hüququ vardır. Bu hüquq insanların öz mədəniyyətlərini yaşamaq, öyrənmək və inkişaf etdirmək azadlığını təmin edir. Nizami muzeyi də burada nümayiş olunan *Qarabağ mədəniyyəti, ədəbiyyatı və tarixini əks etdirən qiymətli eksponatların timsalında hər bir Azərbaycan vətəndaşının mədəni irsə çıxış hüququnun reallaşdırılması, yəni mövcud mədəni irs nümunələri vasitəsilə hər kəsin Qarabağ ədəbiyyatı və sənətinə sərbəst şəkildə çıxış əldə etməsinə şərait yaratmaq, eyni zamanda, əcnəbi vətəndaşları bu mövzuda maarifləndirmək kimi mühüm vəzifələri yerinə yetirir.*

Qarabağ mədəni irsi Nizami muzeyinin ekspozisiyasında. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi Qarabağ bölgəsinə xas mənəvi sərvətin toplanması, sistemləşdirilməsi və təbliği baxımından mühüm elmi-mədəni platforma funksiyasını yerinə yetirir. Bu mənada, muzeyin ekspozisiyasında Qarabağ ədəbi-mədəni mühitini təcəssüm etdirən bir sıra dəyərli eksponatlar yer almaqdadır. Milli yaddaşın canlı qalmasına xidmət edən bu eksponatlar həm tarixi şəxsiyyətlərə məxsus şəxsi əşyalardan, həm də Qarabağ ədəbiyyatı elmi və mədəniyyətini təmsil edən maarifçi ziyalıların çoxsaylı xatirə əşyaları və portretlərindən ibarətdir. Qarabağdan

olan şair və yazıçılara həsr edilmiş guşələrdə nümayiş etdirilən qiymətli nümunələr əsasında həm bu zəngin irsin tarixi əhəmiyyətindən, həm də onun müasir dövrdə milli özünüdərk və mədəni kimlik prosesində oynadığı mühüm roldan söz açılır.

Yuxarıda qeyd olunan həmin nadir eksponatları nəzərdən keçirək. Bunlar aşağıdakılardır:

- Pənahəli xanın gülləbatmaz köynəyi – üzərində Qurani-Kərimdən ayələr yazılmış bu dəyərli eksponatı muzeyə C.Məmmədquluzadənin həyat yoldaşı, Pənahəli xan Cavanşirin nəslindən olan Həmidə xanım Cavanşir vermişdir [5, s.332; 11].
- Pənahəli xana aid dövlət fərmanları – XVIII əsrdən nəsilbənəsil qorunub saxlanan bu əmrlər C.Məmmədquluzadənin zəngin arxivi və şəxsi əşyaları ilə birgə muzeyə daxil olmuşdur (1954) [5, s.334].
- Xurşidbanu Natəvan və ailə üzvlərinə məxsus əşyalar – bunlardan qırmızı rəngli mahud üzərində muncuqlu başmaq, Xan qızının öz əli ilə tikdiyi qrafın örtüyü, quranqabı, fransız əsilli yazıçı Aleksandr Dümanın Natəvana hədiyyə etdiyi, fil dışından hazırlanmış şahmat fiqurları xüsusilə diqqətəlayiqdir [1, s.199-200].
- Vaqif türbəsinin maketi – qədim Şuşada Azərbaycan tarixini özündə yaşadan məqbərə kompleksinin bu maketi erməni vandalizminin və müzəffər Ali baş komandan İlham Əliyevin quruculuq fəaliyyətinin bariz nümunəsi kimi Nizami muzeyini ziyarət edən qonaqlara təqdim olunur.
- Həmidə xanım Cavanşir və ailə üzvlərinə məxsus əşyalar – bunlar müxtəlif adda məişət əşyalarından ibarətdir (döş nişanı, kəlağayı, pul kisəsi, döşəkçə, canamaz, Əhməd bəy Cavanşirin oğlu Məhəmmədə aid döş nişanı və b.) [2, s.88-89].
- Firidun bəy Köçərli və həyat yoldaşı Badisəba xanıma məxsus əşyalar – 85 müxtəlif adda olan xatirə əşyaları 1959-cu ildə Badisəba xanımın bacısı qızı Müqəddənizə Vəkilova tərəfindən muzeyə hədiyyə edilmişdir [2, s.97].
- Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və ailəsinə aid olan əşyalar – 50 müxtəlif adda olan xatirə əşyası 1957-ci ildə muzeyə alınmışdır [4, s.85].
- Süleyman Sani Axundova məxsus qol saati muzeyin “Müasir zal”ında nümayiş olunur.
- Yusif Vəzir Çəmənizəminliyə aid stolüstü saat və digər şəxsi əşyalar Qarabağ ədəbi mühiti ilə bağlı eksponatlar sırasında mühüm yer tutur.
- Nəcəf bəy Vəzirovun şəxsi kitabxanasından olan bir neçə kitab muzeyin “Natəvan zalı”nda nümayiş olunur.
- İlyas Əfəndiyevə məxsus fotoaparət muzeyin “Müasir zal”ında sərgilənən qiymətli xatirə əşyalarındandır.

Yuxarıda adları çəkilən xatirə əşyaları ilə bərabər, Nizami muzeyində Qarabağ elmi-mədəni mühitinin əsas simalarından hesab edilən bir neçə görkəmli şəxsiyyətin əks olunduğu portret və tablolar da nümayiş etdirilir. Həmin rəsm əsərləri bunlardır: Mir Möhsün Nəvvab (rəssam: Mürsəl Nəcəfov), Fatma xanım Kəminə (rəssam: Güllü Mustafayeva), Xan qızı Natəvan (rəssam: Oqtay Sadıqzadə), Üzeyir Hacıbəyli (rəssam: Nəcəfqulu), Y.V.Çəmənizəminli (rəssam: Yusif Hüseynov), Süleyman Sani Axundov (rəssam: Həsən Ağayev), N.Vəzirov (rəssam: Böyükağa Mirzəzadə). Eləcə də muzeyin eksponatları arasında Qasım bəy Zakir və Üzeyir bəyin büstləri, Xurşidbanu Natəvanın heykəli də vardır. Zənnimizcə, bu qiymətli eksponatlar sırasına

əslən Şuşadan olan böyük xalçaçı rəssam Lətif Kərimovun yaradıcılığına məxsus nəfis xalıları və Azərbaycanın ilk monumentalçı qadın heykəltəraşı, Şuşa əsilli Münəvvər Rzayevanın yaratdığı, Nizami muzeyinin ekspozisiyasını bəzəyən qiymətli əsərlərini də daxil etmək yerinə düşər.

Nəticə. Hər bir muzey keşiyində durduğu maddi mədəniyyət nümunələrinin tarixi ilə bağlı məlumatların hiş edilərək gələcək nəsillərə ötürülməsi, onların həm yerli, həm də beynəlxalq aləmdə tanıtılması sahəsində fəaliyyəti ilə seçilir. Muzeylərin təbliğat prinsipləri arasında “konseptual missiya” anlayışı xüsusi yerə malikdir. Sözügedən anlayış muzeyin bu və ya digər istiqamətdə həyata keçirdiyi fəaliyyətin elmi-fəlsəfi əsaslarını, hüquqi mövqeyini və strateji baxışlarını ifadə edir.

Bu mənada Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi Qarabağ mədəni irsinin qorunması, ictimai şüurda möhkəmləndirilməsi və beynəlxalq səviyyədə təbliği sahəsində əhəmiyyətli rol oynayır. Muzeydə Qarabağ ədəbi mühiti ilə bağlı qiymətli məlumatlar fonunda Azərbaycanın bu dilbər guşəsinin tarixi, musiqisi, sənətkarlıq nümunələri haqqında da mühüm informasiyalar yerli və əcnəbi tamaşaçıların diqqətinə çatdırılır. Nizami muzeyinin həm ekspozisiyası, həm də fondu Qarabağ mədəniyyətinə aid görkəmli şəxsiyyətlərin portretləri, heykəlləri və şəxsi əşyaları ilə yanaşı, şuşalı sənətkarların dəyərli yaradıcılıq nümunələri ilə də zəngindir. İstər 30 illik işğal dövründə, istərsə də əzəmətli İkinci Qarabağ savaşından sonrakı dövrdə Azərbaycan mədəniyyətinin beşiyi hesab olunan Qarabağ bölgəsi ilə bağlı həqiqətləri yerli əhali ilə yanaşı, beynəlxalq ictimaiyyətin nəzərinə çatdırmaq, qonaqları bu istiqamətdə maarifləndirmək muzeyin qarşısında duran əsas prioritetlərdən olmuşdur.

Nizami muzeyinin Xurşidbanu Natəvan adına Qarabağ filialı işğal nəticəsində böyük ziyan görmüş və öz fəaliyyətini qeyri-müəyyən vaxta dayandırmaq məcburiyyətində qalmışdır. Bu mənada Nizami muzeyinin üzərinə ikiqat məsuliyyət düşmüş və o, yalnız mədəni irsi nümayiş etdirməklə kifayətlənməyərək, həm də kollektiv yaddaşın qorunmasına xidmət etmişdir.

Muzeyin konseptual missiyası təkcə təbliğat deyil, həm də mədəni hüquqların müdafiəsi və tarixi ədalətin bərpasıdır. Belə ki, xarici qonaqlara verilən izahatlar nəticəsində Ermənistanın mədəniyyətimizə qarşı törətdiyi vəhşiliklər beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılır. Ziyarətçilər azad edilmiş ərazilərdə aparılan bərpa işlərini öyrəndikcə bunu yüksək qiymətləndirirlər. BMT-nin 2007-ci il sənədində vurğulanan mədəni irsə çıxış hüququ muzeyin fəaliyyətində reallaşdırılır. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi həm yerli vətəndaşların, həm də əcnəbilərin Qarabağ mədəniyyətini, ədəbiyyatı və tarixini tanıması üçün mühüm platformadır və muzeyin fəaliyyəti mədəni irsin qorunması ilə yanaşı, milli kimliyin gücləndirilməsi, beynəlxalq aləmdə tanıtılmasına xidmət edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Bünyadzadə S. Xurşidbanu Natəvanın əl işlərində bədii tikmə növləri /Konfrans materialı/ – Xan qızı Natəvan və Azərbaycan qadınının ədəbi-mədəni mübarizələri. Bakı, 5-6 iyul, 2022
2. Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin əsərləri [Mətn] / Azərb. SSR Elmlər Akademiyası; red.H.Araslı [və b.] /5 cildə/, II cild, Bakı: “Elm”, 1964, 150 s.
3. Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin əsərləri [Mətn] / Azər. SSR Elmlər Akademiyası; red.hey. V.V.Devitt [və b.] /5 cildə/, IV cild, Bakı: “Qızıl Şərq”, 1973, 169 s.
4. Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin əsərləri [Mətn] / Azər. SSR Elmlər Akademiyası; red.H.Araslı [və b.] /5 cildə/, III cild, Bakı: “Elm”, 1968, 176 s.
5. Rəhimova G. Nadir xatirə əşyası /Məqalə/ – “Risalə” elmi araşdırmalar jurnalı №1. Bakı, 2005, s.332-339
6. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi, 1995 (son dəyişikliklərlə) /Elektron resurs/ <https://e-qanun.az/framework/897>
7. Azərbaycan Respublikasının “Muzeylər haqqında” Qanunu. Bakı: Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi, 2000 (24 mart) /Elektron resurs/ <https://e-qanun.az/framework/735>
8. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi haqqında Əsasnamə. Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 06 iyun, 2018 /Elektron resurs/ <https://e-qanun.az/framework/39127>
9. Azərbaycan Respublikasının “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” Qanunu (470-IQ, 10 aprel 1998). /Elektron resurs/ <https://e-qanun.az/framework/3526>
10. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt. 16 dekabr 1966-cı il, Nyu York: /Elektron resurs/ <https://jlc.gov.az/storage/pages/1223/iqtisadi-sosial-ve-medeni-huquqlar-haqqinda-beynelxalq-pakt.pdf>
11. Vətənim – Zəfər gününün 1 illiyi /Elektron resurs/ – <https://www.youtube.com/watch?v=jm8BvMXTx-c>
12. 1954 Haaqa Konvensiyası, Maddə 4(1)-(2) – /Elektron resurs/ <https://www.unesco.org/en/heritage-armed-conflicts/convention-and-protocols/1954-convention>
13. UNESCO. Dünya mədəni və təbii irsinin mühafizəsi haqqında Konvensiya. 16 noyabr 1972-ci il, Paris: /Elektron resurs/ <https://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf>
14. UNESCO. Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında Konvensiya. 17 oktyabr 2003-cü il, Paris: /Elektron resurs/ <https://ich.unesco.org/en/convention>

Rahila SADIGOVA

**LEGAL AND SCIENTIFIC PROTECTION OF THE CULTURAL
HERITAGE OF KARABAKH: THE CONCEPTUAL ROLE OF THE
NIZAMI MUSEUM**

S u m m a r y

Karabakh has consistently attracted attention with its diverse artistic expressions in areas such as folklore, architecture, music, and carpet weaving. As a result of occupation policy of Armenia, for nearly 30 years numerous historical monuments, museums, mosques, mausoleums, as well as household and cultural artifacts across the Karabakh region were destroyed, looted, or appropriated. This rich cultural heritage, considered a common value of humanity, must be restored and preserved in accordance with both national legislation and the requirements of international law.

This article examines the legal frameworks relevant to this issue and analyzes the steps taken to protect cultural heritage of Karabakh within this context. It also addresses the preservation and promotion of cultural artifacts specific to the Karabakh region within the scientific and cultural activities of the National Museum of Azerbaijani Literature named after Nizami Ganjavi.

The Nizami Museum plays a vital role in representing cultural legacy of Karabakh, ensuring its legal protection, and presenting it to the public. At the same time, the Museum is significantly involved in the international recognition and promotion of the rich heritage that reflects cultural environment of Karabakh. The exhibits on display embody the profound values of culture in Karabakh. Thus, the Nizami Museum not only showcases valuable works of art but also defends the cultural rights of the people and conveys these values to future generations. In this regard, the Museum's activity also represents an important social and ideological mission aimed at the restoration of historical justice.

Рахила САДЫГОВА

**ПРАВОВАЯ И НАУЧНАЯ ОХРАНА КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ
КАРАБАХА: КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ РОЛЬ МУЗЕЯ НИЗАМИ**

Р е з ю м е

Карабах на протяжении веков привлекал внимание своими уникальными произведениями искусства в таких областях, как зодчество, фольклор, музыка, ковроткачество. В результате оккупационной политики Армении на протяжении почти 30 лет на территории Карабаха было разрушено, разграблено или присвоено множество исторических памятников, музеев, мечетей, мавзолеев, а также образцов материальной и духовной культуры. Это богатое культурное наследие, являющееся общечеловеческой ценностью, должно быть восстановлено и сохранено в соответствии с требованиями как национального законодательства, так и международного права.

В статье рассматриваются вышеупомянутые правовые рамки, анализируются усилия, предпринятые в направлении охраны культурного наследия Карабаха именно в этом контексте. Особое внимание уделяется вопросам сохранения и популяризации культурных образцов, характерных для Карабахского региона, в рамках научно-культурной деятельности Национального Музея Азербайджанской Литературы имени Низами Гянджеви.

Экспозиция Музея Низами представляет культурное наследие Карабаха, обеспечивает его правовую защиту и доводит до широкой общественности. Одновременно музей играет важную роль в международном признании и популяризации богатого наследия, отражающего культурную среду Карабаха. Экспонаты, представленные в музее, воплощают в себе богатые духовные и художественные ценности Карабахской культуры. Таким образом, Музей Литературы не только демонстрирует ценные произведения искусства, но и отстаивает культурные права народа, передавая эти ценности будущим поколениям. В этом контексте деятельность музея представляет собой важную социальную и идеологическую миссию, направленную на восстановление исторической справедливости.

Nəşr şərtləri:

“Risalə” araşdırmalar toplusunda filologiya (Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi təhlil və tənqid, folklorşünaslıq, mətnşünaslıq) və sənətsünaslıq (muzeyşünaslıq) sahələri üzrə məqalələr nəşr edilir.

2023-cü ilin birinci nömrəsindən etibarən nəşr edilən məqalələr jurnal tərəfindən **DOI** ilə təmin edilir.

Çapa təqdim edilən məqalələr Ali Attestasiya Komissiyasının (AAK) dövrü elmi nəşrlərin qarşısında qoyduğu tələblərə və qaydalara cavab verməlidir.

Məqalələr əvvəllər heç yerdə çap olunmamış (o cümlədən, başqa dillərdə) və digər nəşrlərə təqdim edilməmiş yeni tədqiqatlar olmalıdır.

Bir müəllif eyni nömrəyə yalnız bir məqalə təqdim edə bilər.

Həmmüəllifli məqalələr nəşrə qəbul edilmir.

Çapa təqdim olunan məqalələr 10-15 səhifə həcmində olmalıdır.

Məqalələr müvafiq elm sahəsi üzrə iki elmlər doktorunun rəyi ilə nəşrə təqdim edilməlidir.

Müəllif məqalədə göstərilən faktların həqiqiliyinə və digər məlumatlara görə cavabdehlik daşıyır.

Məqalələr üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərindən birində təqdim oluna bilər.

Məqalələrdə beynəlxalq standartlara cavab verən elmi araşdırmaların yazılma üsullarına uyğun giriş, nəticə və ən azı iki başlıq olmalıdır.

Məqalələrin tərtibi qaydaları:

Məqalə kompüterdə yığılmalı, elektron (mail: risale.az@mail.ru və ya info@litmuseum.science.az) və çap şəklində təqdim olunmalıdır:

- Proqram – Microsoft Word, şrift Times New Roman
- Əsas mətn 12 ölçülü şriftlə yığılmalı və sətirlərarası məsafə 1,5 intervalda olmalıdır, mətnin formatı – A4
- Sahələr – yuxarıdan və aşağıdan 2 sm, soldan 3 sm, sağdan 1 sm olmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə olmalı, AAK-ın tələblərinə uyğun tərtib edilməli, məqalədə istinadlar düz mötərizə daxilində verilməlidir (məs: [5, s.12]).

Açar sözlər məqalənin dərc olunduğu dildə və ondan əlavə iki dildə verilməlidir. Minimum 5 açar söz olmalıdır.

Dərc olunduğu dildə və əlavə digər iki dildə məqalənin xülasəsi verilməlidir. Məqalənin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı, məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasədə müəllifin gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. öz əksini tapmalıdır. Hər bir xülasədə müəllifin tam adı göstərməli, həmçinin, məqalənin adı verilməlidir.

Məqalələrin həcmi 10-15 səh., xülasələr 200-250 sözdən ibarət olmalıdır.

Məqalənin strukturu:

DOI (jurnal tərəfindən təmin edilir)
Müəllifin adı, soyadı, elmi dərəcəsi, elmi adı (varsa), ORCID ID (varsa), e-mail ünvanı – yuxarıda, sağ küncdə
Məqalənin adı – ortada, qara şriftlə, BÖYÜK HƏRFLƏRLƏ
Açar sözlər – üç dildə, sol tərəfdən başlamaqla
Məqalənin mətni (Giriş, bölmələr, nəticə)
İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı – əlifba sırası ilə
Xülasə – 3 dildə, müəllifin adı, soyadı və məqalənin adı göstərilməklə.

Terms of publication:

Articles on philology (Azerbaijani and world literature, theory of literature, literary analysis and criticism, textual criticism) and art criticism (museum studies) are published in the booklet of research papers collection.

Starting from the first issue of 2023, **DOI** of the article is provided by the magazine.

Anchor articles shall comply with the requirements and regulations established by the Higher Attestation Commission (HAC) for periodicals.

Articles should represent a new, previously unpublished (including in other languages) studies that have not been submitted to other publications.

Author can submit solely one article to the same number.

Co-authored articles are not accepted for publication.

Anchor articles should be 10-15 pages.

Articles should be submitted for publication in the opinion of two doctors of sciences in relevant fields.

Author is responsible for the accuracy of the facts and other information in the article.

Articles can be submitted in three languages – Azerbaijani, Russian and English.

Articles should have an introduction, a conclusion, and at least two titles in accordance with the methods of writing scientific research that comply with international standards.

Rules of compiling of articles:

Article should be collected on a computer and presented in electronic (mail: risale.az@mail.ru or info@litmuseum.science.az) and printed form:

- Program – Microsoft Word, Times New Roman font
- Main text should be typed in 12-dimensional font and linear distance should be 1,5 interval, the text format A4
- Fields should be 2 cm at the top and bottom, 3 cm left, 1 cm on the right.

List of references should be placed in alphabetical order, compiled in accordance with the requirements of the HAC, and references in the article should be listed in a straight bracket (for example [5, p.12]).

Keywords should be indicated in the language in which the article was published and in two additional languages. There should be at least 5 keywords.

Article should be summarized in the language in which it is published and in the other two additional languages. Summaries of article in different languages should be identical and consistent with the content of the article. Summary should reflect the scientific conclusion of the author, the scientific novelty of the work, the importance of applying, etc. Each summary should include the author's full name, and the title of the article should be translated.

The volume of articles should be 10-15 pages, the summary should be 200-250 words.

Structure of article:

DOI (Provided by the journal)

The author's name, surname, academic degree, scientific name (if any), ORCID ID (if any), e-mail address – at the top right corner

The title of the article – in the middle, in black font, in CAPITAL LETTERS

Keywords – in three languages, starting from the left

Text of the article (introduction, sections, conclusion)

References – in alphabetical order

Summary – in 3 languages, indicating the author's name, surname and the title of the article.

Условия издания:

В сборнике исследований “Рисале” публикуются статьи в области филологии (азербайджанская и мировая литература, теория литературы, литературный анализ и критика, текстология) и искусствоведения (музееведение).

С первого номера 2023 года статьям, публикующимся в журнале присваивается код **DOI**.

Статьи, представленные для публикации, должны отвечать требованиям и правилам Высшей Аттестационной Комиссии (ВАК), поставленным перед периодическими научными изданиями.

Статьи должны быть новыми исследованиями, нигде не опубликованными ранее (в том числе на других языках), и не представленными в другие издания.

Один автор может представить в один и тот же номер только одну статью.

Статьи с соавторами не принимаются к публикации.

Статьи, представляемые к печати, должны быть в объеме 10-15 страниц.

Статьи должны быть представлены для издания по отзывам двух докторов наук по соответствующей научной сфере.

Автор несет ответственность за действительность фактов, указанных в статье, и другие сведения.

Статьи могут быть представлены на трех языках – азербайджанском, русском и английском.

Статьи должны состоять из введения, заключения и, как минимум, двух заголовков, в соответствии с методами написания научных исследований, отвечающих международным стандартам.

Правила составления статей:

Статья должна быть набрана в компьютере и представлена в электронном (mail: risale.az@mail.ru или info@litmuseum.science.az) и печатном виде:

- Программа – Microsoft Word, шрифт Times New Roman
- Основной текст должен быть набран шрифтом 12 размерам, интервал между строками должен составлять 1,5; формат текста – А4
- Поля – сверху и снизу 2 см, слева 3 см, справа 1 см.

Список литературы должен быть в алфавитном порядке, составлен в соответствии с требованиями ВАК, ссылки в статье должны быть указаны в транскрипции (например: [5, стр.12])

Ключевые слова должны быть указаны на том языке, на котором опубликована статья, и дополнительно еще на двух языках. Должны быть указаны, как минимум, 5 ключевых слов.

Следует представить резюме статьи на языке публикации и дополнительно еще на двух языках. Резюме статьи на различных языках должны соответствовать друг другу, а также содержанию статьи. В резюме должны найти свое отражение научное заключение, к которому пришел автор, также научное новшество труда, значимость применения и др. В каждом резюме следует полностью указать имя автора, а также перевести заголовок статьи.

Объем статьи должен составлять 10-15 стр., а резюме – 200-250 слов.

Структура статьи:

DOI (обеспечивается журналом)

Имя, фамилия автора, ученая степень, ученое звание (если есть), ORCID ID (если есть), адрес e-mail – на верхнем правом углу

Заголовок статьи – в середине, жирным шрифтом, **БОЛЬШИМИ БУКВАМИ**

Ключевые слова – на трех языках, начиная с левой стороны

Текст статьи (Введение, разделы, заключение)

Список использованной литературы – в алфавитном порядке

Резюме – на 3 языках, с указанием имени, фамилии автора и заголовка статьи.

Texniki redaktor: Cəsarət Qasimov
Rəssam: Kəbirə Həşimova
Korrektor: Kəmalə Cəfərli

Yığılmağa verilmiş: 15.III.2025
Çapa imzalanıb: 14.V.2025. Həcmi: 17 ç.v.
Kağız ölçüsü: 60x84 1/8.
Sifariş: 141. Tiraj: 400.

RİSALƏ
Elmi araşdırmalar jurnalı
№ 2 (29)

“Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.

Tel.: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçəri şəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi, 84